femme
harmone

A női dimenzió

Femme Harmone

A Kortárs Női Reflexiók Fórumának folyóirata
II. évfolyam 3. szám
2022/Ősz

IMPRESSZUM

A női dimenzió
Femme Harmone
ISSN 2786-3905
Főszerkesztő és felelős kiadó:
Dr. Major Gyöngyi
A Szerkesztőbizottság elnöke:
Dr. J. Újváry Zsuzsanna
Olvasószerkesztő: *Dr. Józsa György Zoltán*
Korrektor: *Varga Virág*
Szerkesztőbizottság:
Dr. Antalfai Márta, klinikai szakpszichológus, művészetpszichoterapeuta
Birinyi József, UNESCO FIAMP-díjas filmrendező, népzenekutató
Dr. Domokos Tamás, szociológus
Dr. Garaczi Imre, filozófus
Dr. Józsa György Zoltán, irodalomtörténész, műfordító
Dr. Lázárné Balog Edit, Ferenczy Noémi-díjas kárpitművész
Dr. Major Gyöngyi, közgazdász
Dr. Márfai Molnár László, művészetfilozófus, kritikus
Gróf Nádasdy Borbála, írónő, korábban balettmester, színésznő
Dr. Prokopp Mária, Széchenyi-díjas művészettörténész
Dr. Szabó Géza, régész
Sziráky Gábor, balettmester, koreográfus, politológus
Dr. J. Újváry Zsuzsanna, történész

Kreatív menedzser: *Antal Csilla*
Web design: *Juhász Márton*
Webszerkesztő: *Ale Gábor*

Szakmai partnerek
MKT Kultúragazdasági Szakosztály
Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány

Szerkesztőség
1114 Budapest, Bosnyák utca 1.
info@femmeharmone.com
Kiadó
Kortárs Női Reflexiók Fóruma
1138 Budapest, Váci út 165/56.

Tartalom

Szerkesztői köszöntő
Jöjjön a hótakaró *5*

Ősz
Major Gyöngyi: Fogalomalkotás a nőről *6*

Táncművészet
Sziráky Gábor: Tango Appassionato *11*

Irodalom
Józsa György Zoltán: Ahmatova. Nőirodalom a történelmi és lírai emlékezet erőterében *13*

Képző- és iparművészet
A Henri Matisse-kiállítás margójára *36*

Tudomány
Hajnády Zoltán: Nyelvi szkepszis és szómágia A. A. Fet költészetében *40*
Lepahin Valerij: Szöveg és ikon, verbális és vizuális ikonok közötti viszonyrendszerek tipológiája *53*
Daniel Tchapda Piameu: Az Idő: Egy afrikai filozófus szemszögéből *63*
Ivancsó István: „Kegyeskedjék a szent Rendet megalapítani olyképpen, hogy az a gör. kath. nő-ügyet magasabb nívóra emelje" – A máriapócsi Szent Bazil-rendi nővérek letelepítésének indítványa egy családi dokumentum tükrében *66*
Keller Péter: Kik és hogyan gyógyították Egerben Gárdonyi fájó családi sebeit? Megtérés és megértés: a katolikus Eger és papjai Gárdonyi Géza életében *81*
Bevezető gondolatok Rockenbauer Antal két tanulmányához *92*
Rockenbauer Antal: A modern fizika kopernikuszi paradigmaváltása (és következményei a világképünkre) *93*
Rockenbauer Antal: Sötét anyag nem létezik a kepleron-koncepció alapján *108*

Nőportrék
Nagy Erika – Varga Benedek: „Az én kardom a tudomány, az én pajzsom a munka." Hugonnai Vilma, az első magyar orvosnő emlékezete *120*

Kerekasztal
Beszélgetés a hosszú távú globális fenntarthatóságról *(Bozó László, Csutora Mária, Kerekes Sándor, Lukács András, Major Gyöngyi, vitavezető: Kiss Károly)* *129*
Nyelvértelmezések és létezés *(Havasiné Schultz Mária, Láng Benedek István, Prószéky Gábor, moderátor: Józsa György Zoltán)* *154*

Szemle

Kézér Gabriella: Carmen női szemmel *164*
Farkas Beáta: Gazdaság és vallás. A gazdasági spiritualitás innovatív modelljei *169*
Bernád Rita-Magdolna: Pálos rendtörténeti kiállítás a Maros Megyei Múzeumban *172*

Ismeret-Szerző

Major Gyöngyi: Filozófia és labdarúgás – Mateo Bošnjak portréja *181*
Személy az intézményben *185*
Luca – virtuális kiállítás *188*
Tóbiás Klára tűzzománc munkái *189*

In memoriam

Kóthay Katalin: Liptay Éva emlékére *190*
Baltási Nándor: Búcsúztató beszéd Bráda Tibor temetésén *192*
Végh András: Bráda Tibor festőművész emlékére *194*
Magyari-Beck Istvánra, az MKT Kultúragazdaság Szakosztályának alapító elnökére, professor emeritusra emlékezünk *196*

Szerkesztői köszöntő

Jöjjön a hótakaró

Terveink szerint az évszakokhoz kötjük számainkat, úgy a megjelenés időpontját, mint tartalmát illetően. És most bele tudunk helyezkedni a terveink szerinti keretbe. Még átérezzük azt a szeptemberi lendületet, ami a nyárból maradt ránk, és amivel nekifutottunk az őszi szám anyaggyűjtésének, de már itt toporgunk az év vége előtt, nézzük a fák kopaszodó ágait, és lelkünkben érik a csönd. Ideje van a számadásnak.

Nem lehetünk elégedetlenek. Négy évszakunkban megtörtént az, amire az évszak rendeltetett. Volt éledés, formálódás, azután kiáradás, tombolás, majd érlelődés és beérés, most pedig a betakarítás és elcsendesedés. És egy dolgot biztosan állíthatunk, hogy ebben a folyamatban létrejött valami. Azt, ami létrejött, nekünk nincs módunkban minősíteni, de ha esetleg csak a kimutathatóság határán is, a világ bizonyosan más lett, mintha nem jött volna létre.

Végignézve elkészült számainkon, az eredeti elképzelésünk szerint sikerült szélesre nyitni a megszólaltatott kulturális tartományok palettáját. És a megszólalások minőségében sem kényszerültünk kompromisszumra. Mindig volt kényszerképzetek nélküli ötlet vagy spontán befutó tartalom, ami a sporttól a tudományon át a művészetekig elevenen tartotta a rovatokat. Nem minden történt tervezetten, de tervezett volt a létezés spontaneitása számára a tér szabadon hagyása is. A koncepció pedig, a női koncepció, a harmónia – oly laza, hogy épp akkor működik, ha engedjük. Nem is él magában meg, kéri az interakciót, miként a táncban a szólót csak a pár megjelenése oldhatja fel.

Ebben a számunkban is tarka sokféleségben igyekszünk ültetgetni az emberarcú létezés gondolatmagvait. Tudunk együtt örülni azokkal, akik új dolgokat véltek felfedezni, vagy feltornyosult problémákat oldottak meg. Mégis, szeretnénk a figyelem fókuszából nem kiengedni azt, hogy minden felvállalt és sikerként elkönyvelt lépés irányt szab és korlátozóan hat a következő lépésre. Társadalmi szinten ez a gyakorlat vezet evidenciák rögzüléséhez. És minden kultúra az evidenciáiba hal bele.

Őszi vetésünkbe nem véletlenül csempésztünk olyan gondolatokat, amelyek talán majd jövőre fognak szárba szökni, és engedik elengednünk a mégoly bizonyítottnak gondolt álhiteinket.

A világ általunk teremtődik. Nincs ennél nagyobb hatalom.

Major Gyöngyi

Ősz

MAJOR Gyöngyi[1]

Fogalomalkotás a nőről

„A nő korán fejlődik, de teljes férfiúi érettségre sohasem jut; könnyebben felfog és tanul, de teremtő géniusz híjával az emberiség irányadó szellemei közé nem emelkedik. Ő mindig csak szenvedő, sohasem a beható elemet képviseli, s innen, míg a dilettantizmus legkedvesebb kontingensét szolgáltatja, soha a művészetet és a tudományt lényegesen előre nem vitte."

(Madách Imre)

A fenti gondolat Madách Imre 1864-ben elhangzott akadémiai székfoglalójából egy idézet.[2] S bár a dolog természeténél fogva, ez a részlet is védtelenné válik, a teljes szöveg kontextusától megfosztottságban, következésképp mindenkinek figyelmébe ajánlva eredeti formában és terjedelemben ezt a kordokumentumot, összességében csalódást okozhat az itt olvashatónál mélyértelműbb, átgondoltabb, érvényesebb értelmezhetőséghez fűzött remény.

Ugyanakkor ez az akár önkényesnek nevezhető kiemelés nagyon is alkalmas önmeghatározásunknak a közforgalomban elérhető, és a közgondolkodást uraló állásfoglalásoktól való megkülönböztetésére. Ez pedig azért fontos számunkra – a Kortárs Női Reflexiók Fóruma számára –, mert a motivációiban ugyan valós funkcionalitásból eredő feminizmust egyre inkább látjuk a politika haszontermékévé, s egyben a valós női problematikában semmitmondóvá válni, miközben nagyon is létezik társadalmi szintű, valós női problematika, mely súlyát tekintve lassan az emberiség létének megtartási problematikájává növi ki magát.

Másképpen fogalmazva, szerintünk a női létezésnek, avagy a nő létezésének társadalmi szintű megoldatlansága már magát az ember létezését veszélyezteti. Ennek a sokak számára bizonyára túldimenzionáltként értékelt kijelentésnek az értelmezéséhez nyújt jó kiindulási alapot Madách idézett akadémiai székfoglalója, illetve az abból kiragadott rövid idézet.

Némi teret engedve a szerző teljes szövegében megnyilvánuló koncepciónak, mindenképpen meg kell állapítani, hogy Madách a női nemhez egy „lovagias" alapállásból viszonyul. A kor halványuló nemesi értékrendje szerint nagylelkű, előzékeny, s legalább a

[1] A szerző a KNRF elöke.

[2] Madách Imre: A nőről, különösen esztétikai szempontból. Székfoglaló értekezés az Akadémián, 1864. In: Madách Imre: *Válogatott művek.* Sajtó alá írta és rendezte: Sőtér István; sorozatszerkesztő: Szabolcsi Miklós. Szépirodalmi Kiadó, 1958.

verbalitás szintjén az „erő” érvényesítésének lehetőségéről önként lemondó – mint afféle hős lovag. Figyelmének horizontján azonban kívül reked az a tény, hogy beszéde az Akadémián hangzik el, kizárólag férfiak körében, vagyis egy férfiak által kisajátított kultúra csúcsszervében, arról a „nőről”, akiről ilyen módon ez a kultúra nem mint saját szerves részéről, hanem mint tárgyáról nyilatkozik. Ennek a „tárgynak” pedig nem teremtődik módja sem az elhangzó állítások mellett, sem azokkal szemben önmagát képviselnie – vagyis minden lovagiasság mellett az erő pozíciójának rendelődik alá.

Akkor és ott ez az érzékelhetőség ingerküszöbéig sem elérve oldódott egy önfeledt evidenciába, s csak a mából visszanézve, az azóta bekövetkezett értékrendi és társadalmi szerepváltozások következményeként válik látványossá. Mindenesetre itt Madách explicit verbis ismeri el a kultúra maszkulin birtoklásának tényét, amin belül kizárólagos érvényt feltételezve a férfi nőről való véleményalkotásának, szemben a fordított lehetőséggel, mely az adott gondolatvilágban fel sem merül. Mégis, ez a korszellem befolyását naivan magán viselő együgyűség az elkapkodott értékítélet helyett jobb, ha önvizsgálatra ösztönöz bennünket, saját korszellemünk, saját evidenciáink viszonylatában, melyek egy későbbi korból visszatekintve nyilván hasonlóan relativizálódnak. Éppen ezért érdemes vizsgálat tárgyává tenni azokat a gondolati-eszmei peremfeltételek, amelyek Madách korának szellemi mozgásaiban nem is feltétlen tudatossá vált evidenciákként, de meghatározóak voltak.

Először is, Madách székfoglalója egy reflexió a korabeli nőmozgalmakra. Magasan fentről tekint le beszéde tárgyára – a nőre –, ítéletet mond, teljes magabiztossággal. Különös, bár érthető, hogy mennyire nem érzékeli az éledő nőmozgalmak nagyon is valóságos motivációit a társadalmi viszonyok gyorsuló változásában, holott saját léthelyzete, saját világképe ugyanannak a változási folyamatnak a következménye. Abban a stabilnak és öröknek hitt világképben, amiben fogalmaz, s „örökérvényű” ítéletet alkot, röpke száz évvel előbb még bizonyosan nem így fogalmazott volna. Egyáltalán, az a templom – a tudomány temploma, az Akadémia – a vallásitól tökéletesen eltérő ismeretszervező módszertanával, ahol éppen beszédét tartja, csak az utóbbi időkben vívta ki létezésének kikerülhetetlenné vált elismertetésével a helyet a meglévő templomok között. Onnan nézve még lehetett gondolni a tudományra a teremtett renden belüli következményként, azonban ezzel lényegében észrevétlenül bekerült az ős-állandóságot feltételező keresztény szemléletbe egy apró mozzanat, méghozzá egy folyamatos gyarapodásra ítélt, és maga körül minden mást fokozatosan felemésztő mozzanat, a „fejlődés” gondolata. És íme, Madách már a fejlődési eszme tökéletes médiumaként áll a mélyen tisztelt akadémiai bizottság előtt, igazolandó hitét és kompetenciáját az új diszciplínában, a többi „teremtő géniuszhoz” emelkedvén, hite szerint vinni előrébb a világot.

Ezen a ponton indokolt kissé elidőznünk. Mert a harcos feministák szemüvegét magunkra aggatva, bizony indokolt a nők nevében vérig sértődnünk. – Hiszen itt a megelőző korok gondolkodását levetkőzni képtelen, zárványként visszamaradt férfi az, aki igyekszik alacsony rendűnek minősíteni azt a nőt, akit az erőszak férfijogú társadalmában rövid pórázon tartva, éppenséggel ő zárt el az értelmi kiteljesedés lehetőségétől.

Felvonulnak persze kifejezések mint „férfijogú/patriarchális társadalom”, mely kétségtelen jellemzője bizonyos történelmi koroknak, azonban az ilyen kifejezéseket az azokat kitermelő folyamatokból kiragadva értelmezni, netán férfi-nő ellentét élezésére használni, hosszú távon mindenképp értelmetlen és kontraproduktív vállalkozás. Ráadásul,

igazságossági és jogi kérdéssé degradálva egy sokkal általánosabb és mélyrehatóbb problémát, éppen a valóságos megoldást lehetetleníti el. Ezért válik megkerülhetetlenné a kultúrán belül a „társadalmi mítosz" fogalmának, illetőleg ezen fogalom változásának értelmezése.

A társadalmi mítosz egy furcsa, időfüggő fogalom, ami egy kultúrában – annak aktív használata idején – egyáltalán nem azonosítódik mítoszként, sőt ez az a fogalom, ami az ember önértelmezésének leginkább valóságosnak gondolt keretét teszi ki. Nem nagyon messzire elkalandozva a történelemben, a középkor társadalmi mítosza a kereszténység által megfogalmazott „megváltás" volt.

Egy működő, avagy egy hatalmi struktúra által működtetni kívánt társadalmi konstrukció alapja mindenkor az a mítosz, amiben a társadalom tagjai a legáltalánosabban képesek saját életüket, megvalósítandó céljaikat értelmezni, vagyis az az egyébként mindig csak absztrakt formában megragadható tényező, ami cselekvésük motorja lehet. A középkorban egyrészt létezett egy tömegesen meglévő igény egy olyan transzcendens dimenzióra, melyen belül értelmezhetővé válhat az önmagában értelmezhetetlen immanens létezés, másrészt a kereszténység a Megváltó immanens manifesztációjával konkréttá nyilvánította a kapcsolatot a transzcendens és immanens dimenziók között, harmadrészt a Megváltónak tulajdonított kinyilatkoztatással konkréttá tette a kereszténységen keresztül az átjárás lehetőségét az értelmezhetetlen immanensből abba a transzcendensbe, amiben van esélye az immanensnek értelmet nyernie.

Ez a társadalmi mítosz, amit tehát az adott korban élő emberek nem mítoszként, hanem valóságukként éltek meg, megfelelő motorja volt a középkor társadalmának. Benne és általa tudták az emberek érteni és értelmezni önmagukat, s találtak okot cselekvéseikre.

Az újkorba átmenettel azonban egyre jelentősebb hányaduk kezdte mítosznak érzékelni azt, amit addig valóságnak gondolt, s egyre tömegesebbé vált az igény egy új mítoszra. (A jelenség társadalomlélektani, illetve hatalmi vonatkozásainak elemzésétől itt eltekintünk.) A maga természete szerint pedig a háttérben készülődve egyszer csak előtérbe lépett az új mítosz, mégpedig a tudomány.

A tudomány társadalmi mítoszában élve az embernek a tudomány, a természettudományos szemlélet tűnik valóságnak, és visszanézve a középkorra, a keresztény megváltástan immár mítosz. (Ennek megfelelően, a kereszténységből visszanézve, megvilágosodásunk támad a görög hitvilágot mítoszként látni.)

Amennyiben pillantást vetünk a tudomány-mítoszra, mely ma is aktuálisnak és érvényesnek tekintett, úgy látható, hogy abban továbbra is jelen van az embernek valamiféle magasabb rendűnek gondolt valósághoz kötődő önértelmezési kényszerképzete. A tudomány eredetileg ugyanúgy a transzcendens dimenzió elérésének rejtett motívumát tartalmazza, mint a keresztény dogmatika, csak ezt már nem külső megváltástól reméli, hanem önerőből, saját értelme, saját fejlődése által. Röviden összefoglalva, a tudomány az ember önmegváltási mítosza.

Világos, hogy az önmegváltás mítosza miféle aktivizáló erőt jelentett a XIX. sz. közepétől egészen a XX. sz. közepéig. Gondoljunk csak azokra a technikai és technológiai vívmányokra (gőzgép, elektromosság, atommag hasadás…), melyekkel mintha a végtelen lehetőségek kora

nyílt volna rá az emberiségre. Általános az eufória, általános a figyelem fordulása a tudomány által feltárt szellemi terek felé. Sőt, 1864-ben Madách bizonyára még nagyrészt nem tudatosítva önmagában – hiszen bizonyosan megingathatatlan keresztényként fejtette ki oly magabiztos ítéletét a női nemről –, de a tudomány ígéreteinek médiumaként állt a nagyérdemű bizottság előtt, abban a reményben, hogy bebocsáttatik az emberiség végtelen fejlődésének kulcsát birtokló tudomány templomába.

Azonban e korlátlannak tűnő kitárulkozás egén a XX. sz. közepére súlyos felhők gyülekeztek. Méghozzá ezeknek a felhőknek létezett és létezik egy merőben szellemi és egy merőben anyagi összetevője. Anyagi értelemben az exponenciálisnak bizonyuló fejlődés maga kezdte el felrajzolni a Föld nevű bolygó saját mérete, saját tömege által meghatározott terjeszkedési határokat. S bár ez a merőben természeti akadály csak ideiglenesen állhatta útját az önképe szerint határtalan tudománynak, a másik, a szellem birodalmában megnyíló új front annál makacsabbnak bizonyult. Történt ugyanis, hogy a módszertanát komolyan vevő tudomány, fejlődési ívének egy törvényszerűen megjelenő pontján elkezdett önmagával is reflexív viszonyt kialakítani, s tudományos módszertannal tette vizsgálat tárgyává a tudományos módszertant. Amit pedig talált, az a mindaddig abszolútnak hitt viszonyítási pontjainak teljes elvesztése. A premisszák és a belőlük kiinduló logikai hurkok önmagukba záródóak, vagyis az eredményként kapott következtetési rendszerek a tudományban nem valamilyen abszolút rendszert írnak le, hanem egy bizonyos, abszolút igazolással nem rendelkező szemlélet következményei. Kissé gyakorlatibb megközelítésben ez annyit tesz, hogy a tudományból mint társadalmi mítoszból bizonyítottan hiányzik lényegi motivációs erőként az önmegváltás lehetősége. A tudomány mozoghat A-ból B-be, és kétségtelenül B lehet olyasmi, ahol az ember még soha nem járt, és ami ettől akár tagadhatatlanul érdekes is lehet, de ennél semmiképp sem több. A tudománynak a valósághoz való relációja egyszerűen nem tartalmazza semmilyen értelemben sem a valóságnak egy ismert immanens szintjéhez képest transzcendens elérési lehetőségét. Vagyis a tudomány az önmegváltásnak nem eszköze.

Fenti gondolatok csupán egyszerűsített és közérthető foglalata annak az eredménynek, amire a posztmodern jutott. A posztmodernben alkalmazott „dekonstrukció”, ami következetesen törekszik megmutatni minden fogalom értelmének konstrukció-függőségét, éppen azt igazolja, hogy az az Arisztotelésztől ívelő szemléleti alapállás, mely a kultúrában használatban lévő fogalomrendszernek abszolút értelmet tulajdonít, egy kellemetlen tévedés, mert a fogalmakat csupán maga az ember, a konstrukcióval termeli ki. A dekonstrukció pedig semmi egyéb, mint előzékeny segítség ennek a naiv hitnek a leleplezéséhez.

Innen visszanézve Madách székfoglalójára, a kortárs káprázatokon túljutva válik nyilvánvalóvá a máig is működő emancipációs törekvések naivitása és önértelmezési hiányossága. Ezek a törekvések a férfiakéval azonos lehetőségekre, azonos jogokra irányultak és irányulnak, tehát egy maszkulin meghatározottságú kultúra játékszabályainak megfelelést akarják igazolni, médiumként, önként alárendelődve a világ maszkulin értelmezésének, azt maguk fölött abszolútként elfogadva.

Ezzel összevetésben, Madách megfogalmazásában sem az a legproblematikusabb, ahogy a nőkről nyilatkozik. Hanem az, hogy a saját értékrendjével közeli viszonyt ki nem alakító női létezést annulálja. Szerinte, aki a tudomány abszolutizált templomában teljesít, az

„az emberiség irányadó szellemei közé emelkedik", aki viszont könnyűnek találtatik, az esetleg szükséges, de mindenképp csak járulékos útitárs.

Bármennyire következik ez a hozzáállás a korszellemből, bármennyire csak egy átmeneti kor jellegzetessége, mégiscsak van benne valami meglepő és elképesztő csőlátás. Mert ebben a szemléletben az emberi faj egyik fele kompetensként tűnik fel saját érzékelése és értelmezése szerint az emberi élet célfüggvényének meghatározására, a másik fele viszont – a nő – valósághoz való viszonya, mindaz, amiben a férfiétól oly eltérő módon keresi a helyét a világban, kirekesztődik a viszonyítási pontok közül, kirekesztődik az általános emberire vonatkoztathatóságból, s mint ilyen, nemcsak figyelmen kívül hagyható, hanem a szemléletétől meghatározott figyelem észlelési küszöbe alá kényszerül. Márpedig a természetes mintázatokban ilyen hangsúlytalan mellékszereplők nem fordulnak elő, sőt, valamilyen meghatározó funkcionalitás hiánya vagy elvesztése éppenséggel az eltűnés, a megsemmisülés záloga.

A nőmozgalmak katasztrofális tévedése éppen az, hogy jogaikat, létezési terük koordinációját nem saját, semmivel sem pótolható funkcionalitásukból eredeztetve keresik. Ez ma, a poszt-posztmodernben már könnyebben átlátható, mint Madách korában, lévén a tudományhoz fűzött transzcendens képzetek már anakronisztikusak. A tudomány földi aktivitásainak eredményeivel – a természetes ökoszisztémák kiszorítása mesterséges monokultúrákkal; a cselekvéstérben a spontaneitás kiszorítása a tervezettséggel – jól modellezi a teljes univerzumra kiterjeszteni kívánt kompetenciáit, melynek nem is oly messzi kifejletében felrémlik az ember-, a létezés elgépiesítése, önkényes, nem visszaigazolható eszméknek célszerűen alárendelve. Olyan egyenes út ez a virtualitásba, aminek mítoszát valóságként hinni már a transzhumanisták naivitása szükséges.

Különös paradoxon, hogy az a Madách, aki a maszkulin kultúra logikáját követve Michelangelot széklábat faragni vizionál, s akinek Ádámját csupán Évában megfogant gyermekének híre tart vissza az öngyilkosságtól, a nőben nem érzékel a tudományos inkompetencián túl mást, nem keresi benne a saját víziójában megjelenő virtualitás helyett azt az utat, ami az életbe vezet.

Táncművészet

Sziráky Gábor: Tango Appassionato

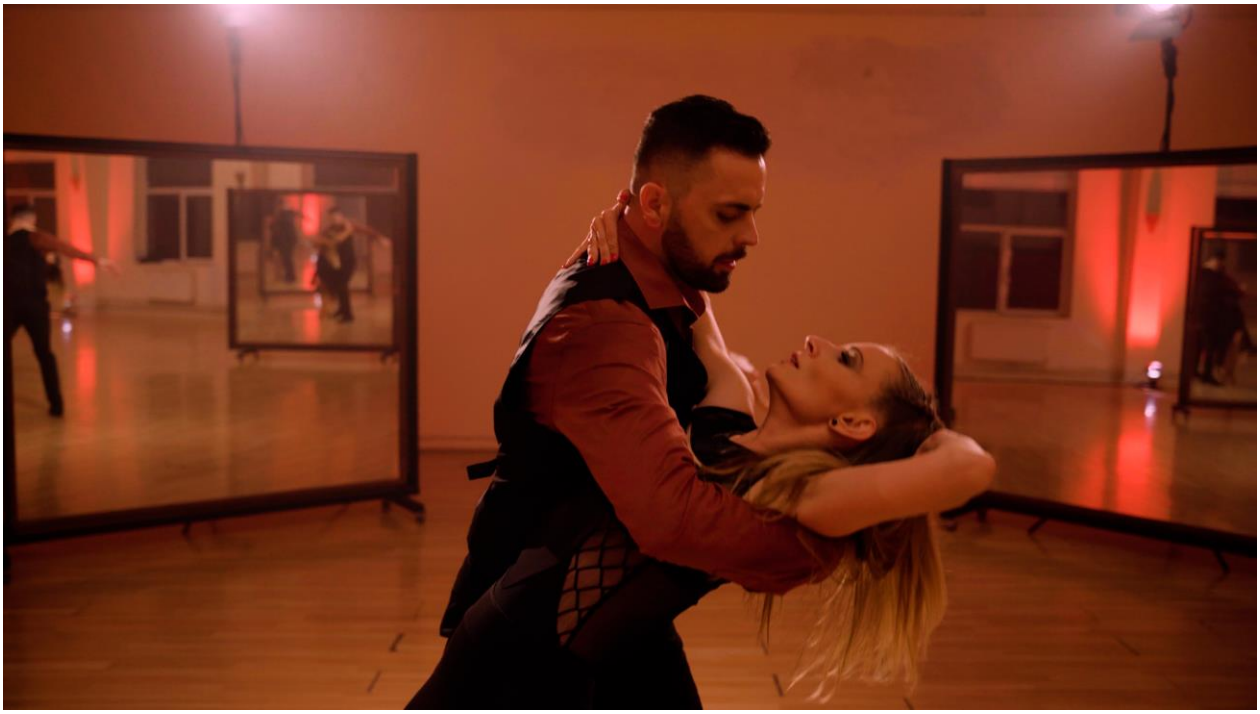

Zene: Illés János - Le Vieux Tzigane
Koreográfus és rendező: Sziráky Gábor
Szólisták: Szüllő Éva, Orosz József
Vágó és operatőr: Gábor András
Operatőr: László Péter

https://youtu.be/r3G6s4B5u1g

Ady Endre

Héja-nász az avaron

Útra kelünk. Megyünk az Őszbe,
Vijjogva, sírva, kergetőzve,
Két lankadt szárnyú héja-madár.

Új rablói vannak a Nyárnak,
Csattognak az új héja-szárnyak,
Dúlnak a csókos ütközetek.

Szállunk a Nyárból, űzve szállunk,
Valahol az Őszben megállunk,
Fölborzolt tollal, szerelmesen.

Ez az utolsó nászunk nékünk:
Egymás husába beletépünk
S lehullunk az őszi avaron.

Irodalom

DOI: 10.55344/andfh.2203013

JÓZSA György Zoltán[1]

Ahmatova.
Nőirodalom a történelmi és lírai emlékezet erőterében

Absztrakt

A dolgozat fő problémakörét a nőíró és a nemzeti ikon fogalmainak összefüggései, az emlékezet központi kérdése mint a művészet és az ember antropológiai lényege alkotják. A történelmi emlékezet az egyén identitásának része Ahmatova értelmezésében, aki tisztában volt Oroszországnak a szovjethatalom bevezetése következtében történt megszűnésével, A feltárulkozó források folytán hitelesebb képet kaphatunk a legnagyobb orosz költőnő életéről, jelentőségéről a múlt század történetében, s arról, hogy az emlékezetpolitika, ill. állami cenzúra milyen szűrőket vélt szükségesnek szövegei tekintetében. Irodalomtörténeti nóvumot kínál a *Sztálin védelmezőihez* című vers homályos keletkezéstörténetét tisztázására irányuló kísérlet, továbbá a vele távoli egyezéseket mutató *Sztálin örökösei* című Jevtusenko-vers különös tényekkel tarkított közléstörténete. A tudományos és művészi emlékezet közötti különbségre vonatkozó következtetések is megvonhatók.

Költészete maga a „fény", személye az orosz költészetben az uralkodónőt testesíti meg – szól megilletődött hangon a pótolhatatlan veszteségről Alexander Schmemann Atya, az emigráns pravoszláv egyház jeles papja.[2]

Anna Ahmatova az első olyan „szovjet-orosz" író volt, akit hazájában a pravoszláv egyház szertartása szerint búcsúztattak a Szent Miklós Haditengerészeti Székesegyházban, az akkori Leningrádban. (Paszternak felett még hat évvel korábban titokban mondtak a peregyelkinói dácsán gyászmisét, bár temetése pillanatában a távolból mégis megkondult a templomi harang, a fájdalomtól sújtott tömeg ezt égi jelnek érezte.) Ahmatovához mintegy harminc kortárs költő írt verset, számos híresség ecsetje örökítette meg portréját. Az egyik legműveltebb szovjet korifeus asszony, diplomata, politikus, Alekszandra Kollontaj, aki a marxista feminista kritika képviselője, dicséri, Bergyajev, a világhírű orosz vallásfilozófus az emigrációból kétségbeesetten aggódik miatta az őt ért 1946-os támadások után. 1957-es vázlatos naplójában a nagybeteg Ahmatova fontosnak tartja papírra vetni, hogy születésénél fogva egyidős Charlie Chaplinnel, Tolsztoj *A Kreutzer-szonáta* című elbeszélésével, az Eiffel-toronnyal és Eliottal, születése az ősi Szent Iván-éj ünnepére esett,[3] s ekkor lesz Rudolf trónörökös öngyilkos, ekkor komponálja a *Csipkerózsikát* Csajkovszkij, halála éve pedig a

történelmi önvizsgálat kora, Kondor Béla grafikái ekkor jelenhetnek meg végre – illeszti a sorhoz Mányoki Endre.[4]
Ima (1915) című versében[5] Ahmatova előre látja önnön sorsát, prófétává lesz, mint egykor Puskin. A vers vallásos tartalma miatt újrakiadást életében sosem érhetett meg (az 1940-es tervezett Ahmatova-válogatásba bekerült ugyan eredetileg, a kötetet azonban betiltották, bevonták a könyvkereskedelmi forgalomból, a könyvtárak állományából törölték[6]). Ahmatovát „Orosz Szapphónak", „Néva-parti Kleopátrának" egyaránt nevezték, „»szerelmi listája« majdnem olyan gazdag volt, mint Puskiné"[7] A legenda úgy tartja, hogy Sztálin lányának kedvenc költője volt.

Két férje életét vették el, fia 1938-tól 1956-ig élete javarészét szintén a sztálini koncentrációs táborokban töltötte. Az Oxfordi Egyetem díszdoktori címéről szóló okiraton a „Femina haec augusta" („ezen felséges asszony") titulussal illetik.[8]

„Nem Oroszországot zengi hangja, ő maga Oroszország hangja" – mutatja fel Schmemann az Ahmatova költészete és az orosz sors közt feszülő eltéphetetlen szálakat.[9] Nagyanyja tatár hercegnő (Dzsingisz-ivadék) leánya volt, ezért választotta ezt a költői álnevet *Napló*ja tanúsága szerint, jóllehet létezik emellett egy másik, elterjedt „etimológia" is, eszerint Szophia gnosztikus nevét, az Achamótot vette fel.

Igazi érdeklődés Ahmatova költészete iránt – ahogyan a betiltott orosz irodalom további alakjaival történt – Magyarországon csak a rendszerváltás után alakulhatott csak ki, annak dacára, hogy neve régóta ismert volt.

Sztálin időnként érdeklődik felőle („Hogy megy a sora a mi apácánknak?"), az Ahmatova ellen hozott 1946-os határozatot a Központi Bizottság „szigorúan titkos" jegyzőkönyve szerint a Mihail Gorbacsov elnökletével zajló ülésen helyezte hatályon kívül 1988 októberében. Ahmatova századik születésnapja a peresztrojka kezdete.[10]

Galina S. Rylkova *Szent vagy szörnyeteg?* című cikkében a napjainkban is egyre nagyobb számban megjelenő életrajzi értelmezések palettájának tüzetes szemléje után megállapította, hogy ezeknek egyre inkább a dekonstrukció, az elhiteltelenítés a sajátos, sajnálatos alaphangja.[11] Ez a megállapítás mindenképp nyugtalanító az Ahmatova-jelenség alapos vizsgálata után. A „megértés" versus „tanulmányozás" dilemmája előtt a kultúra élvez elsőbbséget. Anna Ahmatova már életében túllépett az „irodalmi tény", az „irodalmi jelenség" fogalmi keretein. Ha Puskin kapcsán Sz. Bocsarov irodalomtudós figyelmeztet Szemjon Frank vallásfilozófus megfogalmazására, – aki az irodalomtörténet és irodalomtudomány az intuíciónak a logikával szembeni primátusát valló, szakirányú kutatásait olyan „fának" nevezte, melyek az „erdőt" nem engedik látnunk, – a következtetés nem hagy kétséget: Puskin igazi jelentőségét ezek távolról sem tárják fel. Borisz Tomasevszkij elképzelését követve, az *Anna Ahmatova személyi dossziéja* című film (Lenfilm, 1989, melynek interneten elérhető digitális változatához a linket itt közöljük[12]) éppen arra tett kísérletet, hogy rátaláljon arra a keretre, melyben Ahmatova az igazi orosz kultúra epitoméja, a sztálinista rezsim és intézményrendszer lebontásában kulcsfiguraként megjelenő alakként tételeződik. Jóllehet a dokumentumfilm a közvetlen ráhatás eszközét gondosan kerüli.[13] A film Rylkova summázata

értelmében azt sugallja, hogy: „Ahol mások tanácstalanná válnak, Ahmatova megmentésükre siet, kimondja szavakba nem önthető gondolataikat és érzéseiket".[14] A filmet az a Sz. Aranovics készítette, aki Sz. Suszterrel nem csekély bátorságról tett tanúbizonyságot, mikor körülbelül egy órányi anyagot vett fel és vágott Anna Ahmatova leningrádi temetéséről (20 éven át dobozban porosodott). Indító képein a kolosszális harang, az Oxfordban verseit skandáló Ahmatovát idéző kockák után a nagyszabású, mintegy ötezer ember jelenlétében zajló templomi gyászszertartás látható, a menet pedig lassanként elér az északi főváros melletti falu, Komarovo temetője felé, ahová a hóbuckák között a koporsót vivők nyomában kígyózó tömeg élén a hatalmas fehér pravoszláv keresztet tartó férfi halad. Képvilágát a holttest uralja, a ravatalon nyugvó Ahmatova arcát megpillantó Tomasevszkij lányából feltört: „tökéletesen olyan, mint Dante."

A sírnál Rab Zsuzsa szerint „a hivatalosság színezete nélkül" szóltak a búcsúztatók, még „a tehetségét üldözőkről" is mertek beszélni.[15]

Ahmatova sebesültek javára rendezett írói esteken lépett fel a Művészeti Akadémián. Műveit „vallomásokként, gyónásként" értelmezi még a szkeptikus és túl hűvös B. Eichenbaum[16] is, ezzel Ahmatova lírája ismételten a szakrálishoz közelít, akárcsak „imái" révén. Mikor a frontvonal mögé, Taskentbe menekíti a háború idején a vadászgépek szoros kíséretében haladó repülő a generalisszimusz engedékeny parancsára, aki rajta hagyta a listán, melyen a leningrádi blokád halálos öleléséből kimenekítendő értelmiségiek és művészek neve sorakozott, Ahmatova ősei hazájának földjére lép. „Hétszáz évnyi" távolléte után – végső soron a kollektív emlékezet működését fedeztette fel olvasójával ezekkel a szavakkal: „Nem jártam hétszáz éve itt…"[17]

Az egyenesszívű frontharcosként közkedveltté vált Tvardovszkij az 50-es évek második felében vele folytatott telefonbeszélgetés kapcsán jegyzi fel, hogy abban a tudatban élt, hogy Ahmatova már rég halott.[18] Az Ahmatova-életrajz jelentőségét ilyeténképpen nem meglepő módon az „orosz nemzeti identitás" változó dimenzióival, módosulásaival is összefüggésbe hozzák.[19] Alekszandr Szolzsenyicinnel 1962-ben történt személyes megismerkedésük után, nagy jövőt jósolva neki, Ahmatova tulajdonképpen a stafétabotot adta át neki. Nyikita Sztruve, a már emigrációban született legendás irodalomtörténész és író nekrológjában Ahmatova elmaradt Nobel-díját szánalmas gyávaságnak és alantas számításnak tudja be.[20]

Nőirodalom

A jelen cikk egyik középponti kérdését illetően, már hogy mennyiben is beszélhetünk Ahmatova esetében női líráról, a szakírók, kritikusok véleménye meglehetősen megoszlik. Maga a kérdés némileg paradox színezetet nyer Hajnády Zoltán azon hangsúlyos megállapítása tükrében, hogy az orosz irodalom eleve „nőközpontú".[21] Nem tudni, vajon a női irodalom elmélete nyer-e többet Ahmatova portréjától, avagy épp a nőirodalom részeként felfogva jutunk-e el Ahmatova értelmezésének hitelesebb változatához. Korai kritikusa merészen, határozottan szögezi le: női líráról van szó, ugyanis „verseinek középpontjában a hősnő alakja áll ⟨…⟩, képe élesen, szinte láthatóan rajzolódik elénk". Ebből

a lényből misztikum, regényes romantika árad, az általa generált műnemek elegyednek: „Mindez egy lírai regény női főhősének nagyszerű alakját rajzolja elénk."[22] A költőnő halálára megjelent megemlékezésében E. Fehér Pál „őszinte asszonyiságát" emeli ki.[23] Fehlleistungnak hat ez a magyar marxista irodalomkritikus tollából, aki a Sztálintól, Zsdanovtól, Eichenbaumtól származó, Ahmatova líráját és lényének nőiségét cseppet sem lovagiasan leszóló, unos-untalan szajkózott frázisokat igyekszik tompítani. Ezen a ponton majd Rab Zsuzsa kísérletezik szellemes manőverrel helyrehozni a pártkorifeusok és az irodalmi nómenklatúra gúnyos szitkozódásai miatt esett sebeket, melyek a köztudatban változatlanul tovább rombolnak: Tvardovszkijt idézi, aki találóan írta, hogy Ahmatova költészete „minden, csak nem úgynevezett női poézis".[24]

Jóllehet a női költészet az orosz irodalomban dokumentáltan egészen a 18. századra vezethető vissza. Maga II. Katalin cárnő is szellemes tollforgatóként egyebek mellett drámákat írt, irodalmi csatározásba merült vélt vagy valós ellenfeleivel. Már az 1889-ben napvilágot látott *Orosz írónők könyvészeti lexikona* 1286 névről közöl szócikkeket, a női költői antológiák még a szocializmus idején is közhelyesek voltak, harminc évvel ezelőtt pedig angolul egy még teljesebb lexikon jelent meg *Dictionary of Russian Women Writers* címmel M. Ledkovsky, Ch. Rosenthal és M. Zirin Westport és mások szerkesztésében. Karolina Pavlova költőnő, aki gyakorlatilag végigélte a 19. századot, könnyed és igényes verselőként filozofikus hangját mindvégig megőrizte, számtalan témát dolgozott fel. A kor jelentékeny költőnői közül elengedhetetlen megemlíteni Anna Bunyinát, a későbbi világhírű Nobel-díjas író távoli rokonát, továbbá a századfordulóról a szimbolista Zinaida Gippiuszt (Merezskovszkij feleségét). Ugyanezen korszakhoz tartozik Polikszéna Szolovjova, a Magyarországon mára mind jobban ismert filozófus rokona, Ligyija Zinovjeva-Annibal, Vjacseszlav Ivanov szimbolista költő felesége (Puskin „szerecsen" ősének leszármazottja), valamint Mirra Lohvickaja. Az Ezüstkor 1920 táján záródó, alig három évtizede is mintegy 120 költőnőt mondhat magáénak. Ezután indul Irina Odojevceva, a prózájáról és hiteles korképet festő memoárjairól is ismert költőnő pályája, aki épp Ahmatova első férjének, az akmeizmus vezérének, a bolsevikok által 1921-ben legyilkolt Nyikolaj Gumiljovnak költői iskolájában tanonckodik a lenini puccs után. Ekkor válik ismertté a mára világhírű, szubtilis, a filozófiát ösztönös lélektannal vegyítő Marina Cvetajeva is (akinek magyarul is számos munkája jelent meg az életpályája bemutatásán fáradhatatlanul munkálkodó Nagy István jóvoltából). Emigránsként kiemelkedik Hodaszevics felesége, a Gorkijhoz közel álló Nyina Berberova. A szovjet korszakból már csak az irodalom „egyenjogúsítása" okán is megannyi költőnőt tartunk számon, köztük Olga Berggolcot, Bella Ahmadulinát, Rimma Kazakovát, Agnyija Bartót, Tatyjána Beket, Ligyija Csukovszkaját. Bármely további felsorolás helyett fontosabb azonban jeleznünk, hogy egy részük az ún. szovjet „új hullám" (a filmművészethez inkább kötődő) hőskorában vált elismertté, ebben az „Olvadás-korszakban" létező, a szovjet „vasdiktatúrával" szemben valódi felszabadult mosolyt hozó röpke időben (mely hamar szomorú faggyá dermedt) valahol a klasszikus Ezüstkor líra-kultusza lobban lángra, az avantgárd költészet utcára vitelének ismerős ízével. A 60-as évek költészeti felívelésének az utca embere vált szemtanújává: köztereken, stadionokban tömegek előtt szavaltak a fiatal költők. (Mindez persze inkább az államgépezet fogaskerekeihez igazított, előre megírt forgatókönyv szerint zajlott, miközben Brodszkij, Szinyavszkij, a „metropolosok" pereik, vallatásaik után a hruscsovi, majd brezsnyevi terror áldozataként vagy elmegyógyintézetben,

vagy javító-nevelő táborban találták magukat, más esetben kényszeremigránsokként, kiutasítottként kényszerültek útnak indulni.) A felemás, ellentmondásos rendszerváltás kora a drámában Petrusevszkaját, a prózában Tatyjána Tolsztaját, Ulickaját, hozta el, nem beszélve kortársunkról, a Nobel-díjas fehérorosz Szvetlana Alekszijevicsről, a Csernobil nem csillapuló utóhangjait regisztráló dokumentarista próza joggal méltatott mesteréről. Nem csekély kihívást jelent és felelősségteljes magatartást kíván mindezen tényhalmaz a megújulást sürgető egyetemi irodalmi kánonok jelen és jövőbéli megalkotóinak. Mindezen körből, a női költők sorából feministaként paradox módon csupán a 19. századi, mára igencsak időszerűtlenné vált férfi alkotó, a naiv, elfeledett, utópista szocialista Csernyisevszkij emelkedik ki, valamint a „protofeminista" jelzővel illetett Lev Tolsztoj.[25]

Johanna Hubbs *Mother Russia* című monográfiájában aprólékosan kimutatja, hogy az Oroszország-anyácska mítosz (ténylegesen az orosz kulturális identitás kivetülése) miképpen követhető nyomon az orosz irodalomban Puskin, Dosztojevszkij, Lev Tolsztoj, Bulgakov, Gorkij, Pilnyak, Zamjatyin műveiben, hogyan eredeztethető a szláv pogány hitvilágból (kezdve a ruszalkáktól, istennőkön, boszorkányon át a termékenységi és temetési rítusok kiterjedt női aspektusáig), hogyan épül be kimunkált teologémaként az orosz kulturális tudatba a kereszténység felvételével a korakeresztény nőszimbolika részeként.[26] Szavkina az orosz nőirodalom elméleti szakirodalmának részletes áttekintését célul kitűző alapos tanulmányában teljes joggal szögezi le, hogy mindennek a matriarchális, anima-központú szemléletnek az apoteózisát testesíti meg Ahmatova *Rekviem* című műve is.[27]

Mensis horribilis. A hallgatás kezdete

A női princípium meghatározó Ahmatovánál, az intim női szerelmi líra finom tónusa mégis elkerüli korabeli feminista kritikusa Larissa Reissner figyelmét, aki inkább acélos, érett individualizmusára összpontosít, „önuralmát", a vereségek utáni „kiegyenesedését" méltatja. „Fájdalom, vágyódás", a hit hiánya, „akarat" és „erő" képviselik olvasatában a fő motívumokat. „Hangulata, ízlése és szeszélye" Ahmatova számára korlátot jelent a világ megismerésében[28] – érzi ki mindezt az első kötet olvastán Ahmatova költészetéből Larissa Reissner 1916-ban közölt írásában. Az orosz birodalom Lublini kormányzóságában született kritikus, író, a Trockij által az Orosz Haditengerészet élére kinevezett komisszárnő, rövid ideig diplomata, aki legendás szépségével Blokot rá akarta venni, hogy lépjen be a bolsevik pártba. 1921 augusztusa rettenetes hónap volt Ahmatova számára. Meghalt Blok, kivégezték Gumiljovot. Ugyanezen év novemberében Reissner levelet ír neki, könyörög, hogy írjon, „el ne hallgasson", „egyetlen sora" „egy gonoszságban elvesztegetett év" bűnét váltja meg, művészete „mindennek értelmét és igazolását" jelenti, „a feketét fehérré változtatja és vizet fakaszt a kőből is".[29]

F. Göpfert megközelítésében az orosz nőirodalom nem egyéb, mint „a nők által írt szövegek" összessége, s mint ilyennek ebben a fogalmi körben meghatározása független az „emancipatórikus intencióktól". Némely irodalomtörténész ugyanakkor csupán a „férfi kánonok" hátterében képes elképzelni a nőirodalmat.[30]

A teoretikus szakirodalomból témánk szempontjából mindenképp releváns tényt képvisel N. Kononenko megfigyelése, aki az orosz női irodalmi tradíció feltérképezését kínáló kötetben közölt tanulmányában *a nőkről mint a „szájhagyomány fontos hordozóiról"* alkotott koncepciót értelmezi orosz kontextusban. Cseppet sem elhanyagolandó az a tény, hogy a szóbeliség ezen fajtáját a szakirodalom a prekoloniális társadalmak jellemzőjeként definiálja.[31]

A szóbeliség, az elbeszélés, a szájhagyomány tekintetében – mint a továbbiakban ezt látni fogjuk – Anna Ahmatova mint nőköltő klasszikus példaként említhető az orosz irodalomban, az emlékezet hordozója. Ebben a viszonyrendszerben Schmemann Atya értékelése ismét sajátos megvilágítással szolgál: Ahmatova szerelmi költészetét a pravoszláv pap ugyanis a női költészethez sorolja. Ahmatova érdemeként mutat rá az orosz költészetet „megtisztító" missziójára, amennyiben ő „térítette vissza az igazsághoz", irányt mutatott, hogy olyan korban, mikor a tudat Oroszországban „felfokozott izgalmi állapotban élt, az útkeresés és óhajtás hatotta át létét", ez a női költészet, melyet a „passzív", „női odaadás" jellemez, végső fokon „maga az erő, a végső lényeg és az élet szépsége".[32]

Az évtizedek vajúdása után1961-ben végleg lezárt *Rekviem*ben a nőtéma távolról sem az egyén perspektívájában van jelen – mint Sentalinszkij is hangsúlyozza – a 2. szakasz utolsó négy sorában ugyanis „a milliószám némaságra kárhoztatott orosz asszony és feleség" hangja szólal meg.[33] Szó szerinti fordításban az eredetiben ez a szakasz így hangzik: „Ez az asszony beteg, / Ez az asszony egymaga van!…" Ezeket a harmadik személyben írt sorokat Rab Zsuzsa ugyan nevesítve, a lírai *én*nel tökéletesen azonosítva fordítja:

Jaj, beteg vagyok, beteg,
magam vagyok, rettegek!
Fiam rab, uram halott.
Értem imádkozzatok![34]

Emlékezet

Ahmatova lírája – s ebben elemzői egyetértenek – minden vonatkozásában az emlékezet missziót hordozta életében, s hordozza azon túl is mindmáig, távolról sem csupán az általánosságban irodalmi közhelyként kezelt, bőséges önéletrajzi okait, vektorait és indítékait tekintve. Proustnak mindenképpen rokona, jóllehet nem a személyes múlt lélektani oldalai foglalkoztatják. Ebben Ahmatova hűséges követője Platón tanításainak, aki megállapítja, hogy az írás pillanatában az írónak mindenre vissza kell emlékeznie. De nemcsak Platónnak, hiszen az emlékezet mindenek feletti isteni jellegét már Pavel Florenszkij atya is taglalja disszertációjában.[35]

Az emlékezet és emlékezés kulcsjelentőségű már a kiinduló pontjául szolgáló akmeista poétikában, ahogyan a későbbiekben pedig az élet mindennél előbbre való feltételévé válik a bolsevikok által bevezetett rendszerben. Az akmeista költészettan szabályai szerint az alkotó mindig az örökéletű szavak valamennyi társított, az idők folyamán rájuk rétegződött jelentését egyszerre kívánja megjeleníteni az irodalmi mű szövegében, a hozzá kapcsolódó

történelmi, mitológiai tényeket, eseményeket hozza fel az „emberemlékezet" mélyéről, valahányszor egy-egy szóhoz nyúl. Ezt a tényt az Ahmatova-kutatók új és új megközelítése egyre teljesebb spektrumban láttatja: az ihlető forrás az akmeista költő számára „a tárgyiasított, a kultúra anyagába foglalt történelem", az „emlékezet fenntartása" következésképpen elengedhetetlen feltétele annak, hogy a kultúra jelenléte érzékelhető legyen.[36] Ahmatova szerelmi lírájára is érvényes ez: az aktuális szerelem mellett a régi szerelem emléke is felbukkan a szövegekben.[37] A *Mint fehér kő dereng a kútfenéken…* (1916) kezdetű vers a pálya legelején kataklizmatikus felismerés gyanánt uralja a lírai szubjektum tudatát: utolsó két sora – ha némileg fordítása az eredetitől el is tér – változhatatlan tényként rögzíti, hogy a költőnő sorsát az örök emlékezettel jegyezte el:

Örökkön élő, bűvös szenvedésnek
te változtál át emlékezetemmé.

(Rab Zsuzsa fordítása)

A vers első két sorát alkotó, a magyar fordításban is megőrzött khiazmus pontosan olyan költői alakzat (*lat.* figura), mely a 20. századi orosz költészetben az ilyen tudati tevékenység érzékelésének és annak belső felépítése megragadására, rögzítésére szolgált, ahogyan Han Anna jegyzi meg.[38]

Ez a megtartó emlékezés a világ berendezkedéseinek hirtelen változásaival dacol, régi szemléletmódok (és tudatformák) megőrzését teszi lehetővé, forrássá változtatva azokat, végül értékrendszerek elenyészését gátolja.

Innen, az emlékezés és az emlék-kultusz nézőpontjából érthetővé, sőt magától értetődővé válik Ahmatova és a „mindent eltörölni" kívánó hatalom kibékíthetetlen antagonizmusa.

Ahmatovát nem hiába foglalkoztatta férje és fia Nyikolaj és Lev Gumiljov gondolkozása kapcsán a történelemről mint a „passzionárius lendület" lökéseiről alkotott elképzelése, ezeknek a nagy fordulópontoknak az idején élt és alkotott Shakespeare, Dante, Chénier és Puskin. Ahmatova a háború közeledtével ismeri fel önmagában az erőt, hogy kora „költői történetírójává" váljék,[39] vagyis a hiteles emlékezet őrévé. Hozzá kell tennünk, hogy a posztimpresszionista felfogás tanulságait ötvöző szemlélet is részt kap Ahmatova emlékezet-koncepciójának felépítésében: a pillanat rögzítésén túl nem csak az a művész alapvető feladata, hogy fenntartsa a folytonos emlékezés állapotát, fel kell ismernünk, hogy ez maga az emberi lét sajátja, antropológiai lényeg. Han Anna hangsúlyozza azt is, hogy Ahmatova az emlékezet mechanizmusának működését filozófiai pontossággal írja le elemzett versében. Ezt továbbgondolva, Ahmatova versében a lírai elbeszélés szintjén „nem egy konkrét múltbeli szituáció vagy esemény áll a lírai szubjektum figyelmének középpontjában, melyek érzékelhető, tárgyias formában jelentkeznének, ehelyett konkrét voltuktól megszabadulnak, puszta emlékké szelídülnek",[40] s az emlékező tekintet különféle szögei és újraértékelései teszik nagybecsűvé az emlék értékét. Az emlék új és új fénytörésben történő értelmezése az emlékező ember önreflexiójának, világértésének képességét is folyamatosan növeli. Így lesz Han Anna olvasatában a kút mélyéről derengő fehér kő „nem egyéb, mint az értelmet nyert

emlék". Ezért a vers egyik mondanivalója tisztán ars poeticai jellegű, eszerint az alkotás „kiemeli az idő megállíthatatlan sodrásából a törékeny megélt pillanatot, hogy megmenekítse azt az idő romboló erejétől".[41]

Az akmeizmus 1910-es években jelentkező irányzatához – figyelemmel Ahmatova sajátos hangjára-attitűdjére – Nemes Nagy Ágnes líráját hozza magyar párhuzamként Mányoki.[42] Az akmeizmust „új költői irányzatnak" tekinteni Eichenbaum szerint mindamellett helytelen (leszármazásukat a szimbolizmus irányzatától valójában épp maguk az akmeisták tagadták, bár Gorogyeckij, Hodaszevics, Ahmatova, Kuzmin is sokat tanult a szimbolistáktól, s az akmeisták kultúrafelfogása sokban érintkezik a szimbolistákéval). A híres irodalomtörténész ezt a váltást szellemesen az „elefántcsonttoronyból" (a szimbolista ezoterikus esztétikából) történő kitörés után a „porcelánpavilonba" (célzás Gumiljov versére) történő beköltözés aktusaképpen interpretálja.[43] Oszip Mandelstam 1922-es írásában Ahmatova szövegeinek gyökereit keresve józanul nem a költészeti hagyományt fürkészi, ehelyett az *Anna Karenyiná*ra, Turgenyev *Nemesi fészké*re, Dosztojevszkij és Leszkov prózájára mutat.[44]

Anti-Ahmatova című könyvével ezt a fennkölt képet igyekszik megdönteni Katajeva, végzettsége szerint logopédus, segítőpedagógus, fejlődési és értelmi fogyatékosok problémáit kezelő szakember. Rylkova ezt a könyvet egyszerűen „feminista oknyomozás" gyanánt minősíti.[45] Az Eho Moszkvi rádiónak adott interjúban közölt nyilatkozata értelmében a meglehetős port kavart könyvet szerzője „eleve azoknak szánta, akik Ahmatovát költőként nem szeretik, azonban tudniuk kell, hogy nem méltó ahhoz, hogy kultuszát fenntartsák".[46] Vagyis az alapmotívumot az ellenszenv táplálja. Ha Katajeva könyvét a költőnő hiúságáról, állítólagos közönyéről férjével és fiával szemben, fizikai állapotairól szóló sommás következtetések jellemzik magánélete végső soron tényszerűen rekonstruálhatatlan lapjain a pikáns részletek nyomába eredő több mint kétes találgatás kíséretében, Rylkova egy másik irodalomtörténész, A. Zsolkovszkij véleményét erős kételyének hangot adva ismerteti: a tudós ugyanis azt állítja, hogy Sztálin egyáltalán nem törte meg Ahmatovát, éppen hogy Ahmatova volt az, aki „sikeresen alkalmazkodott a sztálinizmushoz", Zsolkovszkij szerint hiteles Ahmatova-életrajz sem létezik.[47] Katajeva a könyvét az Ahmatova-írásokból kiragadott mondatok kommentárja mellett tekintély-döntögetés céljából Brodszkijnak és Nagyezsda Mandelstamnak (a költő Mandelstam özvegyének) két nyilatkozatára építi: az előző egy egyszerű mondatából („Anna Andrejevna semmit nem tett véletlenül") azt véli kiolvasni, hogy Ahmatova tudatosan építette fel önnön makulátlannak szánt biográfiáját, ezt erősíti meg az utóbbi is[48] (negatív elfogultságát többen felemlítik). Katajeva aprólékos méricskélés után még Ahmatova 1946-os Írószövetségből történt kizárását követő élelmiszerjegy-megvonás kapcsán is irgalmatlan tűz alá veszi Ahmatova arra vonatkozó nyilatkozatait, miszerint pl. „három (négy) alkalommal klinikai értelemben kellett éhezést elszenvednie",[49] láthatóan fel sem fogva, hogy a háború után ismét lesújtó folyamatos élelmiszerhiányok közepette a szovjet társadalomban a „nép ellensége"-státusz már ténylegesen nyomorgással, a megélhetéstől való megfosztottsággal volt egyenlő (ez a sors jutott Paszternaknak is, akitől időről időre elzártak mindenféle kenyérkereseti lehetőséget).

Ahmatova személyes sorsát illetően kulcsfontosságú a bolsevikok értelmiségiekkel és művészekkel szemben folytatott kíméletlen politikája. Az orosz irodalom (első) pogromját „a

20-as években hajtották végre" – rögzíti Kralin.[50] Ekkoriban tagadják meg Bloktól a gyógykezeléshez szükséges engedélyt, 1921-ben bizonyítatlan vádak alapján a csekisták kivégzik Ahmatova első férjét, Nyikolaj Gumiljovot ismeretlen helyen, ismeretlen helyre temetve. Bűnét a Tagancev-féle összeesküvésben való részvételével kapcsolatban határozták meg, utóbbi a szovjethatalom megdöntésére irányult volna, azonban az sejthető, hogy halála a márciusban mintegy 20 napon át tartó Kronstadti matrózlázadást követő tisztogatási hullámok és megtorlássorozat részének tekinthető. (Ez a későbbiekben agyonhallgatott lázadás tulajdonképpen az országot évekig emésztő polgárháború része volt, az első igazi tömeges elégedetlenség kinyilvánítása a többéves szovjethatalommal szemben; épp azok a vörös matrózok kezdeményezték, akiket korábban Trockij a forradalom büszkeségeiként emlegetett, s akiknek a hatalom megszilárdulását köszönhette, s akik közül most mintegy kétezer embert mészároltak le fegyveres harcban, majd a forradalmi rögtönítélő bíróságok ítéletei nyomán.) Ahmatova ekkor már nem a felesége, korábbi férjének, fia apjának kivégzése megviseli, talán burkolt üzenet volt számára. Annyi bizonyos, hogy férje sorsa szégyenbélyegként kíséri élete végéig, többször vádaskodva felemlegetik. Gumiljov nevét a szovjet enciklopédiák hosszú időre „elfelejtik".

Az elhagyott versszakok emlékezete

Útilapu (Berlin, 1921) című verseskötete megjelenése után a legújabb kritikai kiadás jegyzetapparátusának közlése szerint „Ahmatova költészete iránt a költészetet tanulmányozó szaktudósok legkiválóbbjai kezdtek érdeklődni mind Oroszországban, mind pedig külföldön".[51] Ahmatova tisztában volt a lenini puccs illegitim jellegével, sőt annak nem hivatalos, majd nyolcvan évre történelmen kívül helyezett magyarázatával is. Nem emigrált, bár megtehette volna. Az új renddel szemben érthetően nem táplált rokonszenvet. Ez kiderül a Breszt-Litovszkban mintegy két és fél hónapig tartó béketárgyalások alatt, már a bolsevik hatalomátvétel után keletkezett a *Mikor a nép öngyilkos hangulatban…* (1917–1918) kezdetű verséből. (Halasi Zoltán jóvoltából magyar fordításban is hozzáférhető.[52]) A vers eredetileg a *Volja naroda* (Népakarat) című újság 1918. április 12-i számában jelent meg. A mű azonban a szovjet korszakban napvilágot látott csekély számú Ahmatova-újrakiadásokban az 1940-es kötettől fogva 1990-ig mindig is megcsonkítva jelent meg, az eredeti első két versszak elhagyásával. (Magyar fordítása értelemszerűen még az 1978-as magyar *Lyra Mundi* válogatásba sem kerülhetett be, csak majd az 1999-ben kiadott kötetbe.) Ez a Szilárd Léna által feltárt kiadástörténeti, textológiai „érdekesség" jócskán túlmutat a lírikus én belső vívódásain, minthogy a teljes rendszer önlegitimációját leplezi le, az emlékezet őrzőjeként. Ahol a történelmi emlékezet megszűnt, a lírai emlékezet lépett a helyébe. A vers „inkriminált szakasza", az első strófa második sorában emlegetett „német vendégek" („немецкие гости") – a magyar fordításban egyszerűen „németek eljövetelét" (ami, lássuk be, az értelmezést beszűkíti) – szóba hozása a korszakban szarkasztikus, egyúttal jeges hangulatot kölcsönöz ennek a jelzős szerkezetnek, s látszólag nem is szolgáltatna táptalajt a találgatásra: az tűnne kézenfekvőnek ugyanis, hogy a Narva felé haladó német alakulatok betörésétől való rettegésének ad hangot a teljes népe sorsával együttérző lírai alany. A csonkítás azonban – ahogyan Szilárd Léna magyarázza – az „új ideológiai ökoszféra" tiltásai szellemének tesz majd eleget, hiszen ekkor a „német vendégek" – ahogyan az épp a nép száján forgott a bolsevikokra

értve – egyet jelentettek a „leplombált" német vagonokban Svájcból Oroszországba hazahozott bolsevikokkal, vagyis Leninnel és kíséretével. (Ez az „akció" közismerten a német legfelső törzs tervét szolgálta, hogy az elhúzódó kétfrontos harc terhei alól adjon lélegzetvételnyi időt egy oroszországi forradalom kirobbantásával, melytől a keleti fronton fegyverletételt reméltek, ahogyan ez be is következett.[53]

A vers értelmezéséhez elengedhetetlen annak pontos keletkezési időpontja – akárcsak a későbbiekben ismertetendő *Sztálin védelmezőihez* című vers esetében –, ebben rejlik a „német vendégek" szófordulatban elrejtett célzás megfejtésének kulcsa. Ahmatova verse ugyanis a szovjet állampárt és történetírás által hirdetett verziót, az új rendnek a népakarat által szentesített legitimációjáról szóló hazug tézist, az ország, a későbbi egybekovácsolt „államszövetség" alkotmányos alapjait cáfolja. Ahmatova elhallgattatása egyebek mellett nyilvánvalóan ennek tudható be. Világos, hogy a szovjet cenzúra ezért iktatta ki az első két versszakot. 1966 legelején – írja Szilárd Léna – „az én kérésemre feltett kérdésre: »Milyen hónapban íródott ez a vers?«, Ahmatova ezt a választ adta: »Persze, persze, a Csekánál is ezt akarták tudni«".[54]

A megfigyelések kezdete

Az ún. Ahmatova-dossziéval sokan foglalkoztak. Egyebek mellett Oleg Kalugin, a KGB egykori tábornoka, egy ideig a KGB leningrádi területi részlege vezetőjének első helyetteseként jutott birtokába az anyagnak. (Régi NKVD-s családban születvén, Kalugin folytatta apja belső elhárítói munkáját, 1995 óta – mikor is egy washingtoni egyetemi katedra elfogadása mellett felesküdött az amerikai állampolgárságra – az USA-ban él, szerepét meglehetősen ellentmondásosnak találják, hazájában időről-időre kémkedéssel vádolják.) Az Ahmatova-ügyben felgyűlt iratcsomó mintegy három kötetnyi volt, s később tisztázatlan körülmények között tűnt el. Kalugin cikke szerint[55] az Ahmatováról szóló, első nevesíthető adat 1927-ből származik, ez az OGPU ügynökének jelentése egy Alekszej Tolsztoj író lakásán lefolyt összejövetel kapcsán, ahol Ahmatovának más művészek és értelmiségiek jelenlétében tett kijelentéseit jegyzik fel az író Zamjatyin iránt kinyilvánított rokonszenvéről, becsületessége, egyenessége iránti nagyrabecsüléséről, valamint saját fiáról, Lev Gumiljovról, aki épp vidéken élt apai nagyanyjánál, hogy kivégzett apja miatt kevéssé legyen a hatóságok szeme előtt.

Szarnov kutatásai nyomán megállapítható azonban, hogy ez a folyamat jóval hamarabb kezdetét vette. *Sztálin és az írók* című, egy évtizede négy vaskos kötetben napvilágot látott monográfiája bőséges mennyiségű dokumentumot hoz nyilvánosságra Ahmatovához kapcsolódóan is.

Lenin leveléből Sztálinhoz 1922. július 17-i keltezéssel:

> „Ezt haladéktalanul el kell intézni… Néhányszáz embert az okok megjelölése nélkül le kell tartóztatni, hagyják csak el az országot, uraim! Az Írók Házához és a petrográdi Miszlhez kötődő valamennyi szerzőt… A tisztogatásnak gyorsan kell végbemennie."[56]

Ez a pétervári írók körében elvégzendő tisztogatásra felszólító utasítás a jóságos Leninről szóló legendát végképp eloszlatja. Már 1998-as közlés alapján ismert, hogy a hatalom 1924-ben intézkedett, hogy Ahmatova három verseskötetét, a *Rózsafüzér*t (1914), a *Fehér csapat*ot (1917) és az *Anno Domini*t (1922) távolítsák el a könyvtárak polcairól és vonják ki a könyvkereskedői forgalomból. A listát személyesen Lenin özvegye, Nagyezsda Krupszkaja és P. I. Lebegyev-Poljanszkij állította össze.[57] Kalugin adatai szerint operatív aktát a leningrádi területi KGB részleg archívumában végzett kutatása eredményeképpen csupán 1939-ben kezdtek volna vezetni Ahmatováról (az 1927-es adat ennek már láthatóan ellentmond), s egyenesen a főbenjáró bűnként nyilvántartott „elleplezett trockista és szovjetellenes érzülete" miatt. Ez az akta mintegy kilencezer oldalt tartalmazott. Az Írószövetségből Ahmatova 1929-ben kilépett, tiltakozásul a Pilnyakot és Zamjatyint ért embertelen meghurcoltatás miatt.[58] Fiának és harmadik férjének, Nyikolaj Punyin műkritikusnak, a leningrádi egyetem professzorának letartóztatását 1935 októberében a leningrádi NKVD kezdeményezte. Miután heves tiltakozással Ahmatova levélben közvetlenül Sztálinhoz fordult, mindkét férfit szabadon engedték. Jezsov idején, 1938-ban már több kétely vetődött fel ugyanilyen missziója kimenetelét illetően: Punyint és Lev Gumiljovot ekkor ismét őrizetbe vették, kellő megdolgozás után pedig Ahmatovára nézvést terhelő vallomást vertek ki belőlük. Ezeket már nyilvánosságra hozta Kalugin. Punyin azt vallotta, hogy Ahmatova szovjetellenes beállítottságú. Ahmatova első házasságából született fiának, L. Gumiljovnak, a későbbi történésznek, az ún. „eurázsiai eszme" mindmáig ható politikai-filozófiai doktrínáját kidolgozó tudósnak vallomásával pedig maga és saját anyja teljes életére kiható, fondorlatos vádakat konstruáltak:

> „Anyám nemegyszer mondta nekem, hogy ha az ő fia akarok maradni, mindenekelőtt az apám fiának kell lennem." [59]

Kalugin az Ahmatovát érintő események menetét tömören összegzi, időnként szükségből törve meg a kronológiát, vagy néha talán tévedésből. Még 1946-os, az Írószövetségből történt kizárása előtt újabb abszurd gyanúsítás merült fel Ahmatovával szemben Nagy-Britannia moszkvai nagykövetségének első titkárával, az oroszországi származású, Sir Isaiah Berlinnel történt találkozása és hosszas beszélgetéseik kapcsán. Ahmatovát ezen, Vlagyimir Orlov irodalomtörténész közvetítésével létrejött személyes ismeretsége miatt „brit kém"-ként kezdték emlegetni. Minthogy a férfi Sir Winston Churchill megbízásából valóban átfogó jelentést készített a Szovjetunióban uralkodó állapotokról, felmérendő Nagy-Britannia és a szovjet állam között a háború befejeztével a majdani együttműködési módozatok lehetséges változatait, az Ahmatovánál a kommunális (társbérleti) lakásban folytatott beszélgetések után új rendelkezést léptettek életbe. „Fokozott megfigyelést" rendeltek el, a lakást „bedrótozták", környezetéből és az őt látogatók köréből többek rendszeresen jelentettek. Ilyen volt például Szofja Kazimirovna Osztrovszkaja, a „lengyel fordítónő", aki az NKVD megbízottja volt (ő példásan jelen is volt Ahmatova és Sir Isaiah Berlin első találkozásán).

A későbbi, az Írószövetségből történt kizárásával kapcsolatos szóbeli nyilatkozata is így maradt fenn:

> „Az írószövetség olyan idióták gyermekotthona, ahol mindenkit elvertek és sarokba állítottak. Ánya lányka pedig nem szeret mindenkivel játszani, s nem akarja megenni a dzsemet."[60]

Versben viszont a keresztény megbocsátást hirdető sorokkal reagált, mely ma az Ahmatova Múzeumban látható kifüggesztve: „Mindenkinek megbocsátást nyújtok/ Krisztus Feltámadására/ Homlokon elárulómat csókolom/ Azt ki nem ezt tette, szájon."[61] Az 1946-os kizárás körülményeiről még bőven ejtünk szót. Kalugin lakonikus ismertetéséből kiemelendő, hogy az utolsó feljegyzés állítólag 1958. november 23-i keltezésű. (Ezt az állítást viszont hiteltelenné teszi Dalos György kutatásainak magyar nyelvű publikációja, melyben a szerző fordításban közli is Ahmatova '60-as évekbeli két nyugati utazása kapcsán született dokumentumokat, műve magyar nyelvre lefordított változata viszont sajnálatosan nélkülözi a hivatkozások apparátusát. Ezeknek még futó szemlélése után is lehetetlennek látszik, hogy az orosz költészet élő legendájának külföldi útján a titkosszolgálatok árgus tekintetű, beépített emberei ne figyelték volna a történéseket.) Dalos leírja, hogy Ahmatovát egy évvel halála előtt, „oxfordi útja idején és dicsősége csúcspontján is félelmek gyötörték, ha arra gondolt, hogy visszatérése után ⟨…⟩ egy KGB-hivatalnok a tapasztalatairól faggatja majd".[62]

A fentebb idézett könyörgés Reissner levelében nem volt alaptalan aggodalom, hiszen nem csak magas beosztású pártfunkcionáriusi minőségében rendelkezhetett bőséges értesülésekkel, tisztában kellett lennie Gumiljov kivégzésének körülményeivel, annál is inkább, mert 1916–1917 során viharos szerelmi kapcsolata volt az akkor még Ahmatovával házasságban élő költővel. Miközben sokan kétségbe vonták, hogy Ahmatovát már ez idő tájt a hatalom jobbnak látta elhallgattatni, dokumentált tény az is, hogy a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja Központi Bizottsága 1925-ben határozatot hozott „a proletár- és forradalomellenes elemek felmorzsolásáról" a szépirodalom területén.[63] Viktor Percov pedig ezután a petrográdi *Zsizny iszkussztva* (Művészeti élet) című újság 1925. októberi 27-i számában kirohanást intézett Ahmatova és két költőtársa ellen:

> „A költők régebbi nemzedékének hada hirtelen ocsúdott fel, mikor is a kor hajójáról a nyílt vízbe pottyant, köztük Anna Ahmatova, Fjodor Szologub és Mihail Kuzmin, amint a forradalom az előttük megnyíló perspektívát bezárta. Ahmatova még 1923-ban is egy teljes előadótermet tudott »szovjet kisasszonykákkal« megtölteni költői estjén. ⟨…⟩ de az új élettel teli emberek egyszer s mindenkorra hűvösek és részvéttelenek maradnak annak az asszonynak a nyögdécseléseivel szemben, aki vagy késve született, vagy nem tudott idejében meghalni, még a legkeserűbb szenvedéseiből is érthetetlen hóbortot hallanak csupán ki. Az élő történelemnek ez a törvénye."[64]

Az új hatalom nőpolitikájának irányát is jól szemlélteti ez az idézet. Percov nyilvánvalóan nem jószántából cselekedett, hanem megbízatást teljesített, ideológiát kellett ugyanis gyártani, hogy Ahmatova személyét tabusítani lehessen, izolálódjék, majd a köztudatból nyomtalanul

eltűnjék. Hasonló rettenetes sorsot sokan éltek meg, a kortárs Cvetajeva szenvedése közismert.

Elhallgattatását Ahmatova abban a komor *Hetedik elégiá*ban datálja pontosan, mely az 1945 és 1964 között keletkezett *Északi elégiák* ciklus utolsó darabja. Ez a kései vers érthetetlen módon kimaradt az 1999-es magyar fordításkötetből (a ciklus hat darabja viszont ott van), noha 1989-ben már kiadták Oroszországban, éppen 1999-ben pedig Moszkvában az életmű kritikai kiadásának második kötetének első része is napvilágot látott, benne a verssel.[65] (Érthető módon Ahmatova életében a kiadott kötetekbe nem kerülhetett bele, sőt a nyugaton kiadott háromkötetes kiadásba, valamint az 1987-es kétkötetes válogatásba sem.)

Minthogy a versnek így nincsen magyar fordítása, a vonatkozó rövid részt saját fordításomban közlöm:

> Hallgatok, hallgatok harminc éve,
> Sarki jéggé nőtt bennem a hallgatás,
> Árnya bekerít számtalan éjszakán,
> Gyilkosan rátör gyertyám fényére.

Az Ahmatovát ért események további alakulását majdnem 1950-ig Dalos György *Vendég a jövőből. Anna Ahmatova és Sir Isaiah Berlin (Egy szerelem története)* című 1998-ban megjelent könyvéből a magyar olvasó nyomon követheti, bár távolról sem szerelmi történetről van szó. Találkozásukat Ahmatova kizárása követi az Írószövetségből. Andrej Zsdanov, aki Molotov után Sztálin második legfontosabb embere volt, döntő szerepet játszott ebben.

Ahmatova válogatott verseinek kötetben történt 1940-es kiadása után is Zsdanov „rántotta meg a vészféket". Alekszandrovhoz és Polikarpovhoz (utóbbi később a Paszternak elleni hajtóvadászatban képviselte az államot szoros együttműködésben a titkosszolgálattal) intézte levelét, melyben így háborog:

> „Merő szégyen az, mikor, engedelmet kérek, megjelennek ezek a kötetek. Hogyan történhetett az, hogy ez az Ahmatova-féle »fajtalanság és ima Isten dicsőségére« megjelent? Ki terjesztette ezt elő?"[66]

1939 őszén Sztálin egy fogadáson, melyet a Kremlben a frissen kitüntetett nagyszámú író tiszteletére tartottak, Ahmatova felől érdeklődött,[67] mindössze egy évvel harmadik férje és fia letartóztatása után, minek során Lev Gumiljovból, a fiúból azt a vallomást kényszerítették ki (szó szerint kiverték), hogy egykor kivégzett apjáért akart bosszút állni, s gyűlölete a szovjet hatalommal szemben egyre hevesebb lett. Ugyanakkor Ahmatova *Hősiesség* (Мужество) című versét a Szovjetunió első sajtóorgánuma, a *Pravda* közölte a háború második évében, 1942. március 8-án.

Találkozás Sir Isaiah Berlinnel, kizárás az Írószövetségből

Hogy Sir Isaiah Berlinnel 1945. november közepén történt találkozása vagy az 1946. április 3–4-én az Oszlop-csarnokban tartott költői esten felviharzó, Ahmatovát ünneplő 15 perces taps váltotta volna ki Sztálin haragját? Talán tévedés ugyanakkor a húsz évvel fiatalabb brit diplomata Sir Isaiah Berlin és Ahmatova közt néhány napig tartó találkozást szerelemnek minősíteni. Az éppen V. Garsin orvosprofesszorral meghiúsult házassági terv feletti veszteségérzet aligha vitte közelebb Ahmatovát a férfi felé, a másik, szabadabb világból érkező látogató inkább szellemi értelemben nyithatott meg számára egy olyan rég tovatűnt szférát, amit a vasfüggöny első ízben történt legördülése zárt el az 1920-as évek elején, mikor az orosz értelmiséget egyszerűen hajóra téve zsuppolták ki az országból, s mikor lezárultak a határok. Ugyanilyen túlzásnak tűnik, hogy Sir Isaiah Berlin Churchillnek benyújtott jelentése robbantotta volna ki a hidegháborút (a jelentésre döntő befolyással kettejük beszélgetése aligha lehetett, annál is inkább, minthogy Szarnov kimutatja, hogy miközben első találkozásuk november 16-án történt, Berlin már 1945 őszén leadta jelentését[68]). Hogy Ahmatova megfogalmazott ilyen feltételezéseket, az a korabeli szovjet abszurd közéleti politika „következtetési stratégiáitól", bűnbakkeresésétől való félelmével sokkal inkább indokolható.

Szarnov, a korszak alapos kutatója számol azzal az igen valószínű verzióval, hogy a Sir Isaiah Berlin és Ahmatova közti találkozót Vlagyimir Orlov közreműködésével a régi leningrádi csekisták rendezték meg provokációképp, melynek egyik célja Ahmatova helyzetének további aláásása volt. A másik cél nem függetleníthető attól, hogy Sir Isaiah Berlin Leningrádba nemcsak a brit miniszterelnök utasítására érkezett, hanem annak fia, Randolph Churchill társaságában, aki a Fontankán lévő lakás közelében fel is bukkant. (Ezt a körülményt az elhárítás nem hagyhatta figyelmen kívül.) Ugyanakkor feltételezhető, hogy az ezután megindított Ahmatova-ellenes kampány a Zsdanov kontra Malenkov-rivalizáció részét jelentette áttételesen. Zsdanov, akinek feladata volt Finnországnak a háború lezárása utáni szovjet érdekszférába történő beterelése, amit képtelen volt keresztülvinni, az írók ellen folytatott kultúrharccal igyekezett a Gazdának bizonyítani rátermettségét. A Zsdanov és Malenkov közti harc tétje a „trónutódlás" volt, vagyis Sztálin tisztjének, az államfői pozíciónak elfoglalása Sztálin halála vagy leváltása esetén. [69]

Jóllehet Ahmatova és Zoscsenko Írószövetségből történt kizárása javarészt pontosan dokumentáltan hozzáférhető magyarul, felidézzük az események kronológiáját. 1946. augusztus 9-én az SzK(b)P Szervező Irodája ülést tart a *Zvezda* és a *Leningrád* folyóiratokról, valamint Ahmatova és Zoscsenko személyéről, a film és dráma helyzetéről. Az ülésen személyesen Sztálin elnököl. Az ülésről már augusztus 10-én Vszevolod Visnyevszkij írt ismertetést a *Kultura i zsizny* (Kultúra és élet) című frissen alapított újságban, csak ezután, szeptember 21-én hangzik el a halálra vált leningrádi írók gyűlésén Zsdanov beszéde, mely magyarul majd a kritikus 1949-es évben kerül kötetben kiadásra (A. A. Zsdanov: *A művészet és filozófia kérdéseiről.* Budapest, Szikra). A megszületett kizárási határozat szövegét Sztálin saját kezűleg javította ki. Mint N. Goller Ágota felkutatta: „A határozat az iskolákban, az egyetemeken évtizedeken át a tananyag részét képezte, hogy szellemét és megfogalmazásait a következő nemzedékek is elsajátítsák."[70] NB Ez az előretekintő pedagógia mindmáig

érzékelteti hatékonyságát. Ahmatova akkor kiadásra váró verseskötetét „bezúzták, pár példány maradt fenn belőle", Zoscsenko naivul „becsületét még ebben a helyzetben is meg akarta védeni".[71]

Gondoskodtak természetesen arról is, hogy a megszállt, apránként „testvéri" státuszba lépő keleti blokk országaiban is értesüljenek a szovjet irodalom ilyetén „öntisztulási" folyamatairól. Ennek egyik propagátora az az Alekszandr Fagyejev, az Írószövetség ekkori főtitkára lett, akit épp ekkor dorgált meg Sztálin, hogy *Az ifjú gárda* című regényében a kommunista párt vezető szerepe nem kap kellő súlyt, s aki majd 1956 tavaszán lesz öngyilkos, keserű búcsúlevelet hagyván hátra, melyben kifakad az ellen, hogy a művészet tudatlan pártvezetők irányítása alatt áll. Fagyejev – mintegy „hatalomváltást" készítve elő az ideológia síkján – 1946-ban Prágában nyilvános előadásában bírálta Zoscsenkót és Ahmatovát mint olyan jelenségeket, akik „bomlasztják" az irodalmat. Ezt követően a *Bolsevik* című lapban 1947-ben meghirdette „az ifjúság számára »romboló« paszternaki líra elleni hadjáratot, a dekadenciát szubjektív idealizmusukkal előkészítő Nietzsche, Bergson és Freud folytatójának tekinti az individualizmus, misztika és erotika jelmondatait továbbvivő Ahmatova és Zoscsenko munkásságát."[72]

Magyarországon Ahmatova neve hamar ismertté vált. 1927-ben mind a *Magyarság,* mind a *Magyar Hírlap* december 7-i számában egyszerre közöl tudósítást, szemmel láthatóan pontos értesüléssel a költőnő és a szovjet rendszer közötti súrlódásokról, ugyanebben az évben a *Katolikus Szemle* 2. számában Szémán István beszél róla a forradalom költészetének szentelt cikkében, s egyebek mellett az *Új Idők Lexikona* és a *Katolikus Lexikon* is említi. A világháború utáni első hírként Ahmatováról az *Új Magyarország* 1946. november 9-i száma teljes oldalon siet lehozni *Szervezeti és személyi változások a Szovjet Írók Szövetségében* címmel az Ahmatova és Zoscsenko elleni határozat tartalmát. Attitűdjüket a „szovjet embert sértőnek" bélyegzi. Boldizsár Iván a *Forum* 1948. március 15-i számában az 1947. áprilisi vita anyagának fordítását tárja a nagyközönség elé. A magyar társadalmi és irodalomkritikai napilapok és folyóiratok elmarasztaló éllel keltek ki ellenük egészen Darvas Józsefnek a *Csillag* 1951-es 1. számában közölt írásáig, ahol a rémült Ahmatovának, akinek férje-fia újra a Gulágon volt, nyilvánvalóan a Sztálin iránti lojalitása demonstrálására írt dicsőítő ódák kapcsán a „dicséret" kijárt. (Ezeknek, az 1949–1950 folyamán keletkezett, az *Ogonyok*ban megjelentetett verseknek a szerzőségét egyébként többen megkérdőjelezték.[73]) A két író ostorozása ezután is zömmel megmaradt a magyar sajtóban a 60-as évekig.

Kitaszítottság, megbélyegezettség várt a határozatban kizárt írókra. Ahmatovára a „budoárköltő", „apáca", „a fülledt szerelmi líra burzsoá dekadenciát terjesztő papnője" jelzőket sütik rá, ahogyan Mányoki is sorolja a rendszerváltás idején írt összegzésében.[74] Zsdanov a „felbőszült úrinő költészetéről" beszél, „apáca" és „vétkes asszony" a finomkodó magyar fordításban Ahmatova jelzői, „kihalásra ítélt csoport" tagja, akinek „szűk kis magánélete, jelentéktelen élményei" a költészete témái. Témavilágár „keresztül kasul individualistának írja le", ez tűnik a legsúlyosabb vádnak.[75] Rab Zsuzsa úgy magyarázza, felidézve az egykori megnevezést, „a budoár és kápolna közt fel-le száguldozó kisasszonyka poézisének" zsdanovi megsemmisítő kritikáját, hogy Ahmatova emiatt kimarad az

irodalomból. Ám – igyekszik helyre billenteni a jóvátehetetlent Rab Zsuzsa – termékeny volt ez a hallgatás, hiszen Ahmatova ekkor a világirodalom számos alkotását fordította le.[76]

Zsdanov ekkor nemcsak Ahmatovát és Zoscsenkót iktatja ki az orosz irodalom kánonjából. Célkeresztbe kerülnek a szimbolisták, akiket „a legsötétebb reakció és renegátság képviselőinek", „haladószellemű közvéleményünkkel" ellentétesnek minősít, az Ezüstkor évtizede Gorkij nyomán „megérdemli a legszégyenteljesebb és legtehetségtelenebb évtized nevét az orosz értelmiség történetében".[77]

N. Goller Ágota valószínűleg a lényegre tapintott, mikor a kampány céljaként a két író „tekintélyének lerombolását" nevezi meg.[78] Példát statuáltak ezen felül az írók széles tábora felé. A Szovjetunióba a már hruscsovi időszakban látogató angol egyetemisták csoportja előtt elhangzott kérdésre adott diplomatikus válaszában (a téma az 1946-os kizárási határozat volt) Ahmatova nem kockáztatta fia életét. A hatalom harminc éve folyamatosan szeretteivel zsarolta. Abban az értelemben nyilatkozott, hogy az akkor ellene megfogalmazott kritika nem volt alaptalan. Ezzel azt erősítette meg, hogy „Sztálin halálával alapvetően semmi sem változott".[79]

Újabb letartóztatások

Ahmatova harmadik férjét, Punyint 1949. augusztus 26-án ismételten őrizetbe veszik, a magyar elhurcoltak körében is hírhedt Vorkután hal meg néhány hónappal Sztálin temetése után, 1953-ban. Punyinra tehát valamilyen oknál fogva nem vonatkozott a tömeges amnesztia, mely a táborok kapuit megnyitotta. Ahmatova fiát, Lev Gumiljovot az ő letartóztatása után nem sokkal vették őrizetbe: 1949. november 6-án újra, negyedszer is letartóztatták az 1935-ös vádpontok alapján. A megszokott tíz év elzárást kapta, Kazahsztánban kezdte meg büntetése letöltését, 1956-ban szabadulhatott csak, 1975-ig nem is rehabilitálták. Elmondása szerint az államügyész mint „írástudó" embert vádolta. Mindezzel a megroppant egészségű Ahmatova megtörését kívánták elérni.

Szigorúan titkos

J. V. SZTÁLIN Elvtársnak
Ahmatova költőnő indokolt letartóztatásának elrendeléséről

Jelentem, hogy a Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériuma olyan ügynöki és nyomozati anyagok birtokába jutott A. AHMATOVA költőnőt illetően, melyek értelmében bizonyítást nyert, hogy a szovjethatalommal szemben ellenséges tevékenységet fejt ki.

Anna Andrejevna AHMATOVA (szül. 1892), orosz nemzetiségű, nemesi családból származik, pártonkívüli, leningrádi lakos. Első férjét, a monarchista költőt, GUMILJOVOT az

Összoroszországi Különleges Bizottság (Cseka)[1] szervei 1921-ben fehérgárdista összeesküvésben való bűnrészessége miatt kivégezték.

AHMATOVA ellenséges tevékenysége az 1949 végén letartóztatott fia, L. N. Gumiljov, őrizetbe vételét megelőzően a SzU Népeinek Állami Néprajzi Múzeumának főmunkatársa, valamint férje, N. N. Punyin, a Leningrádi Állami Egyetem professzora vallomásai folytán lepleződött le.

A letartóztatásban lévő PUNYIN a SzU Állambiztonsági Minisztériumában lefolytatott kihallgatáson azt a vallomást tette, miszerint AHMATOVA, lévén fölbirtokosi család sarja, ellenségesen fogadta a szovjethatalom bevezetését országunkban, és a legutóbbi időkig ellenséges tevékenységet végzett a Szovjet Állam ellen.

PUNYIN vallomása szerint az Októberi Forradalmat követő első években AHMATOVA rendszeresen nyilvánosan szavalta szovjetellenes jellegű verseit, melyekben a bolsevikokat „a földet istencsapásként sújtó ellenségnek" nevezte, és kijelentette, hogy neki „a szovjethatalommal nem egy az útja".

1924-től fogva AHMATOVA PUNYINNAL együtt, aki feleségül vette, ellenséges beállítottságú irodalmi munkásokat gyűjtött maga köré, és lakásukon szovjetellenes gyűléseket rendezett.

Ennek kapcsán az őrizetes PUNYIN így vallott:

„A szovjetellenes érzelmeink miatt én és AHMATOVA kifejezést adtunk a szovjet rendszer iránti gyűlöletünknek, rágalmakat koholtunk a párt és a Szovjet Kormány vezetői ellen, elégedetlenségünket hangoztattuk a szovjethatalom különféle intézkedéseivel kapcsolatban…

Lakásunkon szovjetellenes gyűlések folytak, az ezeken jelenlévők a szovjethatalommal elégedetlen vagy általa magukat megbántottnak érző irodalmi munkások köréből kerültek ki…

Ezek a személyek velem és AHMATOVÁVAL együtt ellenséges álláspontra helyezkedve vitatták meg az országban végbemenő eseményeket… AHMATOVA részben rágalmazó koholmányokat hangoztatott a szovjethatalom parasztokkal szemben tanúsított állítólagosan kegyetlen viszonyáról, felháborodott a templomok bezárásán, és számos egyéb kérdésben vallott nyíltan szovjetellenes nézeteket.

Ahogyan a nyomozás során megállapítást nyert, ezeken az ellenséges gyülekezéseken tevékeny részt vett AHMATOVA fia, GUMILJOV is, a Leningrádi Állami Egyetem akkori hallgatója.

Erről a letartóztatott GUMILJOV ezt vallotta:

„AHMATOVA jelenlétében az összejöveteleken zavartalanul beszéltünk ellenséges beállítódásunkról… PUNYIN lehetségesnek tartott egy az ÖK(b)P[2] és a Szovjet Kormány vezetői ellen végrehajtandó terrorista merényletet…

1934 májusában PUNYIN képletesen bemutatta, miképpen hajtaná végre a szovjet nép vezére elleni terrorista merényletet."

Hasonló értelmű vallomást tett a letartóztatásban lévő PUNYIN is, beismerve, hogy benne *Sztálin* elvtársra törő terrorista hangulat érlelődött, és bevallotta, hogy ebben a hangulatban osztozott vele AHMATOVA is.

[1] A KGB, az orosz titkosszolgálat és belső elhárítás szerveinek még Lenin által létrehozott szervezete – *A ford.*

[2] Összszövetségi Kommunista (bolsevik) Párt, a Szovjetunió Kommunista Pártjának 1925–1952 között használatos neve – *A ford.*

„Beszélgetéseink folyamán mindenféle hazug vádakkal illettem a Szovjet Államfőt, és azon cél vezérelt, hogy »bebizonyítsam«, hogy a Szovjetunióban jelenleg fennálló helyzet csakis *Sztálin* erőszakkal történő eltávolításával változhat meg a számunkra kívánatos irányban…

AHMATOVA bizalmas beszélgetéseink során osztotta terrorista nézeteimet, és a Szovjet Államfő elleni fondorlatos merénylet tervét támogatta.

Ennek megfelel az is, hogy 1934 decemberében az Sz. M. Kirov elleni gyalázatos merényletre igyekezett igazolást találni, ezt a terrorcselekményt nem megfelelő módon a Szovjet Kormánynak a trockista-buharinista és más ellenséges csoportosulásokkal szembeni aránytalan, szerinte üldöztetésekre adott válaszként értékelte."

Megjegyezzük, hogy 1935 októberében PUNYINT és GUMILJOVOT szovjetellenes csoportosulás tagjaiként letartóztatta az NKVD Leningrádi Területi Irányítószerve. Azonban kisvártatva AHMATOVA közbenjárására az őrizetből elengedték őket.

Az AHMATOVÁVAL ezt követően fennálló bűnös kapcsolatról PUNYIN azt vallotta, hogy AHMATOVA továbbra is ellenségesen nyilatkozott beszélgetéseik során, aljas rágalmakat hangoztatott az ÖK(b)P és a Szovjet Kormány ellen.

PUNYIN azt is elismerte, hogy AHMATOVA ellenségesen fogadta az ÖK(b)P KB[3] *A Zvezda és a Leningrád folyóiratokról szóló határozatát*, melyben igazságos kritika érte ideológiailag káros alkotói tevékenységét. Ezt pedig a birtokunkban lévő ügynökségi anyagok is megerősítik. Így az Állambiztonsági Minisztérium Leningrádi Területi Részlege jelentette, hogy AHMATOVA az ÖK(b)P KB *A Zvezda és a Leningrád folyóiratokról* című határozatával kapcsolatban kijelentette: „Szerencsétlenek, semmit nem tudnak, vagy elfelejtették azóta. Hisz ugyanez volt már korábban is! Egy és ugyanazon szavakat használták, adták tovább és ismételgették évszámra… Most sem mondtak semmi újat, mindezt már mindenki ismeri. Zoscsenkóra nézve csapás, rám nézve csupán egykor kihallgatott erkölcsi intelmek és átkozódások ismételgetése."

A Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériuma AHMATOVA letartóztatásának elrendelését indokoltnak látja.

Kérem az Ön engedélyét.

ABAKUMOV

№ 6862/A 1950. július 14. [80]

A levél nem az Ahmatova-dossziéban, hanem máshol volt elrejtve a KGB Archívumában.

Az irodalmi és művészeti közélet megtisztításán dolgozó klikk végleg félre akarta állítani Ahmatovát, Abakumov belbiztonsági miniszter a fenti levelében ennek megfelelően sürgeti Sztálint: ha már férje-fia Gulágon van, mit keres vajon Ahmatova szabadlábon?

[3] Központi Bizottság – *A ford.*

Alekszej Szurkovot, aki nemcsak az öreg kommunisták kivégzését követelte a Nagy terror kirakatperei során, harcolt a háborúban; az Olvadás-korszakban az Írószövetség első titkárává választották. Minthogy azon kevesek egyike volt, aki elismerte Ahmatova tehetségét, a várva-várt válogatott verses kötetének megjelenését is igyekezett segíteni. Meglehetősen kétértelműen fogalmaz mégis 1959-es levelében, mikor felmerül Ahmatova kitüntetése, sőt a nemzetközi botrányt kirobbantó *Zsivago doktor* körüli bonyodalmakat idézi leendő olvasója emlékezetébe:

> „Anna Ahmatova fél évszázados írói pályafutásának állami elismerése valamilyen formában súlyos csapás lenne mindazon reakciósokra és ingadozó értelmiségiekre, akik mindmáig nem voltak képesek elszakadni a hírhedt »Paszternak-ügytől«."[81]

Sztálin emléke

A hidegháború talán legkritikusabb szakaszában, az ún. Karibi (Kubai) válság idején, 1962. október 21-én közölte a *Pravda* Jevtusenko *Sztálin örökösei* című versét. A verset különös módon, rohamos gyorsasággal már 27-én le is hozta Rab Zsuzsa fordításában az *Élet és Irodalom,* négy nappal az eredeti moszkvai közlés után jelent meg Bulgáriában az *Литературен фронт* (Irodalmi front) című folyóirat 43. számában Bozsidár Bozsilov fordításában, s nyomtatták ki Lengyelországban is (*Ostatnie wiadomości* (*Polityka* folyóirat) No. 42/1962). Egyedül Csehszlovákiában késett az adatok szerint a következő évig, amikor egy Jevtusenko-fordításkötetben közölték.[4] Valószínűsíthető tehát, hogy megrendelésre keletkezett, hiszen „a fáraó exhumálása" (Sztálin eltávolítása a mauzóleumból) rég megtörtént, célja a varsói országok lakossága figyelmének elterelése volt a fegyveres konfliktussal fenyegető USA–Szovjetunió szembenállásról. A költő a versben kétszer is megemlíti Sztálin eltávolítását a mauzóleumból („tetemét kiviszik", „kivetették őt / Mauzóleumunk / falai"). Nem kis mértékben ellentmondásos igazságtételre szólít: „Míg köztünk jár Sztálin maradék csapata…" addig baj fenyeget mindenkit. Ez persze annak fényében, hogy Hruscsov is Sztálin segítői közé tartozott, kérdéseket vet fel. Felsejlik a versben a *Bűn és bűnhődés* évszázados tanulsága a soha meg nem haló eszmékről: „De hogy vessük ki őt / követői szívéből?…" Lényeges, hogy Jevtusenko versét a Majakovszkijtól megszokott strófaképben, a sorváltó jambus mintájára írja.

Kavargó események és roppant áttörések kora ez az orosz irodalomban és a művészeti életben. Ekkor jelenik meg Hruscsov személyes engedélyével az *Ivan Gyenyiszovics egy napja,* majd 1963-ban a *Matrjona háza*. Ekkor kénytelen Pausztovszkij saját tanítványát, Bondarevet *Csend* című regénye miatt az *Izvesztyijá*ban megvédeni. Nem közönséges olvadások, zajos rianások. 1962 decemberében, majd 1963 márciusában Hruscsov nyilvános dühkitörésben támadja az irodalmi eretnekséget,[82] 1962 decemberében a moszkvai Manézsban nyílt meg a

[4] Itt mondok hálás köszönetet nagy tiszteletben álló kollégáimnak, Maria Cymborska-Lebodának, a lublini Marie Curie-Skłodowska Egyetem professzorának, Dechka Chavdarova professzornak a Sumenyi Preszlavszki Konstantin Püspökről elnevezett Egyetemről, továbbá Josef Saur docensnek a Brnói Egyetemről, akik információkkal segítették tisztázni a vers megjelenésének körülményeit.

szocialista realizmust megújítani akaró új avantgárd csoport kiállítása, melyen Hruscsov nyomdafestéket nem tűrő szavakkal ad hangot felháborodásának. Ezután többen a kor kötelező szokása szerint „önkritikát gyakorolnak." Jevtusenko csak kilenc évvel később teszi ezt meg az 5. Szovjet Írókongresszuson, amikor nem csekély anakronizmussal, s még több álságos pátosszal azt találja mondani: „Őszintén sírtunk 1953 márciusában, mikor meghalt az az ember, akinek neve végig kisért bennünket felnövekedésünk során és aki nélkül el sem tudtuk képzelni az életet". Majd önvizsgálatot javasol mindenkinek, s ekkor, tehát 1971-ben még mindig a „forradalmi szellemre" mutat rá, mint amire legnagyobb szüksége van a jelen társadalmának. A kor legnagyobb ellenforradalmárainak a „gyávaságot", „az ellendrukkerséget" nevezi.[83]

Magyarul a Jevtusenko-vers közvetlenül egy évvel rá a *Rakéták és szekerek* (1963) című kötetben ismét megjelent, de újrakiadása negyedszázadot váratott magára, csak a *Majdnem utoljára* (1988) kötetbe a Kárpáti Könyvkiadó és az Ifjúsági Könyvkiadó együttműködésével vették fel *Sztálin örököse*it ismét. A költő hazájában a „reprezentatív" három kötetből álló, 1983-as *Összegyűjtött művek* kiadásába sem került be, már megjelenése idején is sajnálatosan megosztotta a társadalmat. E. Fehér Pálnak adott interjújában az ellentmondásos hírű Jevtusenko, – aki szabadon utazgatott az Egyesült Államokban, 1974-ben a *Playboy* magazin szex-szimbólumként közölte képét, s az internetes enciklopédiákban több helyütt szerepel mint a szolgálatokkal együttműködő személy, – így fanyalog 1974-ben, mintegy tizenkét évvel a vers *Pravdá*ban történt közlése után: „amikor először elszavaltam a *Sztálin örökösei* című versemet, vagy harminc ember demonstratív módon elhagyta a termet".[84]

Baranyi Ferenc, mikor Jevtusenko 1972-es újabb magyar nyelvű verseskötetét dicséri, sikerét a *Sztálin örökösei*hez hasonlítja. A versben Radó György még a *Valóság* 1962-es évfolyamában visszafogottan mindössze Jevtusenko költészetének „újabb éles vonását" fedezi fel. A feltűnően tompított magyarországi reakcióról tanúskodik, hogy megjelenése évében többet nem is cikkeznek a versről, 1963-ban címe a *Napjaink,* az *Új Írás,* a *Csongrád Megyei Hírlap* hasábjain bukkan fel egy-egy kurta megjegyzéssel. Újraközli a verset Pásztor Béla fordításában az izraeli *Új Kelet* című magyar nyelvű lap is 1965-ben. A párizsi emigráns *Irodalmi Újság* a diplomáciai vihart kavart Michel Tatu Moszkvába akkreditált francia tudósító esetével hozza összefüggésbe Jevtusenko versét, aki Hruscsov látogatása előtt jelentetett meg egy cikksorozatot, mely nem túl kedvező színben tüntette fel a szovjet államfőt. Nem véletlen. Sok tény azt támasztja alá, hogy a Sztálint elítélő Hruscsov is „Sztálin örököse" volt.

Ahmatova hagyatékában fennmaradt egy hasonló témájú mű,[85] melyet egyik legkiválóbb kutatója Jevtusenko versére adott válaszként értelmez. A művet az 1989-es kiadású *Ranyevszkajáról* címmel megjelent kötetben publikálták „(1962?)" jelzéssel, lévén keletkezése bizonytalan. Majd az Ogonyok kétkötetes válogatásába is felvették. Ligyija Csukovszkaja emlékiratai alapján, melyben a Jevtusenko-vers megszületése idején egy attól független, ám Sztálinról szóló párbeszéd került lejegyzésre. Ebből adódóan van, aki azt valószínűsíti, hogy Ahmatova verse ez idő tájt keletkezett.[86] Biblikus, mély értelme nem hagy kétséget.

Minthogy a magyar Ahmatova-fordításkötetbe ez a mű sem került be, így saját fordításomban közlöm:

Sztálin védelmezőihez

Ők kiáltották hajdan: „Barabást!
Bocsásd el őt az ünnepre!”
Szókratésznak ők parancsolták,
hogy mérget igyék a tömlöcben.

Keserű pohár őket illeti:
Ártatlant rágalmazó szájat,
Műkedvelő kínvallatóknak jár,
Árvagyártás tudorának.

Jegyzetek

[1] A szerző irodalomtörténész, műfordító, KNRF
[2] Шмеман прот. А. *Анна Ахматова* // Новый журнал, 1966, кн. 84: 91–92. o.
[3] Vö. Rab Zsuzsa *Anna Ahmatova* In: Mai szovjet írók (szerk. Wintermantel István) Budapest: Gondolat, 1985: 42. o.
[4] Mányoki E. *Ahmatova (Anna Ahmatova: Prózai írások. Európa könyvkiadó, 1989)* // Hitel, 1989: №22: 21.o.
[5] Lásd Ahmatova Anna *Versei* /Lyra Mundi/ Budapest: Európa,1999: 37–38. o.
[6] Кралин М. *Победившее смерть слово. Статьи об Анне Ахматовой и воспоминания о ее современниках* Томск: изд. «Водолей», 2000: 281. o.
[7] Vö. Szőke Katalin eziránytú kutatásaival. Szőke Katalin *A fekete gyűrű. Anna Ahmatova és Borisz Anrep* // Holmi,1999 (11), №9: 1169. o.
[8] Lásd Dalos György *Vendég a jövőből. Anna Ahmatova és Sir Isaiah Berlin (Egy szerelem története)* /Ford. Schauschitz Attila/ [Budapest]: Palatinus, 1998: 189. o.
[9] Шмеман i. m. 89. o.
[10] Vö. Dalos i. m. 202–203, 205. o.
[11] Rylkova Galina S. *Saint or Monster? Anna Akhmatova in 21st century* // Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History, 2010 (11) №2: 339. o.
[12] https://www.youtube.com/watch?v=aAm-USUcjXo (Letöltés: 2022. 12. 10.)
[13] Vö. Rylkova i. m. 350. o.
[14] Rylkova i. m. 351. o.
[15] Rab i. m. 53. o.
[16] Eichenbaum B. *Anna Ahmatova* /Ford. Szántó Gábor, a jegyz. ford. Könczöl Csaba/ In: Eichenbaum Borisz Az irodalmi alkotás. Budapest: Gondolat, 1974: 151. o.
[17] Ahmatova i. m. 126. o.
[18] *Оттепель 1960–1962. Страницы русской советской литературы* (сост. Чупринин С. И.) Москва: Московский рабочий,1990: 447. o.
[19] Rylkova i. m. 329. o.
[20] Струве Н. *На смерть Ахматовой* // Вестник Русского Студенческого Христианского Движения, 1966, №I–II (80): 48. o. A szerző itt mond igen hálás köszönetet a Lublini II. János Pál Katolikus Egyetem Könyvtára

munkatársainak, akik rendelkezésére bocsátották az értékes anyagot, továbbá a Kortárs Női Reflexiók Fórumának a kutatás támogatásáért.

[21] Hajnády Zoltán *Szakrális és démonikus nőalakok orosz poétikai kontextusban* // A női dimenzió, 2021, №1: 64. o.
[22] Eichenbaum i. m. 173. o.
[23] E. Fehér P. Anna Ahmatova. // Élet és irodalom, 1966, №11: 6. o.
[24] Rab i. m. 52. o.
[25] Савкина Ирина *Кто и как пишет историю русской женской литературы* // Новое литературное обозрение, 1997, №24: 363. o.
[26] Hubbs Joanna *Mother-Russia. The Feminine Myth in Russian Culture* Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press,1988.
[27] Савкина i. m. 364. o.
[28] http://az.lib.ru/r/rejsner_l_m/text_1916_kratky_obzor.shtml (Letöltés: 2022. 12. 10.)
[29] http://az.lib.ru/r/rejsner_l_m/text_0010.shtml (Letöltés: 2022. 12. 10.)
[30] Савкина i. m. 361. o.
[31] Kononenko N. *Women as Performers of Oral Literature. A Re-examination of Epic and Lament* In: Women Writers in Russian Literature (ed. by Tony W. Clyman&Diana Greene). Connecticut: Praeger, 1994: 17–34. o.
[32] Шмеман i. m. 85–86, 88. o.
[33] Шенталинский В. А. *Преступление без наказания.* Москва: Прогресс–Плеяда, 2007: 331. o.
[34] Ahmatova i. m. 84. o.
[35] Az orosz kultúra emlékezet-központú specifikumát leírja Hajnády Zoltán *A kultúra mint emlékezet. Fejezetek az orosz kultúra történetéből* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995.
[36] Bagi Ibolya *Szerelem, Puskin. Anna Ahmatova Carszkoje Szelóban* In: Bagi Ibolya Rög-Eszmék. Írások a XX. századi szláv irodalmak köréből. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó–Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2010: 13. o.
[37] Szőke i. m. 1169. o.
[38] Хан Анна *Колодец творческой памяти (композиционно-смысловая роль хиазма в стихотворении Анны Ахматовой «Как белый камень в глубине колодца»* // Русская филология. Ученые записки (Смоленск) 2004, №8: 271. o.
[39] Кралин i. m. 279. o.
[40] Хан i. m. 268. o.
[41] Хан i. m. 279–280. o.
[42] Mányoki i. m. 21. o.
[43] Eichenbaum i. m. 149. o.
[44] Мандельштам 1989: 23. o.
[45] Rylkova i. m. 345. o.
[46] Idézi Rylkova i. m. 343. o.
[47] Rylkova i. m. 327. o.
[48] Kataeва T. *Анти-Ахматова* Москва: ЕвроИНФО, 2007: 10–11. o.
[49] Vö. Kataeва i. m. 233–235. o.
[50] Кралин i. m. 278. o.
[51] N. V. Koroleva jegyzeteit lásd Ахматова A. *Собрание сочинений в 6 тт.* Москва: Эллис Лак, 1998–2002: I. kötet, 615. o.
[52] Ahmatova i. m. 55. o.
[53] Ezt közérthetően mutatja be az 1988-ban készült film, magyar szinkronnal is megtekinthető: https://www.youtube.com/watch?v=e66MrU1WJYU (Letöltés: 2022. 12. 10.), ill. https://www.youtube.com/watch?v=ntrADOsZqPc (Letöltés: 2022. 12. 10.)
[54] Силард Л. *Блок, Ахматова и другие* // Russica Romana, 1996, №III: 241. o.
[55] Eredetileg megjelent: Калугин Олег *Дело на Ахматову.* In: Госбезопасность и литература на опыте России и Германии (СССР и ГДР). Москва: Рудомино, 1994: 72–79. Lásd még: http://ahmatova.niv.ru/ahmatova/dokumenty/kalugin-delo-kgb-na-annu-ahmatovu.htm (Letöltés: 2022. 12. 10.)
[56] Сарнов i. m. II. kötet, 614. o.
[57] Сарнов i. m. II. kötet, 666. o.
[58] Сарнов i. m. II. kötet, 662. o.
[59] Калугин i. m.
[60] Калугин i. m.
[61] Idézi Сарнов i. m. II. kötet, 717. o.

[62] Dalos i. m. 123. o.
[63] Vö. Черных В. А. Летопись жизни и творчества Анны Ахматовой. Москва: ИНДРИК, 2008: 211. o.
[64] Idézi Кралин i. m. 276–277. o.
[65] Ахматова i. m. 1998–2002, II/1. kötet: 209. o.
[66] Idézi Сарнов i. m. II. kötet, 617. o.
[67] Сарнов i. m. II. kötet, 659. o.
[68] Сарнов i. m. II. kötet, 722–724. o.
[69] Vö. Сарнов i. m. II. kötet, 716. o., a Zsdanov kontra Malenkov ellentétről részletesebben lásd https://biography.wikireading.ru/52224 (Letöltés: 2022. 12. 10.)
[70] N. Goller Ágota *Az a bizonyos zsdanovi útmutatás* // Helikon, 1993, №2–3: 317. o.
[71] N. Goller i. m. 317. o.
[72] Фадеев 2005: 95–96. o.
[73] Vö. Сарнов i. m. II. kötet, 790–791. o.
[74] Mányoki i. m. 21. o.
[75] Zsdanov A. A. *A művészet és filozófia kérdéseiről.* Budapest: Szikra, 1949: 105. o.
[76] Rab i. m. 51. o.
[77] Zsdanov i. m. 103. o.
[78] N. Goller i. m. 319. o.
[79] N. Goller i. m. 322. o.
[80] Forrás: Шенталинский В. *Преступления без наказания. Документальные повести.* Москва: Прогресс-Плеяда, 2008: 384–387. o., ill. https://novayagazeta.ru/articles/2000/03/20/9479-antiterroristicheskaya-operatsiya-protiv-ahmatovoy (Letöltés: 2022. 12. 10.)
[81] Idézi Dalos i. m. 149. o.
[82] Dalos i. m. 192. o.
[83] https://coollib.net/b/539200-evgeniy-aleksandrovich-evtushenko-rech-e-evtushenko-na-pyatom-sezde-pisateley-sssr/read (Letöltés: 2022. 12. 10.)
[84] E. Fehér Pál *Moszkvai beszélgetés Jevgenyij Jevtusenkóval* // Élet és Irodalom, 1974 (XLVI), 46. szám (nov. 16.): 7. o.
[85] A két vers közötti párhuzamra felfigyelt Dalos György is. Lásd Dalos i. m. 192–193. o.
[86] Тименчик Р. *Ахматова в 1960-ые годы.* Иерусалим–Москва: Гешарим–Мосты культуры, 2014: I. kötet, 276. o.

Képző- és iparművészet

A Henri Matisse-kiállítás margójára

A Szépművészeti Múzeum 2022. június 30 és november 1. között rendezte meg a Centre Pompidouval együttműködve a művész életművét átfogó kiállítást. Az alkalom aktualitásában érdemes megemlékezni Henri Matisse művészettörténeti jelentőségéről, és a kiállított művek kapcsán érdemes felvetni olyan kérdéseket, amelyek az életmű létrehozását követő eltelt idő sodrában akár a művek értelmezéséhez, akár azok művészettörténeti koordinációjához új szempontokat vethetnek fel.

Az alább leírtakhoz célszerű itt mindjárt tisztázni, hogy a festészetet a kommunikáció egy formájának tekintjük, s mint ilyen nem tartjuk lehetségesnek semmilyen művészethez örök érvényűnek gondolt értékek megfeleltetési kényszerképzetével közelíteni. Bátortalanul hivatkozva a jelenünkben közhellyé vált „felgyorsult időre", mely érzet a létezési feltételek gyorsuló változásának következménye, amihez pedig kénytelen-kelletlen, folyamatosan igazodva változik a kommunikáció. Lévén pedig a festészet kommunikáció, amit nem oly régen még csak zárt körben, mintegy tolvajnyelven értettek, esetleg mára akár közérthető, de fordítva, esetleg valamely mű egy divathullámot meglovagolva népszerűvé is válhatott, mára pedig teljesen érdektelen. Vannak persze kivételes kvalitások, amelyek a létezésnek mélyebb, változatlanabb rétegeit képesek megragadni, és ezek időtállóbbnak bizonyulhatnak, jóllehet ma nem is feltétlen ugyanazért értékeljük, mint amiért értékelte az alkotás kortárs közönsége.

A műalkotás kommunikációjához képest egy másik kommunikációt jelent a művészettörténet, amelyik a művet árnyalt szempontok szerint történeti rendszerbe sorolja. Ez bár általában maradandóbb kommunikáció, hiszen az egymást követő művészettörténész generációknak általában nincs okuk elődiek munkáját megtagadni, hanem sokkal inkább arra tovább építeni. Más kérdés, hogy változhatnak a rendszertani koncepciók is, és ebben a vonatkozásban egyik művészettörténeti munka a másik számára esetleg csak forrásértékkel bír.

Esetünkben Matisse alkotói periódusa még nincs olyan történelmi távlatban, ami miatt a művészettörténeti besorolásában kérdéses lehetne, és a kortárs művészettörténet állásfoglalása meglehetősen egységes. Mindazonáltal, bár az életmű jelentősége kétségtelen, az oeuvre, és maga a művész is meglehetősen különös. A kor sztereotípiái szerint a művész bohém, szabatos, dorbézoló, bár megszállott, s megszállottságában, vagy épp delíriumában előtör belőle valami megmagyarázhatatlan tehetség, zsenialitás, és viharos, önemésztő életének szinte melléktermékeiként lepakol egy bizonyos mennyiségű remekművet, amit többnyire az utókor ismer el. Ezzel szemben Matisse kifejezetten szorgalmas. Hatalmas munkát végez, alázattal keres megoldásokat. Olyan megoldásokat, amelyek problémaként is munka közben vetődnek fel. Matisse festői létezése, festői reflexiója a megtapasztalt valósághoz munka közben formálódik, alakul. S talán az ő munkássága az, amin művészetelméletileg leginkább lekövethető az a folyamat, hogy a XIX. és XX. század

fordulóján radikálisan megváltó létezési környezetben lehetetlenné vált a művésznek a valóságra klasszikus elvek szerint reflektálni. Mint művész, nem akarhatott üres formalizmusba süllyedni, s megtartva az érzéki kapcsolatot saját létezésével, hagynia kellett ösztöneitől vezettetni az alkotási folyamatban. Hagyta magát, de ehhez rendkívüli kitartással kellett kísérleteznie. Végtelen türelemmel kereste a letisztított, önálló jelentéssel bíró formákat, az absztrakt formák viszonyrendszerének, vagy a színek, színfoltok együttes hatásának új, artikulációs lehetőségeit. Nem a klasszikus kánont bontotta le, hanem az absztraktot építette fel.

Kortársai elismerték, rendszeresen kapott megbízásokat, megélhetési gondokkal nem küzdött, és kétségtelenül néhány jelentős mű kikerült a keze alól. Mégis, valahogy hiányzik belőle az a lángolás, ami ott van a korai impresszionistákban, vagy van Goghban, vagy sokszor a naivokban.

1939-ben saját rajzairól a következőket írja:

„Az érzelmi érdeklődés, ami vezet, nem kifejezetten testük ábrázolásában látható, hanem legtöbbször a vonalakban és a sajátos fényértékekben van elosztva a vásznon vagy a papír teljes felületén, ebből jön létre a kép teljes hangszerelése, a kép architektúrája. De nem mindenki veszi ezt észre. Az emelkedett érzéki gyönyört talán nem mindenki képes érzékelni."[1]

A rajzait tekintve értjük, amit leír, és egyet is értünk. Minden darab egy mesterműű. Ez az 1941-ben készült sorozat egy absztrakciós összegzést is tartalmaz.

E. Téma, 8. Variáció:[2]
https://www.mutualart.com/Artwork/PORTRAIT-DE-FEMME--Theme-E--Variation-8-/8B64AFDB5D7CDC58

F. Téma, 4. Variáció:
http://www.gunnarnordstrom.com/dynamic/artwork_detail.asp?ArtworkID=4867

C. Téma, 8. Variáció:
https://www.christies.com/en/lot/lot-6185986

F. Téma, 1. Variáció:
https://www.bidsquare.com/online-auctions/trillium-antique-prints-rare-books/matisse---female-form-4-pages-variations-and-final-illustration-theme-f-variations-1-5-3062428

Egyértelmű, hogy a vonalvezetés biztonsága, a belső vízió, ami a vonalat vezeti, a befektetett jelentős munka eredménye. Csekély eltérésű mozdulatok sorozatai, mind-mind az apró eltérésben megidézett eltérő jelentéstartalom következetes feltárására irányul. Azonban Matisse sokoldalú munkásságában a grafikák egy külön világ, egy másik külön világ a litográfiái, melyek jelentős része borítóterv, megint másik a szobrai, de ami különösen érdekes számunkra, azok a festményei. És persze alapos elemzést érdemelnének különösen

a litográfiái, melyekben egy új, absztrakt világ alapjait rakja le, mégis, talán a festményei azok, amelyekben hozzá – mint emberhez – a legközelebb lehet férkőzni. És ez nemcsak azért érdekes, mert jelentős feszültség húzódik az elismertsége, és a művészettörténetben meglévő, megkérdőjelezhetetlen helye, valamint a számos kritikai támadás között, amelyek véleményünk szerint jogosan érték, hanem azért is, mert talán éppen a festményei demonstrálják leginkább a festészet mint kommunikáció időfüggőségét, melyben egy mű érthetősége, értelmezhetősége akár néhány évtized alatt átalakul, vagy akár teljesen elveszhet.

Értjük, ahogyan Matisse ceruzája elszabadul, és a modell csak kiindulópontját képezi annak az önálló látványvilágnak, amit éppen teremt. Azokon a képeken, amelyeken azonban a tárgyi valóság részletei konkrétabb és egyben komplexebb asszociációs környezetet vonzanak be, a színek és formák teljesen letisztult absztrakciójáig eljutni talán sokkal esetlegesebb. És talán sokkal szubjektívebb. Valakinek talán összeáll, mások számára pedig éppen akadályozó a berántott asszociációs környezet. Mindenesetre figyelemre méltónak gondoljuk Maurice Denis 1905-ben, az Őszi Szalonról („vadak szalonja") publikált kritikai írását.

„Ön csak akkor elégedett, ha művének minden egyes elemét megérti. Az Ön világában semmi sem lehet feltételes vagy esetleges: lehánt erről a világról mindent, ami nem felel meg azoknak a kifejezési lehetőségeknek, amelyeket Ön az értelmétől kap."[3]

És tényleg, mintha az az igyekezet, ahogyan a művész a vizuális fókuszt leveszi a konkrét tárgyakról, és víziójának lényegét hallatlan kísérletezéssel szétosztja a kép elemeinek „összhangzására", mintha épp a megjelenítés spontaneitását, bátorságát, élét venné el. Persze, lehet, hogy itt jön az a bizonyos kommunikációs probléma.

Vörös nadrágos odaliszk (1921):
https://www.wikiart.org/en/henri-matisse/odalisque-in-red-culottes-1921

Ennek a képnek 1921-ben talán jelentős szexuális kisugárzást lehetett tulajdonítani. Ma, amikor a női meztelenség az utcán plakátokon jön szembe, ezzel az egykedvű arccal, a felső test gátlástalan kitárulkozásával már nem lehet a nézőt provokálni. A színegyensúly ugyan tökéletes, de a színek telítetlenségén a komplementerhatás sem tud hangsúlyokat érvényesíteni, és hiába a keblek érzékletes gömbölyödése, hiába a perspektivikusan előtérbe tolt, széttárt combok, a szexus lehetséges vibrálása egy tompaságban oldódik fel.

Odaliszk székkel (1928):
https://www.wikiart.org/en/henri-matisse/odalisque-with-a-turkish-chair-1928

Hét évvel később ugyanabban a felfogásban megfestett képet látunk, a részletekre még jobban szétosztott színegyensúllyal. És ennek az egyensúlynak az ára a telítetlen színek

tompasága, ami az egyébként forma- és színgazdag látványt semlegesítve nyomja bele a képbe.

A mai néző talán ebben a vonatkozásban is saját környezetének áldozata, mert gondolatvilágát már uralja az a harsányság, ami az áruval tömött bolti polcokon sorakozó termékek csomagolásának mindegyikéről ordít. A mi világunkból talán már egyre nehezebb kikódolni az akkori jelentést. Talán. De talán Maurice Denisnek van igaza, és a festő tudatosságának lett áldozata a vizuális bátorság, és a festészet új dimenziójának tudatos feltárása inkább csak az utódok számára nyitott meg szabad mozgásteret.

Nem lenne illő igazságtalannak lennünk, mert egyrészt a korai műveken, másrészt később is időnként találkozhatni azokkal a felvillanásokkal, amelyeket szívesen vennénk ezeken a folyton tanulmánynak tűnő műveken.

Itt van például ennek a dúsgazdag iparosnak a portréja.

August Pellerin (1917):
https://www.wikiart.org/en/henri-matisse/auguste-pellerin-ii-1916

Ez a kép minden részletében August Pellerin. Szigor, pontosság, határozottság, fegyelem, bezár és birtokol, és csak a szíve fölött egy kis piros pont az, ami miatt mégis ember.

Vagy itt van Gourgaud bárónő arcképe, ami egyenesen beidézi a hölgyet körüllengő finom levegőt.

Gourgaud bárónő arcképe (1924):
https://www.wikiart.org/en/henri-matisse/portrait-of-barones-gourgaud-1924

Ez mind-mind Henri Matisse, sőt ennél sokkal több, mert a kiállításból is csak részletekre térhettünk ki, és a kiállítás is csak részletekre térhetett ki. Izgalmas művészeti korszak, izgalmas szereplők, és egy különös ember, aki sokat és szenvedélyesen dolgozott, és akiről nem találhatni egy fényképet, amelyiken mosolyogna.

– Országh –

Jegyzetek

[1] Verdier Aurélie c Fehér Dávid: Henri Matisse a gondolatok színe. Centre Pompidou, Szépművészeti Múzeum, Budapest. 2022., 93. o.

[2] Az alább következő képek közléséhez a Pompidou Központ sajnálatosan nem adta meg az engedélyt. Ezért minden kép helyett egy lehetséges, internetes elérési linket közlünk.

[3] i.m. 24. o.

Tudomány

DOI: 10.55344/andfh.2203040

HAJNÁDY Zoltán[1]

Nyelvi szkepszis és szómágia A. A. Fet költészetében[2]

(Fordította Józsa György Zoltán)

Absztrakt

Fet költészetében a virtuóz szóhasználat nyelvi szkepszissel vegyül, beleértve a verbális kifejezőképesség tagadását és a csend apoteózisát. Költészetének fő témája a kifejezhetetlen és az elmondhatatlan, mely paradox módon kifejezhetővé és leírhatóvá válik az impresszionista képrendszernek, a metaforikus nominalizmusnak, a zeneiségnek és a metanyelvi eszközöknek köszönhetően. Fet versszövegeinek szemantikai rétegei kimeríthetetlenek.

> *„Das lyrische Gedicht macht die Illogizität der menschlichen Seele mit einem Male logisch, u. zw. im Ungesagten und Bildmäßigen, also in einer zweiten menschlichen Logossphäre“*[3]
>
> Hermann Broch

Platón szerint két világ létezik: az érzékekkel felfogható dolgok és az érzékfeletti ideák világa. Afanaszij Afanaszjevics Fet (1820–1892) osztotta a platóni elképzelést, miszerint az ember egyszerre két világhoz tartozik: az ideák valódi világához és az érzéki dolgok nyers világához. A látszat (Schein) és a lényeg (Idee) között fennálló kettősség feloldásáért folytatott küzdelme költészete kulcsának tekinthető. A nehézséget a költő számára az jelentette, hogy a transzcendensről olyan nyelven kívánt szólni, mely az immanens számára jött létre. A legfennköltebb eszméket földi képekkel akarta kifejezni. A nyelvi eszközök virtuóz birtoklása azzal a kétellyel társult, hogy vajon a nyelv képes-e az emberi lét bonyolultságát megragadni. A lét titkos oldalainak nyelvileg kifejezhetetlen volta a csend és hallgatás megnövekedett értékelését vonta maga után, amelyek Fet számára a legfontosabb költői kategóriák egyikévé léptek elő. A rendelkezésre álló eszközök szűkössége és a cél elérhetetlensége a költőnek nem kevés szenvedést okozott. Bizonyos homályos gondolatok és érzések tobzódtak a lelkében, amelyeket sem képként, sem fogalomként nem sikerült kifejezésre juttatnia. „Bárcsak szavak nélkül, / lélekkel szólhatnánk”,[4] „Mily durva is az emberi szó, / Elsuttogni is szégyen!”[5] Fájdalmas volt átélnie a megnyilatkozás kínzó szükséglete és megvalósíthatatlansága között feszülő ellentmondást. Mihelyst kísérletet tett arra, hogy gondolatait szavakba öltöztesse, a művészi kifejezésmód eszköztára Fet számára túlontúl korlátozottnak tetszett. Az alkotás kínja mélyen megérintette: „A nyelvünk mily szegény! Akarnám, s nem tudom…” (Galgóczy Árpád fordítása). Fet a verbális eszközök nélkül történő kifejezésmód lehetőségét kereste, miközben éppen a szavak jelentik a költő alapvető

fegyvertárát. Létezése szavak nélkül elképzelhetetlen. Szavakba kell öntenie gondolatait és impresszióit, s mindezt expresszív módon, nyelvileg kell kifejeznie. Ezt a paradoxont Szt. Ágoston „a szavakkal való küszködésnek"[6] nevezte. A kifejezhetetlenben az a legnagyobb paradoxon, hogy kifejezhető, minthogy a képi szimbólum a „kifejezhetőség és a kifejezhetetlenség azonosságát" tételezi fel.[7] A nyelvi szkepszis abban a titkos hitben gyökerezik, hogy az empirikus nyelv mögött rejtetten jelen van a szó mágiája, mely a dolog által foglyul ejtett értelmi jelentést kiszabadítja. A kettős érzelmi viszonyulás ambivalens volta – a szó hatalma iránt érzett áhítat, s egyszersmind a benne való kételkedés – Fet munkásságának legfőbb jellegzetessége. A kifejezhetetlen kifejezése utáni sóvárgás jelenti költészetének legerőteljesebb ösztönzőjét. „Fet úgy győzi le a kifejezhetetlenséget, hogy tárgyiasítja és szavakba önti a kifejezhetetlenség miatti gyötrelmeit."[8] A nyelvi szkepszis és nyelvi mágia dualizmusának leküzdése egész alkotóművészetét áthatja. Bármennyire különös, ennek a nagy művésznek az ereje nemcsak a szóban, hanem a hallgatásban is jelen van. Dolgozatomban ennek a problematikának a tisztázására vállalkozom.

*

A művészi nyelvvel kapcsolatos szkepszis a romantika korának jellemzője. A romantikus művészet- és nyelvfilozófia némely képviselője a kifejezendő tartalom és a nyelvi megfogalmazás dualizmusa alapján a hallgatást programadó elvvé avatta. Számukra a szó őseredeti funkcióját elvesztette, antilogosszá (hazugsággá) változott, ami ellentmondásba került az ószövetségi hagyománnyal, mely szerint a szó és a megnevezett dolog belső lényege valamikor egységet alkotott.
A szótlanság apoteózisa egyforma mértékben hatotta át a német romantikus költészetet, ahol az unsäglich, unaussprechlich, unausdrüklich szavak gyakorta fordulnak elő, és a pravoszláv teológia apofatikus elvét, mely szerint „a világ transzcenzusa a földi fogalmak nyelvén nem kifejezhető", minthogy az isteni természet leírhatatlan és ábrázolhatatlan.[9] A kolostori cella némasága (hészükhia) – autokommunikáció, az Isten és a világ megismerésének sajátos módja. A metafizikus költők szintén úgy vélték, hogy az igazság a szón kívül helyezkedik el, tehát az ember tegyen hallgatási fogadalmat: „Hallgass, bújj el, titkold, s tagadd / érzéseid, álmaidat! ⟨…⟩ Hazudik a kész gondolat!" (Tyutcsev *Silentium!*[10]); „S csak a hallgatás szól érthetően" (Zsukovszkij: *Kifejezhetetlen*[11]); „Minden gondolat csak gondolat! Szegény szóművész… (Baratinszkij);[12] „Nincs is kín nagyobb, mint hogyha szólni vágynánk" (Nadszon, Bede Anna fordítása); „Jócsend angyala, lelkem a szavaktól óvd meg!" (Brjuszov). A költői hallgatás a szó hiábavalóságát ismeri fel, a szó általi önkifejezés lehetetlen voltát, ugyanis a beszédnek megvan a maga határa, melyen túl a kifejezhetetlen létszférájába lépünk.[13] Nem süket csendről van azonban szó, hanem reflektált és artikulált hallgatásról, melyet az érzelmileg túlcsordult képzelet idéz elő. A fent említett költők természetesen tisztában voltak azzal, hogy tolluk alól semmi nem került volna ki, ha hűek maradtak volna fogadalmukhoz, hogy az abszolútumról maradéktalanul szólnak.

„Beszélni csak arról érdemes, amiről lehetetlen beszélni" dilemmából kikeveredni a következő módon lehet. Fet *ars poetica*ja a jel és a tárgy *(signa et res)* közti hasadás feloldását célzó programját foglalja magában a „csend poétikájának", a cezúrák, szünetek és az

elhallgatás egyéb retorikai eszközeinek alkalmazásával. A költészetben Fet újítása a romantikával folytatott vitában születik meg. A költő a romantikus „lázadás" (мятежность) felől igyekszik eltávolodni a háborítatlan nyugalom és csend felé (безмятежность). A hallgatás nem némaságot, hanem különleges kommunikációs tevékenységet jelent. Az a képessége, hogy a kimondhatatlant mondja ki, különleges költői fogássá lép elő a költőnek az olvasóval folytatott dialógusában, melynek során a kommunikáció valamiféle megfoghatatlan viszonya jön létre. A költő önmagát nemcsak annak segítségével tudja kifejezni, amit mond, hanem annak segítségével is, amit nem mond. Csupán nekünk kell kihallanunk a ki nem mondottat a kimondottból. A nyelv számos „hallgatólagos megállapodást" előfeltételez (L. Wittgenstein).

*

Fet esztétikai nézeteiben a neoplatonista filozófia hatása nyomon követhető. Ennek megfelelően az empirikus élet az ember elől az örök eszmék világát elzárja. Az ember azonban nincsen bezárva a jelenségek börtönébe – állította Fet –, az ihletett elragadtatás pillanata kitörést jelenthet a tér és idő fogságából, melynek rabja. A felemelkedés a materiálistól az ideálishoz a repülés metaforájához társul. Így válik a költő egyik alapmotívumává az élet zavaros folyásából történő áttörés az immanencia határán túli lényegek világába. Ennek megfelelően jönnek létre a szóképek: „szárnyas álom", „szárnyas óra", „az elragadtatástól szárnyra kapva". A költői képek vertikális irányban épülnek fel: a földtől az ég, a völgyből a hegy felé.

Fet elgondolása szerint az érzékelhető idea maga a szépség. „A költészet és általánosságban a művészet nem a tárgyat, hanem csak a tárgy eszményét teremti újra. ⟨...⟩ a művész számára a dolgoknak csupán egyik oldala fontos: a szépsége."[14] A szépséget a pillanatnyi és az örökkévaló egységeként fogja fel. A költészet célja az, hogy az örökösen változó látszat mögött megbúvó változatlan lényegre ráleljen. A költő intuitíve ragadja meg a jelenséget, és a látszatok burkán keresztül közvetlenül a dolog lényegébe hatol, minthogy lelkében ott van a szépség ősképe. Fet versei úgy épülnek fel, hogy az ontológiai rétegek a mű szerkezetében más rétegekhez képest mélyebben vannak elrejtve. A szépség bűvöletében élő költőben feltámad az az igény, hogy maga hozza létre a szépséget, ezzel hidat verjen a fenomenális és noumenális világ között, melyek az egységes valóság két aspektusát képviselik. Veronyika Sensina, a költő távoli rokona nem hiába jutott arra a következtetésre, miszerint Fet metaforáiban mély metafizikai lényegiség található,[15] melyet elvitattak tőle azok, akik csupán a „tiszta művészet" képviselőjét látták benne.[16]

*

A szépség mágiájának megidézéséhez Fet a szavakat *in usum aestheticae* alkalmazza. A költőiség fő forrását a költészetének alapját képező festői látásmód adja. A költő szavakkal fest képet, hogy szemmel látható képekkel utaljon az elképzelhetetlenre, s éppen ezáltal a költői képet a szem számára érzékelhetővé alakítsa át. Bár a költői kép vizualizációjára

törekszik, egyidejűleg két érzékszervre, a szemre és a fülre kíván hatni. A plasztikus látás és a zenei hallás egyaránt sajátja. Fet költészetében a kifejezés és ábrázolás kölcsönösen kiegészítik egymást. A festőiség a vizuális főnevek és a látáshoz köthető metaforák gyakori használatában nyilvánul meg. Fet, a mintaképnek tekintett Horatius nyomán úgy véli, hogy a vizuális és narratív művészet az *ut pictura poesis*[17] elv alapján kölcsönösen lefordítható a másik nyelvére. A nyelvi válságból történő kitöréshez az egyik lehetséges kiutat Fet számára a szónak a festészettel való egybeolvasztása nyitja meg. Úgy gondolja, hogy ideális esetben a szó – kép. A *Csodás kép… (Чудная картина…), Kikelet (Это утро, радость эта…),*[18] *Suttogás, félszeg lélegzet… (Шепот, робкое дыханье…)*[19] versekből hiányoznak az igék, ami keletkezésük idején szenzációt keltett. Tolsztoj írta róla: „Mesteri ez a vers, egyetlen ige (állítmány) sincs benne. Valamennyi kifejezés – kép."[20] Fet impresszionista költészetében a predikativitás mértéke a barokk és expresszionizmus mozgást kedvelő költőivel összehasonlítva, csökken.

A „kifejezhetetlenség" motívuma Fet esetében a szerelem témájával is összekapcsolódik. *Ars poetica*jának értelmében a költészet, akárcsak a szerelem – a hallgatag érintkezés mágiája, megszabadulás a nyelv béklyójától. Fet költészete sóvárgó vágyódás valami szavakkal kifejezhetetlen után, mint amilyen az orákulum mormolása, a sámán önkívületi kántálása, vagy a pogány pap érthetetlen rikoltozása. Időzzünk el kissé a *Suttogás, félszeg lélegzet… (Шепот, робкое дыханье…)* (1850) kezdetű versnél. Megszámolták, hogy a benne lévő 36 szóból 23 főnév, 7 melléknév, 2 elöljárószó, az „és" kötőszó pedig négyszer fordul elő. Fet verse azonban korántsem tekinthető tetszőlegesen helyettesíthető szavak halmazának. Az erős, pontos szavakat a költő ugyanis a nekik megfelelő helyre illeszti be. „Az átkozottul bosszantó nyelvtan" (Ja. Polonszkij) béklyójától megszabadított mondatok nyomban energiát kezdenek sugározni. Fet verse egyetlen zenei frázisból áll, amelyben nincsen vonatkozó névmás. Noha a szavak szintagmatikus szinten nem kapcsolódnak egymáshoz, a mozaikkép egyes darabjaihoz hasonlóan érintkeznek egymással, amelyeket a belső megfelelés egysége tart össze. Akárcsak a mozaikkép, ez is csak a részek kölcsönhatásának összefüggésrendszerében érthető meg, külön-külön önmagukban semmit nem jelentenek, csakis együtt van értelmük. A lényeget nem annyira a szavak, mint inkább az esztétikai hatásra törekvő szerveződési rendjük fejezi ki. A főnevek és melléknevek között olyan „erőtér" jön létre, mely nem a hasonlóságon, hanem az egymáshoz rendeltségén alapszik.[21] A szavak egymás mellett helyezkednek el, akár egy csendéletfestményen a tárgyak, az olvasó azonban képzeletben a hiányzó részleteket saját érzelmeivel és gondolataival kiegészíti. „Fet dolgokat állít elénk, miközben azt várja, hogy majd mi magunk teremtünk köztük kapcsolatot. Noha úgy tűnhet, hogy a nominalizmus a konkrétságot segíti elő, a nyilvánvaló predikatív kapcsolatnak a szubsztantív kifejezések érdekében történő kerülése gyakran a szubjektivizmus és pszichologizmus benyomását kelti az olvasóban."[22]

A költőt azért dicsérni, hogy versében egyetlenegy igét sem használt, éppen olyan, mintha a festőt egyetlen szín használatáért dicsérnénk.[23] A suttogás, a lélegzés, a ringatózás, a csók – hangutánzó-hangfestő szavak, melyeknél a szó akusztikájának jelentős szerepe van. Fet nagy figyelmet fordított a szó zenei megformálására (az alliterációra, az asszonáncokra és az azonos gyökerű, etimológiailag azonos végződésű szavak művészi összekapcsolására). „Ami szóval el nem mondható, hangokkal sugalld a léleknek."[24] Maguk a szavak így új értéket kapnak, nem a jelentésük, hanem a hangzásuk alapján.[25]

Suttogás, félszeg lélegzet,
Csalogány trillája.
Az álmos patak
ezüstje, ringása.

Éji fény és éji árnyak,
szüntelen árnyak.
A kedves arcának
megannyi változása.

Szürkés felhőn bíbor rózsa,
Borostyán ragyogása
És csóközön, és könnyek,
És, Pirkadat! Óh, Pirkadat!

A vers 1850-es közlése élénk visszhangot váltott ki. Dosztojevszkijnek ez szolgáltatott ürügyet, hogy esztétikai nézeteit kifejtse –*bov úr és a művészet kérdése* című írásában. Voltak, akik úgy vélekedtek, hogy a vers egy szemernyit sem veszítene az értékéből, ha a versszakokat és sorokat megfordított sorrendben nyomtatták volna ki, a végétől az eleje, alulról fölfelé haladva. Az adott állítás nem teljesen helytálló, hiszen Fet a sötétségből létrejövő fényt örökíti meg, magát az átmenet titokzatosságát. A vers arról szól, milyen észrevétlenül repül az idő a szeretett nővel kettesben, milyen gyorsan tovatűnik az éjszaka, mire a hajnal beköszönt. A költő két különböző kép hangulatát állítja párhuzamba, amelynek különleges művészi hatás az eredménye. Az ábrázolt képek azért kerülnek egymás mellé, hogy olyasvalami jöjjön létre, amit nem lehet ábrázolni. A kezdet és vég között ív feszül, amely összeköti a sötétséget és a fényt, a természeti jelenségek nem örökkévaló voltát és a szerelem örökkévalóságát. A vers architektonikája jellemzően úgy épül fel, hogy minél erősebb hangsúly kerül a múlandóságra, annál mélyebb és erősebb a múlhatatlan iránti sóvárgás. A természet változásai megfelelnek az emberben végbemenő változásoknak. Az utolsó versszakban a fény eljövetelét köszöntő felkiáltás érzelmileg színezett ismétlés révén kap hangsúlyt: „Pirkadat! Óh, Pirkadat!" A nominatív egyszavas mondatok (holofrázisok) – ugyan nem tagolódnak alanyi és állítmányi szintagmára, mégis tökéletesen kifejezik a költő eufórikus hangulatát: a szerelem fényt hoz az ember életébe. Az érzelmek fokozódása eléri azt a szintet, ahol a szó végül elnémul.

Az igét nem tartalmazó vers N. K. Mihajlovszkij epés megjegyzése szerint: „kezdet nélküli vég, és vég nélküli kezdet". A kritikust Fet verse a palindrom felépítésére emlékeztette, az ilyen mondat (szó) olvasata mindkét irányban ugyanaz.[26] Adott esetben részben igaza is volt, minthogy a palindrom szerepe az, hogy semlegesítse az idő egyirányúságát. Legfeljebb annyiban érthetünk egyet vele, hogy a prospektív és retrospektív olvasat egyidejűsége a költői szöveg alapvető szemantikai modelljét képezi. A szövegértelmezésnek az olvasóban keletkező „hermeneutikai íve" az olvasás aktusában záródik be, amikor újrateremti a mű értelmi potenciálját.

*

Fet metaforikus költészete tele van utalásokkal, talányokkal, elhallgatásokkal. A *Tyutcsev verseiről* című programadó cikkében[27] arra utal, hogy a művészi alkotásnak egyszerre kell megalkotottnak és intuitívnak lennie. Sok versének nincsen címe. Nem kívánta ugyanis előre közölni értelmüket, a költő célja az, hogy sugalljon. Fet figyelmen kívül hagyta a nyelvtani szabályokat, elhagyta az igéket, melyeknek a mondatban szerepelniük kellett volna. Ugyanakkor felismerte a szó rendkívüli sűrítettsége és a hallgatás feszültsége közti mély összefüggést. Nevezetesen, hogy a sűrítés mélyíti el szemantikailag a szöveget. Fet sok kortársa a költő dalait „verses rébuszoknak", megfejtésre váró talányoknak nevezte. Fet olvasóit a hangzósságuk szerint egymáshoz közeli, ám jelentésük szerint egymástól távoli szavak társításai megdöbbentették. Heves kirohanásokat intéztek ellene az olyan paronomáziák érthetetlensége, logikátlansága és abszurd volta miatt, mint a «зеркало сверкало, с трепетным лепетом», «без клятв и клеветы», «среди бесчисленных, безчувственных людей», valamint az olyan típusú katakrézisek, mint amilyenek a „perzselő hold", „a megözvegyült azúr", „zokogó füvek", melyek sokkolták a kritikusokat. A szó jelentése Fet verseiben időnként háttérbe szorul, a fő szerepet átadva a ritmusnak, a nyelv dallamosságának, melyek az érzelmek finom árnyalatainak és hullámzásának pontos kifejezésére alkalmasabbak.

A Fet-versek lezárását gyakorta kipontozás[28] jelzi, mely a félbeszakított beszédre, a befejezetlenségre, valamint arra utal, hogy az adott szó nem alkalmas az élmény átadására. Ezáltal a ki nem mondottság hiátusa jön létre. A szubjektív-impresszionista költészettől hiába is várnánk lezártságot vagy megalkotottságot, hiszen lényegétől ez idegen. Fet tárgyát egy hermetikus „láthatatlanná tévő felhőbe" burkolja, ennek következtében légiesség és titokzatosság lengi körül, amelyben nincsenek éles körvonalak. Eljárásmódja azonos az impresszionista festőével, aki a szemlélő szabadságára bízza, hogy ami kimaradt, maga egészítse ki képzeletében. Az olvasónak kell rájönnie, amiről a költő hallgat, amivel azt sugallja, hogy legyen az alkotási folyamat részese. A recepcióesztétika szerint a mű befejezetlensége az olvasót alkotói tevékenységre sarkallja. A műélvezetet a szöveg értelmének fokról fokra történő feltárása jelenti.

*

Az impresszionista művészi fogások (pl. a részletek iránti fogékonyság) és a plasztikus nominalizmus (a főneveknek az igékkel szembeni jelentékeny túlsúlya) az orosz költészetben Fet lírájával jelentek meg. A színekre, hangokra, szagokra és illatokra is szerfelett érzékeny volt.[29] Figyelme az összes érzékszervre kiterjedt, a szépség iránti fogékonyság ugyanis valamennyinek birtokában van, nem csupán a látásnak, hanem a hallásnak, a szaglásnak, az ízlelésnek és a tapintásnak is. A túláradó érzések pillanatában nem egymástól elszakadt testrészeinkben érzékeljük a különféle érzeteket, a testet ilyenkor az érzéki öröm teljessége burkolja be. Fet az állatok és madarak nyelvét is értette. Jakov Polonszkij szerint „a csalogány-dalokat lefordította orosz nyelvre".[30] A költő hallja „a természet lélegzetvételét", a fű zizegését a szélben, a lekaszált rétet nem csupán látja, de a szagát is érzi. „Bár mondani nem lehet, bár gyengébb már a szem, – / A virágok lélegzése érthető nyelv." A természet a titkos üzenetek nyelvén szól az emberhez, amit csupán a költő képes megfejteni. Ez korrelatív viszonyban áll

Tyutcsev természetfilozófiájával: „Nem az a természet, aminek hiszitek, nem másolat, nem arc lélek híján, van benne lélek ⟨…⟩, van benne nyelv." Nem szentimentális-romantikus visszatérést jelent ez a természet lágy ölére, hanem az ember rokoni összetartozását az átlelkesített természettel, melyet a lírai én párbeszédre hívott. „A természet verbális létre tett szert, innentől fogva »rendelkezik a nyelvvel«".[31] Fet (és Tyutcsev) költészetét az impresszionistákétól éppen az a törekvés különbözteti meg, hogy a jelenségek mögé hatol és feltárja ontológiai lényegiségüket.

Fet látásmódja kozmikus. A költő lelke egy pillanatra részesedik a végtelenből, mintha csak egy más dimenzióba lépett volna át. Az ember kozmosszal történő érintkezésének megfoghatatlan érzése nyer kifejezést a *Szénaboglyán* (1857) című versben[32]. A kozmosz vak erő a maga nemében, az embert aláveti hatalmának. Az emberben a végtelen terek néma csendje nyugtalanságot vált ki. A világmindenség tátongó szakadéka mintha minden létezőt el akarna nyelni.[33] A költőnek sikerül azonban egyensúlyt teremtenie a Káosz és Kozmosz erői között. A vers lírai énje mintha feneketlen mélység felett lebegne, miközben az őt elmerülni nem engedő transzcendens szubjektum roppant tenyere tartja fenn. A világegyetem feneketlen mélysége és a lelki átélés mélysége asszociáció révén egybekapcsolódik: „A megfigyelt világ átélt világgá alakul át, a külsőből belsővé lesz, interiorizálódik."[34]

Szénaboglyán, délövi éjben
hevertem, arccal ég felé,
és sziporkáztak fent az égen
csillaghadak mindenfelé.

A föld, e kusza, néma álom
vaktában sodródott tovább,
s mint első lény az égvilágon
csak én láttam az éjszakát.

Engem sodort tovább az éjfél,
vagy az égbolt ömölt felém? –
Úgy tűnt: a mélység pereménél
valaki tart a tenyerén.

S meg-megriadva, szívszorongva
mértem a vak mélységeket,
hol pillanatról pillanatra
egyre mélyebbre süllyedek…

(Tellér Gyula fordítása)[35]

*

Fet, miután felismerte a nyelvi kifejezés lehetőségének a korlátozottságát, a zene felé fordult. Többször hangoztatta, hogy valami „folyton a szavak meghatározott szférájától a zene meghatározhatatlan szférája felé húzza".[36] Úgy gondolta, hogy a zene a dolog lényegét, nem pedig a jelenséget adja át. A zene képes belépni abba a magasabb világba, amelyre más művészet csak utalni képes. „A költészet és a zene nem csupán rokonai egymásnak, hanem szétválaszthatatlanok."[37] Saját verseit joggal nevezi dalnak, szerenádnak, improvizációnak, etűdnek, variációnak, mert zenére írta, énekes előadásra szánta őket. Verseit zeneszerzők alkalmazták zenére még azelőtt, hogy irodalmi közkinccsé váltak volna. Fet azok közé a költők közé tartozott, akik előbb hallják a zenei hangzást és ritmust belül önmagukban, melyek csak ezután fokozatosan alakulnak szavakká. Zeneszerzőhöz hasonlítja önmagát, aki keresi a szót, hogy a zenei témát lírai szüzsévé változtassa át. Az egyik versciklusának a *Dallamok* címet adta. A zeneiség járja át *Quasi una fantasia, Anruf geliebte Beethovenhez, Notturno, Romanzero* és egyéb verseit, egészen a magán- és mássalhangzók egymáshoz illesztésének szintjéig. Azzal összhangban, ahogyan a „tonalitás felerősödik, a mássalhangzók keltette zörejhanghatás gyengül".[38] A vers zeneiségét a beszédnek, az ismétléseknek, a refrén hanglejtéseinek, a félhangoknak és az árnyalatoknak a dallama teremti meg. Az anyag szerveződése időnként a zenei ellenpontozáshoz hasonlít. Csajkovszkij egyszer erről így nyilatkozott: „Legjobb pillanataiban Fet áttöri a költészet korlátait, s egy lépéssel bátran a mi területünkre merészkedik ⟨…⟩ Megadatott neki a hatalom, hogy lelkünk azon húrjait pendítse meg, melyek még a nagy, ám a szó határainál megtorpanó művészek számára is elérhetetlenek. Nem egyszerűen költő, muzsikus-költő."[39]

Fet néhány románca könnyebben magyarázható zenei terminusok és módszerek segítségével, mintsem a diszkurzív poétika eszközeivel, minthogy ezeket a nyelvtan nyelvére nehezen lefordítható *melosz* hatja át. Egyébként Fetnél a csend is zene. Ezt a problémát Stefan Schneider vetette fel könyvében.[40] Ezen a ponton azonban figyelemmel kell lennünk arra, hogy a zeneelmélet nem alkalmazható a költészetelméletre. Az összehasonlítás Pavel Florenszkijnek szolgáltatott alkalmat a költészet és a zene határairól szóló eszmefuttatáshoz: „A dallam szinte túlszárnyalja a szót, a költő majdnem dalol. Majdnem… Ám éppen arról van szó, hogy a **szót** keresi, éppen a szót vagy pedig valami ahhoz hasonlót. Éppen abban rejlik a gyötrelem, hogy a költőnél a zeneiséget a részekre tagolt szó adja, nem pedig általában a hang zeneisége, a költészet az, nem pedig tisztán a zene, ami miatt még Fet is mindvégig költő marad, nem pedig muzsikus. Éppen abban rejlik a nehézség, hogy a kimondhatatlant nem énekhangon kívánja megszólaltatni, hanem pontosan »kimondani«. Éppen az a kérdés lényege, hogy a beszédet nem lehet **mindenre** elég erősnek, **mindent** elmondani képesnek, **mindent** kifejezni képesnek tartani, a szóban történő megtestesülés kudarcától szenvedő Fet mégis **megtestesített** felfoghatatlan érzelmeket, mégpedig pontosan a szóval" [Florenszkij kiemelései].[41] A filozófus kitartott amellett, hogy a művészeknek nem szabad átlépniük a műfaj törvényei által megengedett határokat. „A képkeret síkján túllépő ábrázolás, a »szeretném megérinteni a kezemmel« érzetéig vitt naturalizmus a festészetben, a külső hangutánzás a zenében, a jegyzőkönyvszerűség a költészetben és az ehhez hasonlók, általában a művészet bármiféle életutánzással való helyettesítése valójában az élettel és

művészettel szemben elkövetett bűntett."[42] Fetben azonban megvolt az a „lírai vakmerőség" (Tolsztoj mondta így), a nagy költők sajátja, hogy a költészet keretein túllépjen. Erőteljesen kereste a szó, a hang és a színek közötti titkos megfeleléseket.[43]

*

Fethez közel állt az impresszionistákra jellemző „hangulatok poétikája", az a vágyuk, hogy a pillanatot, a változékony állapotokat örökítsék meg, hogy visszaadják az efemer jelenségeket. „Költő, csupán te vagy, kinek ha szárnyra kél / Mindenható szava, elzúgja, mint a szél" (Galgóczy Árpád fordítása). A tovatűnő pillanat megörökítése kulcsszerepre tesz szert költészetében. „A mozgás ábrázolása közben a művészet csak egy adott pillanatot képes megragadni és megörökíteni."[44] A pillanat, mint az idő atomja, Fet számára a két világ, az örökkévaló és az időleges találkozását jelenti. A pillanat nem része a két világ egyikének sem, a köztük létrejövő ellentétes irányú mozgás határán helyezkedik el. Fet egyik versében a csillagok így szólnak a költőhöz: „az örökkévalóság mi vagyunk, te pedig a pillanat", ami azt jelenti, hogy az ember az időlegesben, a csillagok viszont az örökkévalóságban élnek. A természet örökkévalóságához mérten az emberi élet mindössze egyetlen pillanat, ezért van az, hogy az ember az időt nehezen fogja fel és éli meg. A világ szélességben-mélységben végtelen, az ember ezek között a végtelenségek között van „kifeszítve". Ugyanez a gondolat jelenik meg Turgenyev Fethez írott, 1864. március 31-én kelt levelében: „Figyelje csak meg a következő rajzot: örökkévalóság • örökkévalóság. A pont jelenti azt a legrövidebb pillanatot – *ce raccourci d'atome*, ahogyan Pascal mondja –, melynek hosszúsága életünk hosszúságának felel meg, a következő pillanatban a Nichtsein mélye nyel el bennünket. Miért is ne akarnák ezt a pillanatot kihasználni?"[45] A végtelen és a pillanatnyi új értelmet nyer Fetnél: a költő annak a pillanatnak az átélése érdekében mond le az örökkévalóságról, mely az örökkévalósággal egyenlő. Ez nem egyéb, mint a három idősík egyidejű birtokbavétele. „Enyém most minden, mi van, s mi volt / Álomban, álmodásban időnek bilincse nincsen."[46] Csak a költő képes a pillanatot megállítani és a könyörtelenül múló időt örökkévalósággá változtatni. Ez nem egy kimerevített pillanat, minthogy soha nem állapodik meg. „A művészetnek az idő felett aratott győzelme hallik ki Fet valamennyi, a művészethez írt himnuszából."[47]

A szerelem Fet alkotóművészetének egyik legfontosabb témája. A költészetét ihlető szerelem „a belső metafizikai lényeghez tartozik, ezért örök és változatlan",[48] mely előtt a halál sem képezhet akadályt. Az igazság ugyanis az, hogy Fet-Orpheusz csaknem fél évszázadon át írta verseit a halálba távozott Euridikéjéhez. A költő arra vágyik, hogy az elveszett időt hozza vissza, a beteljesületlen szerelmet élje át újra. A szeretett nő emléke halványul, az árnyak birodalmába kerül át, a költő számára mégis a boldogság illuzórikus reményeként megmarad. Az emlékező álom nem más, mint az egyik idősíkból a másikba történő átlépés. Ez nyújt ugyanis gyógyírt az idő futása miatti félelem, a beteljesületlen szerelem és a bűntudatból fakadó lelkiismeretfurdalása ellen. [49]
A költő igyekszik a felejtéstől megóvni azt, amit az idő eltörölhet. A *déjà vu* örömet és kínt is okoz, mivel gyötrelmes és édes élmények emlékét idézi fel egyszerre. Mindez Platónnál az „éber álomként" definiált költészettel kerül összefüggésbe, valamint az „önmagunk önmagunkon kívüli megtalálása" bahtyini értelmezéssel. Az ébrenlét és az álom, a valós és

képzeletbeli, a múlt és jelen, élet és halál együttesen és egységes egészként van jelen a *Léttől, álnok reménytől elcsigázva…* (1864) kezdetű versben:

> És álmomba ilyen képek tolulnak:
> amilyen voltál – a sírból kikéltél,
> újra fiatalnak látom magunkat,
> s úgy nézel rám, ahogy azelőtt néztél.[50]
>
> (Bajcsi Cecília fordítása)

*

Összegezzük a tanulmány következtetéseit. A. A. Fet a szépség kultuszával és kifinomult esztétizmusával állt ellen a kor fő áramát képező, a költészet hasznosságát hirdető elkötelezettség-doktrínának: „Mert bárha költő nem leszel, / Polgárnak lenned kötelesség" (Nyekraszov).[51-52] Költőként ellenszenvvel viseltetett az hasznosságot hirdető alantas művészet iránt. A kortárs kritikusok a hazafias motívumokat (szociális kérdéseket) hiányolva „öncélú művészetnek" bélyegezték meg költészetét. Szeráfi költészete saját korában szinte észrevétlen maradt. Bonyolult költői világába az olvasók nem találtak utat. Ám Balmont, Brjuszov, Szologub, Blok és Vjacseszlav Ivanov ismét felfedezték a maguk számára Fetet (Tyutcsevet), és előhírnöküknek tekintették. Verseiből kihallották a „másfajta költői nyelv" igényét. „V. Ivanov tanítása szerint a költői témának – mint valami »kifejezhetetlen«, »kimondhatatlan« dolognak – a szó túlsó oldalán kell elhelyezkednie. A vers »csak *utalásokat* tartalmazhat«, meg a harmónia igézetét, azét, amely képes a hallgatónak olyasféle élményt *sugallni*, amire nincsenek szavak."[53] Fet költészete csak a 19. század végének művészeti légkörében válik érthetővé az olyan stílusirányzatok elterjedésével mint az impresszionizmus és a szimbolizmus.

Fet összekötő láncszem az orosz posztromantika és premodern között. A tanulmány arra a titokra kereste a választ, hogy a látszólag semmiről szóló, éteri tisztaságú versek mivel gyakorolnak olyan delejes hatást máig az olvasóra? Azzal, hogy Fetnek sikerült verseiben az örökkévalósággal való érintkezés termékeny pillanatát megragadnia (Zeit in Ewigkeit, Ewigkeit in Zeit) úgy, hogy ezt a kiragadott pillanatot egyedül önmagáért és nem valamiféle morális tanulságért örökítette meg. Verseit nem ferdíti el semmilyen tendenciózus erkölcsnemesítő célzat. Fet eredetiben idézte kedvenc német költőjének, Goethének a művészetről szóló aforizmáját, mely saját költői hitvallásának tekinthető: „Das Schöne is höher, als das Gute; das Schöne schliesst das Gute in sich."[54]

Fetnek sikerült megoldania egy fontos költészettani problémát, nevezetesen, hogy minimális mennyiségű szóval maximálisan adja át a gondolatot és az érzést. A szavakkal Fet fukarkodik, mert tisztában van azzal, hogy egyetlen szó sok mindent kifejezhet. A szóban meglévő erő felismerése folytán annyit mond csupán, amit a kimondhatatlanról mondani lehet. Az elhallgatás akkor helyénvaló, ha sok minden ki van fejezve a szöveg szintjén, mind pedig kontextusában. Az a lényeg, hogy a költő azt fejezze ki, ami kifejezhető, s hogy az

megbonthatatlan egységben legyen azzal, ami kifejezhetetlen. A nem verbális közlésnek éppúgy van szemantikai töltése, mint a verbálisnak. A nem verbális közlés jelenségét megérteni viszont bonyolultabb, minthogy a szövegben formálisan nincs jelen. A szépirodalmi szövegnek nincs egyedüli, kizárólagos értelme. Fet költészetében a jelentések szemantikai mezője kimeríthetetlen, „das ist ein weites Feld".

Jegyzetek

[1] A szerző irodalomtörténész, szlavista, kulturológus
[2] A tanulmány eredeti megjelenése: Хайнади Золтан *Языковой скепсис и языковая магия в поэзии А. А. Фета.* // Slavica, 2022 (LI): 44–58. o.
[3] A lírai költemény azon nyomban logikussá teszi az emberi lélek logikátlanságát, éspedig a kimondatlanban és képi megjelenítésben, vagyis egy második emberi logoszszférában. Broch Hermann *Kommentare. Erzählung vom Tode*. In: Broch Hermann *Der Tod des Vergil*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1980: 485. o.
[4] Фет А. А. *Полное собрание стихотворений*. Ленинград: Советский писатель, 1959: 41. o.
[5] I. m. 322. o.
[6] „Nem is tudom, miféle küszködés ez a szavakkal. Mert ha az a kifejezhetetlen, ami kimondhatatlan, akkor mégsem kifejezhetetlen az, amiről kijelenthető, hogy kifejezhetetlen. De a szavaknak ezt az ellentmondását jobb hallgatással megkerülni, semmint szavakkal feloldani." (Eckhart mester *A Teremtés könyvének magyarázata*. /Ford. Szebedy Tas/ Budapest: Helikon Kiadó, 1992: 115. o.
[7] Лосев А. Ф. *Форма – Стиль – Выражение*. Москва: Мысль, 1995: 99. o.
[8] Ермилова Е. В. *Поэзия второй половины XIX* в. In: *История всемирной литературы в 8 т*. Москва: Наука, 1990: VIII. köt. 86. o.
[9] Булгаков С. *Два града. Исследования по природе общественных идеалов* т. 1–2. Москва: Путь, 1911: II. kötet: 77. o.
[10] Szabó Lőrinc fordítása. Lásd *Az orosz irodalom antológiája. A kezdetektől 1940-ig* (szerk. Zöldhelyi Zsuzsa, Szőke Katalin). Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó Vállalat, 2001: 98. o. Az idézett sorok Galgóczy Árpád fordításában így hangzanak: „Ne szólj, rejtőzz el és tagadd / Az álmod s minden vágyadat – ⟨...⟩ Ha zúg a hangos gondolat...". Lásd https://www.magyarulbabelben.net/works/ru/Tyutcsev%2C_Fjodor_Ivanovics-1803/Silentium/hu/28474-Silentium
[11] Az eredeti vers címe: *Невыразимое*.
[12] Lásd Anna Ahmatova gondolatait: „A lírai költő útja szörnyen nehéz. A költőnek olyan kemény anyaga van – a szó. Ne feledje, Baratinszkij írt erről. A szó jóval keményebb anyag, mint a festék..." Чуковская Л. К. *Записки об Анне Ахматовой.* Москва: «Согласие», 1998, I. kötet: 59. o.
[13] Bizonyos analógia figyelhető meg A. Fet és L. Wittgenstein nyelvi szkepticizmusa között. A filozófus a maga nyelvén azt mondja: „amit mutatni *lehet*, azt nem *lehet* mondani. ⟨...⟩ Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell". (Wittgenstein Ludwig *Logiko-filozófiai értekezés*. /Ford. Márkus György/ Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989: 35, 90. o.)
[14] Фет А. А. *О стихотворениях Ф. Тютчева*. // Русское слово, 1859, №2: 2. o. http://russianway.rhga.ru/upload/main/003_Fet.pdf (Letöltés: 2021. 12. 10.)
[15] V.ö. Heidegger aforizmájával: A metaforikus csak a metafizikán belül létezik. „Das Metaphorische gibt es nur innerhalb der Metaphysik." (Heidegger Martin *Der Satz vom Grund*, Pfullingen: Neske, 1957: 89. o.)
[16] Шеншина В. *А. А. Фет как метафизический поэт*. In: *А. А. Фет. Поэт и мыслитель*. *Сб. науч. тр. ИМЛИ РАН*, Москва: Академия Финляндии, 1999: 16–53. o.
[17] Az idézet a *Levél a Pisókhoz* című műből való, amely később *Ars poetica* néven vált ismertté. Fet fordította oroszra.
[18] Szabó Lőrinc fordítása. Lásd *Fjodor Tyutcsev, Afanaszij Fet és Ivan Bunyin versei.* Budapest: Európa kiadó, 1988: 226–227. o.
[19] Itt saját fordításban, ahogyan az eredetiben, cím nélkül közöljük (A ford.). Szabó Lőrinc *Nyári éj* címmel fordította. Lásd I. m. 160. o.

[20] Толстой С. Л. *Очерки былого*. In: *Л. Н. Толстой в воспоминаниях современников* т. 1–2. Москва: Художественная литература, 1978: I. kötet: 181. o.
[21] A festő néha úgy rakja föl a színeket, hogy nem keveri őket össze a palettán, hanem egymás mellé helyezi őket, a színek kölcsönhatásából új színárnyalat születik, amely más, mint az előző két szín külön-külön. V. ö. „Odateszem őket egymás mellé, csináljanak egymással, amit akarnak" (Picasso).
[22] Klenin Emily *Fet's noun poems* (128–135). In: Klenin Emily *The Poetics of Afanasy Fet*. Köln: Böhlau Verlag, 2002: 198. o. Nem szabad eltúlozni a predikativitás hiányát Fet szövegeiben. Az igei alakok viszonylagos hiánya nem általános jellemzője Fet költészetének, hanem csak bizonyos versekre korlátozódik – hangsúlyozza a kutatónő.
[23] Vö. Fet „szavak nélküli költészetét" és K. Malevics „színek nélküli festészetét".
[24] Фет i. m. 1959: 447. o.
[25] Richard Gustafson utalt rá, hogy Fet versének olvasásakor „a látás felől a hang felé történő átmenet" figyelhető meg. Lásd: Gustafson Richard F. *The Imagination of Spring. The Poetry of Afanasy Fet*. New Haven and London: Yale University Press, 1966: 80. o.
[26] Fetnek tulajdonítják az alábbi palindromot: «А роза упала на лапу Азора».
[27] A cikket igazából Fet személyes esztétikai nyilatkozatának szokás tekinteni. Fet ebben nyilvánvalóan saját esztétikai nézetei és Tyutcsev esztétikája közötti megfelelést kívánta hangsúlyozni.
[28] Nabokov szerint a kipontozás „a lábujjhegyen elsurrant szavak nyomát jelzi". https://fb2.top/pamyati-l-i-shigaeva-38619/read (Letöltés: 2022. 11. 25.)
[29] Lásd Richard F. Gustafson monográfiájának „Aromatic Muse" című fejezetét, amelyben a szerző Fet kertköltészetéről fejti ki gondolatait.
[30] Idézi Розенблюм Л. *А. Фет и эстетика «чистого искусства»* // Вопросы литературы, 2003, № 2: 151. o.
[31] Исупов К. Г. *Судьбы классического наследия и философско-эстетическая культура Серебряного века*. СПб.: Русская христианская гуманитарная академия, 2010: 167. o.
[32] Tellér a *„Szénaboglyában déli éjen..."* kezdetű, cím nélküli verset fordítja e címen (A ford.).
[33] A versben érezni a buddhizmus hatását, melyet Fet Schopenhauer filozófiáján át szemlél, akinek *A világ mint akarat és képzet* című értekezését ő fordította le elsőként orosz nyelvre.
[34] Гаспаров М. Л. *Безглагольный Фет. Композиция пространства*. In: Гаспаров М. Л. *Избранные труды*. В 3-х т.], *т. 2. О стихах.* Москва: Языки русской культуры, 1977: 22. o.
[35] *Fjodor Tyutcsev, Afanaszij Fet és Ivan Bunyin versei.* Budapest: Európa kiadó, 1988: 194. o.
[36] K. P. [Konsztantyin Konsztantyinovics Romanov nagyherceg] *Избранная переписка*. СПб.: РАН ИРЛИ, 1999: 300. o.
[37] Фет 1982: II. kötet: 462. o.
[38] Тарановский К. Ф. *О поэзии и поэтике*. Москва: Языки русской культуры, 2000: 348. o.
[39] K. P. i. m. 1999: 52. o.
[40] Schneider S. *An den Grenzen der Sprache: Eine Studie zur „Musikalität" am Beispiel der Lyrik des russischen Dichters Afanasij Fet*. Berlin: Frank & Timme Verlag, 2009.
[41] Флоренский П. А. *У водоразделов мысли 1-2*. Москва: Изд. Правда. 1990: №2, 169. o.
[42] Флоренский П. *Наука как символическое описание*. Кн.1. Москва: Феникс, 1992: 91. o.
[43] A költői képek telítettsége és a belső zeneiség avatja Fetet az impresszionizmus előfutárává az orosz költészetben, ami különösen Konsztantyin Balmontra hatott.
[44] ФЕТ i. m. 1859: 2. o.
[45] Тургенев И. С. *ПСС и писем в 30 томах*. Москва: Изд. Наука, 1978–1986: Письма 5, 300. o.
[46] Фет i. m. 1959: 115. o.
[47] Недоброво Н. *Милый голос. Избранные произведения*. Томск: Водолей, 2001: 207. o.
[48] Соловьев В. С. *О лирической поэзии. По поводу последних стихотворений Фета и Полонского*. In: Соловьев В. С. *Философия искусства и литературная критика.* Москва: «Искусство», 1991: 417. o.
[49] Fet nem lépett házasságra a hozománynélküli Marija Lazics zongoraművésznővel, aki talán véletlenül, talán szándékosan elevenen megégett.
[50] *Fjodor Tyutcsev, Afanaszij Fet és Ivan Bunyin versei.* Budapest: Európa kiadó, 1988: 232. o.
[51] Idézet Nyekraszov *Költő és polgár* című költeményéből Fodor András fordításában. (Nyekraszov: *Versek, elbeszélő költemények.* Budapest: Európa könyvkiadó, 1962: 145. o.)
[52] Az elkötelezett költészet szószólója, Nyekraszov így írt Tolsztojnak: „olyan gondolat nincsen, aminek a másik számára történő világos és meggyőző kifejezésére az ember ne késztethetné önmagát, mindig bosszankodom, ha a »nincs szó, ami kifejezné« frázissal stb. találkozom. Badarság! Mindig van szó." Lásd Некрасов Н. А. *Полное собрание сочинений и писем*. Москва: Наука. 1952: X. kötet: 335. o.

[53] EICHENBAUM Borisz *Az orosz lírai vers dallama*. In: EICHENBAUM Borisz *Az irodalmi elemzés*. /Ford. Bálint Judit, Follinus Gábor et al./ Budapest: Gondolat Kiadó, 1974: 137. o.
[54] „A szép magasabb rendű a jónál, a szép magában foglalja a jót." Lásd ΦET i. m. 1982: II. kötet: 168. o. Tolsztoj más véleményen volt. Elgondolása szerint a lelki szépséghez nincsen szükség fizikai szépségre. A művészet esztétikai és etikai felfogása közti különbség – négyévnyi levelezés után – Fet és Tolsztoj között teljes szakításhoz vezetett.

DOI: 10.55344/andfh.2203053

LEPAHIN Valerij[1]

Szöveg és ikon, verbális és vizuális ikonok közötti viszonyrendszerek tipológiája[2]

(Forditotta Józsa György Zoltán)

Absztrakt

A dolgozat célja a szöveg és ikon, verbális és vizuális ikonok közötti lehetséges összefüggések rendszerszerű feltárása. A világi festészettől elkülönülő hagyományos ikonfestészet kanonikus elveinek tisztázásán túl a szerző a szöveg és ikon közti viszony négy típusát tételezi, nevezetesen a projekciót, a transzpozíciót, a transzfigurációt és az impozíciót. Ez az osztályozás a német tudós, A. Hansen-Löve által az orosz modernizmusról írt monográfiájában javasolt rendszert vizsgálja felül. A bizánci és posztbizánci ikonfestészetre jellemző fordított perspektíva kérdése szükségképpen alapos tárgyalás tárgya. A teoretikus diskurzust Raffaello híres festményének, *A Krisztus Színeváltozásá*nak részletes elemzése egészíti ki.

Ha a bizánci teológiába mélyedünk, akár annak legkorábbi korszakába, figyelmünket nem kerülheti el az a tény, hogy az ikon szót a kor teológusai a mainál jóval szélesebb értelemben használták. Ezen korai korszak teológusai a teljes kozmoszt nevezték Isten ikonjának, ahogyan az Isten által teremtetett. A szertartást végző püspököt vagy papot is Krisztus ikonjaként emlegették. Az Evangéliumot éppen így ikonként emlegették, Krisztus képmását jelenítette meg írott formában, ahogyan Hitvalló Szent Maximosz már az 5. században leírta.[3] Így tehát az ikonok nem csupán vizuális vagy díszítő természettel, hanem verbális és irodalmi jelleggel is rendelkeztek.

Mi is voltaképpen a verbális ikon? A verbális ikonnak három feltételnek kell megfelelnie. Először, akárcsak a vizuális ikonnak, a verbális ikonnak a célja a dolgok, események vagy jelenségek prototípusainak vagy archetípusainak ábrázolása kell hogy legyen, nem pedig azoknak a dolgoknak, eseményeknek vagy jelenségeknek fenomenológiai vagy empirikus formájában történő ábrázolása. A vizuális és verbális ikonok ezt igyekeznek beteljesíteni. Következésképpen mind a verbális, mind a vizuális ikon egy prototípus vagy archetípus jelenlétét kívánja meg, ezt kell az ikonnak képesnek lennie felfedni (ezen az elven alapul a csodatévő ikon fogalma). Másodsorban, a verbális ikonnak kompozíciós és szerkezeti attribútumai tekintetében bizonyos feltételeknek eleget kell tennie, amennyiben is A Prototípus formájaként kell megalkotni azt, és így a vizuális ikon verbális megfelelőjének kell lennie. Harmadsorban pedig, a verbális ikon gyakran egy bizonyos vizuális ikon felé mutat. A vizuális ikon „jelen” lehet a vizuális ikonon belül, nem csupán világlátása, szerkezete és

kompozíciója szempontjából, hanem a képnek vagy egy „karakterjegynek" azon képessége révén, hogy a cselekmény mozgását meghatározza.

A német tudós, A. Hansen-Löve – nézeteit a híres amerikai filozófus, C. S. Peirce munkáira alapozva – a verbális szöveg (Wortkunsttext) és vizuális szöveg (Bildkunsttext) viszonyrendszere tekintetében háromféle lehetséges típust különböztet meg: nevezetesen a transzpozíciót (áttételt), a transzfigurációt (átváltoztatást) és a projekciót (kivetítést). Másutt Hansen-Löve ezeket olyan elvekként nevezi meg, melyek révén a verbális szöveg vizuálissá történő „lefordítása" végbemegy. Ezen elvek működését az orosz modernizmus művészeti stílusához tartozó alkotásokon keresztül mutatja be. A magam részéről ezt a három szakkifejezést veszem át, alkalmazásuk során azonban némileg eltérő jelentéssel bővítve azokat, használatukat az ikonhoz igazítom, s azon szövegekre adoptálom, melyek ikont hoznak létre, avagy melyeket ikon hoz létre. A. Hansen-Löve főképp egyirányú, a szövegről a festményre irányuló hatásról beszél. Viszont, ha ikonfestészetről van szó, világosan kell látnunk az iránynak megfelelően a szöveg és ikon kapcsolatát aszerint, hogy az a szövegtől az ikon felé, vagy az ikontól a szöveg felé mutat-e. Javaslom továbbá a szöveg és ikon közti kölcsönviszony esetében egy negyedik típus felvételét, melyet impositiónak (beillesztésnek) nevezek el. Ezek után kívánom megvizsgálni a négy alapelvet, figyelemmel a kölcsönös, de sosem egyirányú viszonyra szöveg és ikon között.[4]

A szövegtől az ikon felé

A lehetséges kapcsolatok első típusa a szövegtől az ikon irányába a transzpozíció (die Transposition). A transzpozíció a cselekménynek és a cselekménysornak átültetése egy szövegből annak vizuális megjelenítésébe, a vizuális szférájából a vizuális szférájába. Ilyeténképpen az elbeszélés mint mozzanat, a történetmondás és a leírás egyaránt erőteljesebbé válik a vizuális megjelenítésben. Ha nem ikonról, hanem festményről beszélünk, abban az esetben a transzpozíció következtében egyfajta *irodalmi szóművészet* keletkezik; egy kép jön létre egy irodalmi témára alapozva egy világosan kifejezésre jutó „cselekménnyel". Az ilyen kép egyenesen „ösztökél" arra, hogy olvassák, a szemlélővel nemcsak a vizuális alkotás nyelvén kommunikál, hanem belevonja a szemlélőt a mű egy „olvasatába". Ide lehet illeszteni a transzpozíció legegyszerűbb típusát, nevezetesen az illusztrációt, melynek rendeltetése, hogy az irodalmi művet kísérje.

Minthogy ikonokat vizsgálunk, ilyen esetben a szöveg és kép közötti kapcsolat teljesen eltérő dolgon alapul, ahogyan a rövid összehasonlításból kitűnik:

A festészet gyakorlatilag az emberi élet vagy a természet bármely területére alapozhatja „tárgyát", szövegre azonban csak alkalomadtán. Az ikonfestészet ezzel szemben tárgyát mindig a szövegből meríti, az Evangéliumokból, az Ószövetségből, a Szentek Életéből, liturgikus szövegekből vagy apokrif iratokból. A természet másrészt (ahogyan még például az építészet) sosem válhat az ábrázolás önálló tárgyává. A festészet bármely szöveg felé fordulhat, amely verbális ikonként szolgál. A narráció által nyújtott érzés, annak különleges szövegminősége – ha azt festménnyé alakítják át – rendszerint negatív hatást gyakorol a

műre, jóllehet az ikonfestészetben egy jól ismert szakrális szöveg megléte nélkül lehetetlen a képet létrehozni.

A következő kapcsolattípus a transzfiguráció (die Transfiguration). Ez a transzpozíciótól nagymértékben különbözik. A transzfiguráció egy szöveg szemantikájának transzformációja a kép szemantikájába – más szóval, ugyanazon tartalom egy más módon, egy másik művészi nyelven át történő közlése. Miközben a transzpozíció gyökereit a „mi" problémájában kell keresnünk – vagyis, hogy mit viszünk át a szövegből a képbe –, addig a transzfigurációt a „hogyan" kérdése hatja át – hogyan, avagy milyen eszközzel lehet az értelmet vagy jelentést (szemantikát) „lefordítani" egyik művészi nyelvről a másikra, és jelen sajátos esetünkben a verbálisról a vizuálisra. Míg témánk a szöveget és az ikont érinti, a problémaértelmezés a következőképpen alakul: az ikon a kereszténység történetének egy olyan eseményét jelenítheti meg, melynek leírását pl. az Evangéliumokban találjuk meg. Az ikonosztázt sok ilyen ikon ékesíti. Az ikon azonban sosem maradhat meg a transzpozíció szintjén. Önmagában egy esemény történetéből, egy esemény cselekményes vonatkozásairól keveset közöl, ehelyett az ikonnak az esemény belső keresztény jelentését, a kereszténység számára hordozott jelentését kell kifejeznie, ezt pedig a hívő felé egyaránt kell magyaráznia és közvetítenie. Földi történéseket kell oly módon közvetítenie, mintha égiek lennének, vagyis azokat az eseményeket, melyek időben kötöttek, az örökkévalóság szempontjából kell megfestenie, a valós térben végbement eseményeket a magasság szféráiban bekövetkezett eseményekként kell megmutatnia. Ezen a ponton, saját eszközei révén az ikon az Evangélium szövegének transzfigurációját próbálja megvalósítani.

Ahhoz például, hogy az események örök, időtlen természetét lehessen képes kifejezni, az ikon kerüli a pontról pontra haladó elbeszélést (általában a transzpozícióval ellentétben arra tesz kísérletet, hogy az elbeszélést annak leglényegesebb elemeire korlátozza), az események helyszínét megváltoztatja, bizonyos dolgokat teljeséggel mellőz, több adott egyéb eseményt egyetlen eseménnyé ötvözve (egyesítve vagy összefoglalva azokat) jelenít meg, vagy éppen ellenkezőleg, egyetlen eseményt cselekvések sorozatára bont (kiterjeszt). Erről Borisz Uszpenszkij nemegyszer részletesen írt.[5]

Az ikon a szakrális eseménynek az időtől való, pontosan ismert függetlenségét és különleges jelentőségét a térviszonyok különleges elrendezésének eszközével igyekszik kifejezésre juttatni. Tekintélyes szakirodalom áll rendelkezésre az ikon egyik elterjedt és jellegzetes jegyének, nevezetesen a „fordított perspektívának" tárgyában, mely egyaránt meghatározó jelentőségű ikon és szemlélője esetében is. A fordított perspektíva fogalmát úgy lehet leírni, hogy a kép különleges kétdimenziós térben helyezkedik el, mely a fizikai világban megszokottan létező háromdimenziós tértől alapjában különbözik. Ezen okból az a benyomás keletkezik, hogy az ábrázolt esemény a földi szféra teréből egy másik, szellemi térbe helyeződik át.

Az ikonfestészetben használatos sajátságos színek és az, amit ezek jelképeznek, szintén a transzfiguráció módszerének tudhatók be. Ezek a színek és szimbólumok az ikonfestészeti kánon részét képezik, azonban ezen túlmenően használatukban megengedett bizonyos szabadság, minthogy bármely egyedi ikonnak a megalkotója minden alkalommal egy új

jelentést kölcsönöz, ezen szimbólumoknak megvan a maguk szemantikai olvasata és megfejtése.

Ideértendők az arckifejezés, a test, valamint a ruházat a maguk teljességében történő megfestésének megfelelő módozatai. Ilyen esetekben a transzfiguráció nem a földi, élő test, hanem egy új, átlényegített, megdicsőült és *szellemi* test megfestésében rejlik, mint ahogyan erről Pál apostol is beszélt, tehát egy olyan testnek a megfestésében, mely megtisztult, megpurgálódott, hogy a Mennyei Birodalomba átléphessen. Ezért ezen célból az ikonfestő külön módszerekhez folyamodott, és legfőképpen az anatómiai „pontosságot", valamint a fiziológiai és biológiai részleteket kerülte. Ily módon, mikor a szöveg és ikon közti kapcsolatról beszélünk, a transzfiguráció egyszerűen a köztük lévő kapcsolat típusainak vagy működési elveinek egyike, mindazonáltal lényegi és kötelező szabályként jelentkezik, melyet az egyházi, ikonográfiai és ikonfestészeti hagyomány tart fenn.

Az ikon és szöveg közti viszonyrendszerek harmadik típusa a projekció (die Projektion). Ez a szöveg által képviselt konceptuális modell átvitele a képre. A modell lehet explicit, vagyis diskurzus formájában megfogalmazható, ám implicit is, ahogyan a szuprematizmus, az absztrakcionizmus és a konceptualizmus irányzataiban látható. A projekció elve hozzásegíthet, hogy felismerjük az ikonfestészet és a festészet között megmutatkozó bizonyos különbségeket.

A festészet nem kötődik semmiféle körülírt világnézethez, noha szükségképpen egy világnézetet kifejez, mindeközben az ikonfestészet feladata, hogy az Egyház tanításait és világnézetét fejezze ki.

A festészetnek világnézet vonatkozásában semmilyen tiszteletteljes viszonyulás nem szab feltételt, csupán a szemlélői spontán befogadást és az esztétikai értékelés tényét „ismeri el". Az ikonnak ezzel szemben a tisztelet tárgyát kell képeznie.

Miközben a festészetnek a létezését és működését semmiféle engedély nem korlátozza, az ikonfestészetnek viszont ez alapkövetelménye. Emlékezzünk csak vissza, milyen viszontagságos időszakon ment keresztül az ikonfestészet a puszta létezéséért vívott küzdelmében a 8–9. század során. A képrombolók ekkor nem elégedtek meg az ikonok templomokból való száműzésével és fizikai megsemmisítésükkel, külön képromboló liturgiáikat is megteremtették, melyet a 754. évi zsinat meg is erősített. A judaizmus, az iszlám és a protestantizmus vallási gyakorlatában az ikon kultuszának puszta létezését is tagadja. A képromboló koncepciók változásait (a 8–9. századi Bizánctól kezdve a 14. századi Európán keresztül a jelenkori képromboló irányzatokkal bezárólag) Christoph Schönborn, Alain Besançon, Hans Belting és mások kutatásai tárták fel.[6] Ezek értelmében az ikon olyan koncepcióban nyeri el létének lehetséges igazolását, mely teológiai, filozófiai és történeti szempontból az ikontisztelet lehetséges létét igazolja az Egyházon belül, és az ikon és a bálvány közti alapvető különbségeket kiinduló pontjául kezeli. Ezt a koncepciót metakoncepció gyanánt is felfoghatjuk, amennyiben is valamennyi ikonban rejtetten jelen van és a teológiai „engedélyt" testesíti meg az ikon létezése érdekében, az ikontisztelet formáit és határait szabályozza.

A kivetítés elve kétféleképpen működik az ikon esetében: nemcsak metakoncepcióként, hanem koncepcióként is, a keresztény (szigorú értelemben ortodox) világnézetet is, mely gyakorlatilag mind a verbális, mind a vizuális ikonok valamennyi alakító elvét meghatározza. Ennek értelmében a kivetítés mint a szöveg és az ikon közötti viszony alapelve az ikon, az ikonfestészet, az ikonográfia és az ikontisztelet leglényegét hatja át. Ez korántsem valamiféle szabad avagy tetszés szerint megválasztott kapcsolat, melynek létezése vagy adott, vagy sem – ahogyan ez a festészet vonatkozásában megfigyelhető. *Szükséges* és *kölcsönös* összekötő pont.

Ikon és szöveg között ezen felül még egy viszonyrendszer áll fenn, ez pedig az ikonon jelenlévő konkrét szöveg, avagy a verbális kép jelenléte a vizuális képben. A kettő közötti kapcsolati formát a latin *impositio* szóból eredő impozícióként nevezhetjük meg, mely 'ráerősítést', 'közzétételt' és 'felhelyezést' jelent. Ez olyankor történik, ha egy ikonra vagy képre szöveget helyeznek. Ennek megfelelően a szöveg és ikon közt változatos kapcsolatrendszereket lehet elsorolni.

Az impozíció első típusa az ikon címe. Közismert tény, hogy a kép megnevezésének vagy az ünnep nevének feltüntetése hiányában az ikon nem számított hitelesnek, következésképpen ilyen ikon előtt imát sem lehetett mondani. Az ötödik egyetemes zsinat[7] kinyilvánítja a felirat, elsősorban a kép és annak prototípusa közti kapcsolatot, másodsorban a név és kép egységét mondja ki. Ha az Isteni Név vagy a szent neve írásosan rögzítve fel volt tüntetve az ikonon, az szent pecsétként szolgált, mely a név megfestését és a kép megfestését is, az előbbinek az utóbbiban való jelenlétét, megjelenítését is igazolta.[8] A kérdéses esetben a szent pecsét olyan fontos volt, hogy egy adott ikon létéhez nyújtott lehetőséget.

Az impozíció második típusa egy konkrét szövegnek az ikonra történő ráírását jelentette, ez pedig jellemzően inkább szöveg, semmint szó volt. Míg az ikonfestészet hőskorában a szót verbális ikonként értelmezték, és ha az az ikon szakrális terébe lépett be mint annak igen fontos, szerves része, a későbbi korokban a szó alárendelt és másodlagos szerepbe kényszerült, a kommentátor pozíciójába. A verbális megfejthetőség szerepét töltötte be, a verbális szöveg megfejtését kezdte szolgálni. A barokk korszaktól fogva pedig a szó gyakran díszítő, ornamentális funkcióra tett szert. A szöveg különféle másodlagos funkciókat töltött be a kép vonatkozásában. Idővel az ikonon lévő szöveg olyan funkciót kapott, mely nem teljesen függ a képtől – például, egy-egy szent ünnepnapjára írott himnusz vagy egy rövid terjedelmű életírás, melyet az ikon középpontjába, a szent köré írtak be. A szónak ezen autonóm természete az ikon vonatkozásában a világi szónak (a cenzúrabizottságnak, magának a cenzor nevének vagy a kép elkészítése helynevének) az ikon szférájába történt betörését idézte elő. Ebben az értelemben az orosz ikonfestészet történetét fel lehet fogni a szónak, a szövegnek az ikonnal szembeni egyfajta „küzdelmeként", a didaktikusságnak nonverbális igehirdetéssel, az impozíciónak a transzfigurációval és projekcióval szembeni küzdelmének. Ez a küzdelem az egyházművészet szekularizációjának általános mögöttes szándékai ellen zajlott, annak fokozatos elvilágiasodása ellen. A szöveg és ikon közötti viszony képletbe foglalható. Tökéletesen nyilvánvaló, hogy a szöveg és ikon közötti kölcsönviszony bármelyik esetében (annak okán is továbbá, hiszen ez a kölcsönviszony – ahogyan jeleztük – kötelező, nem pedig tetszőleges vagy feltételhez kötött) a négy működési elv egyszerre

munkál: T – (Tp + Tf + Pr + Ip) > I, ahol T = szöveg, Tr = transzpozíció, Tf = transzformáció, Pr = projekció, Ip = impozíció és I = ikon.

Vizsgáljuk meg ismételten ezen elvek működésére az *Urunk színeváltozása* című ikon példáját választva.[9] Magát az eseményt az Evangéliumok közül három is elbeszéli [Máté 17: 1–13; Márk 9: 2–13, Lukács 9: 28–36]. Ezen esetben a transzpozíciónak azon ténynek megfelelően kell működnie, hogy az ikonfestőnek ábrázolnia kell a Színeváltozás Hegyét az azon álló Jézus Krisztussal, Őmellette meg kell festenie Mózes és Illés prófétákat. A Hegy lábánál a három kiválasztott apostolt, Pétert, Jakabot és Jánost, a Színeváltozás szemtanúit. Mindnyájuknak olyanoknak kell lenniük, ahogyan az Evangéliumokban le vannak írva. Eddig terjed a transzpozíciós elv működése.

A transzfiguráció ezen túllépve az eseménynek az értelmét és jelentését emeli be az ikonba. Hogy az ikonfestő vajon miképp éri ezt el? Krisztust a (dicsfénnyel övezett) mandorla veszi körül, jóllehet más ikonokon, melyek Krisztus földi életét mutatják be, nem így ábrázolják Őt. Krisztust a mandorlával jelenítik meg a *Feltámadás* és a *Mennybemenetel* ikonokon is. A mandorla a Mennyei Birodalom szimbóluma. Amikor az ikonfestő a Megváltót a mandorlától körülövezetten ábrázolja, akkor azt közvetíti a szemlélő felé, hogy ezen egyedülálló esemény során Krisztus az emberiségnek a Mennyei Birodalom egy kis részét felfedi. Ezen túlmenően az Evangéliumokkal összhangban Krisztust ragyogó fehér öltözékben ábrázolják, mely a teremtetlen fény megjelenését jelképezi a teremtett világban. Az Apostolok ábrázolásában jelen van a félelem állapota: mind a földre esnek. Ha azonban valaki az Evangéliumokat ismeri, emlékezhet, hogy elesésük nem a teremtetlen fény miatt következik be, hanem azért, mert hirtelen az Atya hangját hallják. Ekképpen a földön elterülő apostolok szemantikailag az Atya hangját jelzik, A Szentháromság Első Személyének a jelenlétét ennél az eseménynél. Végül pedig Krisztus alakjára kell figyelmünket összpontosítani: bár a kép szemlélőjétől messzebb, a Hegy tetején áll, míg az apostolok a Hegy lábánál – azaz a szemlélőhöz határozottan közelebb –, az Ő Alakja határozottan nagyobb, mint az Apostolok alakjai. Az ilyen kompozíciókban a fordított perspektíva egyik eszköze jut érvényre: nem az van legközelebb a művészhez vagy a szemlélőhöz, mely a legnagyobb méretben van megfestve, ahogyan a lineáris perspektívában ez megszokott, hanem az, ami *szemantikailag* a legfontosabb. Ebben az esetben ez pedig Krisztus. Ebből adódóan a fordított perspektívára – igencsak helyesen – „szemantikus perspektíva" néven hivatkoznak. Összehasonlítási alapnak választhatjuk Raffaello híres *Krisztus színeváltozása* című festményét.[10] Ez a mű a lineáris perspektíva szabályainak megfelelően készült. A képen látható legfontosabb alakok balról jobbfelé az ágyon fekvő férfi, a fedetlen vállú asszony, az apa a nyavalyatörős fiúval, akik a kép előterét töltik meg. Krisztus és a három földön elterülő apostol alakja mind jóval kisebb méretében, noha szemantikailag a legfontosabb.[11]

Ebben az esetben a projekció a transzfiguráció után következik: az Evangéliumokban benne áll, hogy a fény nem a megszokott volt; kimondva ugyan nincs, hogy ez a teremtetlen isteni fény lett volna. A 4. századra a Színeváltozáson mindenki egységesen a teremtetlen isteni fény jelenségét értette, az Isteni Lényeg egyik megnyilatkozását és működését, minthogy „Isten világosság" [1Jn 1: 5]. A *Színeváltozás* ikon és annak a szöveggel való kapcsolata különösen relevánssá ezer évvel később vált, a 14. század közepén zajló hészükazmus vitái

során. Palamasz Szent Gergely ismét csak teológiai úton igazolta az esemény ortodox értelmezését és a Tábor-hegyi Fény teremtetlen természetét. Mindez a projekció tartományába tartozik.

Természetes, hogy a közönséges hívő a teológia kifinomult szempontjainak mindegyikébe nem képes belehelyezkedni, ennek megfelelően csak a műveltek számára volt nyilvánvaló az ikonon jelenlévő projekció. Ám a transzfiguráció révén, az ikon szemantikáján keresztül közvetett módon egy egyszerű személy is nagy hatásfokkal volt képes belehelyezkedni az ikon koncepciójába. Ehhez roppant mértékben járult hozzá az ikon szemantikája. Az ikont a kánonhoz igazítva festették meg, így nem volt nehéz feladat a kompozíciót az eredeti ikonokon megtalálni (korábban az ősi ikonok esetén a hagyományos felszentelés az eredeti ikonok szerepének továbbvitelét biztosította). Ahogyan az ikonfestő a maga teljes igaz hitével másolta, az ősi ikon, mely az ikonfestészet kánonja szerint készült, melybe az ikonfestő belevitte az esemény szemantikáját – vagyis a transzfiguráció önmaga révén valósult meg. Ez esetben, mint az összes ikon esetében is, az impozíció *Az Úr Színeváltozása* feliraton át jutott kifejezésre.

Létezik *A Színeváltozás*nak egy későbbi ikonográfiai koncepciója is.[12] Ezen az ábrázoláson a hagyományos jelenet két epizóddal bővül: bal felé Krisztus és a tanítványok, ahogyan a Hegynek felfelé tartanak, jobb oldalon viszont ereszkednek le a Tábor-hegyről. Ha az Evangéliumokhoz folyamodunk, látjuk, hogy ez a két jelenet azok szövegén alapul. Az Evangéliumokban úgy áll, hogy Jézus a három apostolt maga mellé vette, s „egyedül" vitte fel őket a Hegyre, vagyis a többi apostoltól elválasztotta őket (Máté 17: 1). Ám még fontosabb a Hegyről történő leereszkedés jelenete. Éppen ezen a ponton történt, hogy Krisztus megtiltotta a tanítványoknak, hogy másoknak a Színeváltozásról beszéljenek az Ő feltámadása előtt, azaz Ő nyíltan feltárta előttük halálát és feltámadását. Ezen felül, mikor a Tábor-hegyről ereszkedtek alá, Krisztus elmondta nekik, hogy Illés próféta, aki a próféciák szerint Krisztus előtt járt, Keresztelő Szent Jánosként jött el; nem ismerték fel és a halálba küldték (Máté 17: 9–13). A két epizód – melyek külön-külön is igen fontosak – nem közvetlenül kapcsolódik az ikon koncepciójához, a szemantika szintjén marad meg. Itt tehát nem a projekció, hanem a transzfiguráció elve működik. És pontosan ezért van az, ahogyan feltételezem, hogy az ikonok többségén, különösképpen az ikonfestészet virágkorának idején, ez a két jelenet hiányzik, későbbi ikonokon viszont igen gyakran megtaláljuk. Ezt a vezérfonalat követve elemezhetővé és bizonyíthatóvá válik az ikon és szöveg közötti összefüggés négy típusának a működése.

Az ikontól a szöveg felé

Most pedig induljunk el az ellenkező irányba az ikon és szöveg közötti viszony vizsgálatában, amikor is a hatás az ikon felől a szövegre irányul. Ebben az esetben a transzpozíció az ikon tartalmának átvitele egy verbális szövegbe, avagy egy verbális ikon megalkotása, mely tartalmában egy vizuális ikonnal identikus. Mikor transzpozíció megy végbe, az ikon egy a

transzpozíció céljaitól meglehetősen független, más típusú szöveget hoz létre. Ezeket a szövegeket a következőképpen lehet csoportosítani:

a. az ikon technikai leírása: A felhasznált fapanel (fakéreg), a csapolás formája, általános állapota és konzerválása, az alkalmazott színek bármely különös tulajdonsága, az ecsetkezelés bármely specifikus stilisztikai jegye, az ikonfestő iskola, melyhez sorolható, datálás, valamint a szerzőség megállapítása stb.;
b. az ikon tárgyának és kompozíciójának leírása, a rajzolat és a színek jellegzetességei, a tér–idő viszony az ikonon – egészében a szemantika szférájába történő átlépés nélkül, mely a transzfiguráció kizárólagos szférája;
c. a harmadik esetet a „szöveg a szövegről" kifejezéssel írhatjuk le, ekkor abból az alapállásból adódik a megfejtés, hogy melyik szöveg (vagy több szöveg együttese) alapján készült az ikon (Ószövetség, Újszövetség, Szentek Élete, az Apokrifek stb.), továbbá az ikon tárgya és kompozíciója, és annak a szakrális szövegnek való megfelelése, melyen alapul. Itt az ikon közvetítő szerepet tölt be – szakrális és profán, a deskriptív, narratív között, amely a transzpozíció tárgya volt;
d. az ikon által kiváltott személyes, szubjektív és érzelmi reakció; általában ez szöveg formájában él, azt a hatást írja le, melyet az ikon a szemlélőben keltett, hogy abban a bizonyos személyben milyen érzéseket és gondolatokat ébresztett. Időként az efféle szövegek művészi vagy költői formát öltenek.

A transzfiguráció, ahogyan már említettük, az ábrázolás szemantikájának transzformálását jelenti egy *az ábrázolásról szóló szöveg* szemantikájába. Minthogy az ikon a rögzített egyházi kánonnak megfelelően kerül megfestésre, a szövegnek rendeltetésénél fogva szintén egy bizonyos kánont kell tartania. Ténylegesen ebben az esetben, ahol a transzfiguráció történik, beszélhetünk a vizuális ikonok verbális ikonná történő transzfigurációjáról, a vizuális ikon verbális analogonjáról. A transzfiguráció szemléletesebb példáját fedezhetjük fel az egy új csodatévő ikon ünneplésére létrejött külön Ünnepnapra szóló liturgikus szövegek megírásának aktusában.

A projekció a szöveg konceptuális modelljének a képről a szövegbe történő átvitele. Ahogyan már jeleztük, ez a modell lehet explicit vagy implicit jellegű. Természetesen, a vizuális formától a verbális irányába történő mozgás során gyakorta előfordul – ha szabad ezzel a kifejezéssel élnünk – az implicit explikálása (explicitté változtatása), annak többlet-diskurzussal történő kiegészítése. Ily módon Malevics *Fekete négyzet fehér alapon* című alkotása implicite egy olyan körülhatárolt, konceptuális nonverbális modellt hordoz önmagában, melynek nyilvánvalónak kell lennie. Azonban a festő szöveggel látja el művét, mely a vizuális koncepció jelentését teszi egyértelművé. Ilyen esetekben az implicit jelleg egybeesik az explicit jelleggel, időnként nehezen elhatárolható, hogy a művész melyik úton jár épp vajon: a vizuálistól a verbális vagy a konceptuális verbálistól a vizuális felé vezető úton.

Az ikon szempontjából, mikor a hatás az ikon felől a szövegre irányul, a projekció abban mutatkozik meg, hogy az ikon mint az egyházművészet jelensége és az egyházi kultusz jelensége új konceptuális szövegek sorozatának megszületését indukálja, melyek az ikon

szellemi értékét, a bálványtól való különbözőségét, valamint liturgikus jelentőségét mint a keresztény világnézet és az ortodox kultusz szerves részét mutatják.

Az impozíció ebben az esetben jelenti egy ikonnak a szövegbe történő befoglalását, mely formailag egy jellemben, szereplőben vagy művészi tevékenységben jelentkezik. Az óorosz irodalomban előforduló műfajok sorából kiemelkednek szempontunkhoz kapcsolódóan a csodatévő ikonokról szóló legendák. Leggyakrabban az ikon leírása helyett csupán annak címét találjuk: a *Megváltó ikonja,* a *Szent Szűz ikonja, Szent Miklós ikonja* például, azonban a szöveg olyan cselekvéssorokból épül fel, melyeket nem is annyira a szereplők, hanem az ikon visz végbe, vagy a szereplők az ikon hatásától vezéreltetve. A következő példa éppen erre az esetre vonatkozik. Dosztojevszkij *A kamasz* című regényében Verszilov eltöri az ikont.[13] Az olvasó csupán annyit tud, hogy az ikon Makar Ivanovics ajándéka/öröksége, és hogy két szentet ábrázol, így aztán csak találgatással jöhet rá, hogy egy férfi és egy női figura ábrázolása. Ám ennek a ténynek a nem tudása folytán az ikon tönkretételét bemutató jelenet hatásából és kifejezőerejéből mit sem veszít. Itt az ugyanis a legfontosabb szempont, hogy a Katyerina Nyikolajevnával és Szofja Andrejevnával is a kapcsolatot megszakítani kívánó Verszilov szimbolikusan egy szent tárgyat, az istenimádás tárgyát töri ketté.

Az impozíció sajátos vonásait tükrözi az a tény is, hogy nem magává az ikonná, hanem az ikontiszteletté, azon ikontisztelettel összefüggő egyházi szokássá és népszokásokká válik a verbalizáció tárgya, melyek „ék" gyanánt kerülnek a szöveg és ikon közé. A 19–20. századi orosz irodalomban gyakrabban bukkanhatunk az impozíció, mint a ritkább transzfiguráció példáira (pl. Leszkov, Melnyikov-Pecserszkij) és nagyon ritkán a projekció eseteire (Gogol, Dosztojevszkij, Vjacseszlav Ivanov).

Ha pedig az első típusú korreláció esetén (szövegtől ikon felé) a T – (Tp + Tf + Pr + Ip) > I képlet érvényes, a második esetben (ikontól a szöveg felé kifejtett hatásnál) mind a négy működési elv egymástól elválasztva működhet, így pedig négy képlettel írható le: I – Tp > T, I – (Tf) > T, I – (Pr) > T, I – (Tp) > T. Mikor pedig a szöveg ezen korreláció bevonásától független, sajátos jelleget nyer; jellegét és tartalmát azon célok határozzák meg, melyekre a szöveg szerzője gondolt.

A verbális és vizuális ikon ezen négy összefüggésrendszere a különféle műfajokban különbözőképpen jelenik meg, ez azonban külön kérdésként jelentkezik, egy jövőbeli dolgozat tárgyát jelenti.

Jegyzetek

[1] A szerző irodalomtörténész, ikonkutató, teológus

[2] A tanulmány egy korábbi változata angol nyelven is megjelent: Lepakhin Valerii (trans. by Tejerizo Margaret) *Basic Types of Correlation Between Text and Icon, Between Verbal and Visual Icons* // Literature and Theology, 2006 (XX), №1: 22–30. o.

[3] Максим Исповедник, прп. *Творения.* Москва: Мартис, 1993: I. kötet, 175. o.

[4] Vö. HANSEN-LÖVE Aage *Intermedialität und Intertextualität. Probleme der Korrelation von Wort- und Bildkunst – am Beispiel der russischen Moderne.* In: Dialog der Texte. Hamburger Kolloquium zur Intertextualität. /Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 11./ München: Verlag Otto Sagner, 1983: 291–360. o.; TITZMANN Michael *Theoretisch-methodologische Probleme einer Semiotik der Text-Bild-Relationen.* In: Text und Bild, Bild und Text. DFG-Symposion 1988. Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagbuchhandlung, 1990: 368–384. o.; WILLEMS Gottfried *Kunst und Literatur als Gegestand einer Theorie der Wort-Bild-Beziehungen.* In: Text und Bild, Bild und Text. DFG-Symposion 1988. Stuttgart J. B. Metzlersche Verlagbuchhandlung, 1990: 414–429. o.

[5] УСПЕНСКИЙ Б. А. *К исследованию языка древней живописи.* In: Язык живописного произведения. (ред. Жегин Л. Ф.) Москва: Искусство, 1970: 19–24. o.

[6] BELTING Hans *Bild und Kunst. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst.* München: Verlag C. H. Beck, 1991: 171–176, 391–420, 509–532. o.; BESANÇON Alain *L'image interdite. Une histoire intellectuelle de l'iconoclasme.* Paris: Fayard, 1994: 73–82, 137–144. o.; SCHÖNBORN Christoph *Die Christus-Ikone.* Schaffhausen: Novalis Verlag, 1984: 45–70. o.

[7] Második konstantinápolyi, illetve Lateráni zsinatként is ismeretes – a ford.

[8] *Деяния Вселенских Соборов.* Казань: «Издательство Императорского Университета», 1891: VII. kötet, 268–269. o.

[9] Vö. *Московская школа иконописи.* Москва: Искусство, 1971: 25, 48. o.; *Новгородская икона XII–XVII веков.* Ленинград: Аврора, 1981: 100–102. o.

[10] *Raffaello. Festői életműve.* Budapest: Corvina kiadó, 1983.

[11] *Московская школа иконописи.* Москва: Искусство, 1971: 25, 48. o.; *Новгородская икона XII–XVII веков.* Ленинград: Аврора, 1981: 100–102. o.

[12] *Ярославская иконопись.* Москва: Искусство, 1983: 25. o.

[13] ДОСТОЕВСКИЙ Ф. М. *Собрание сочинений в десяти томах*. Москва: Художественная литература, 1956–1958: VIII. kötet, 557–562. o.

Daniel Tchapda PIAMEU[1]

Az Idő:
Egy afrikai filozófus szemszögéből[2]

(Fordította Monostori Zita)

Egyes nyugati filozófusok úgy gondolkodnak az időről, mint egy olyan dologról, amit az emberek a legkevésbé tudnak befolyásolni. Az időt eleve elrendeltnek tekintik, és természetfeletti valóságként fogják fel, amely beleszólásunk nélkül irányítja életünket. Felfogásuk szerint az ember nemcsak benne él az időben, hanem maga az idő. Az Én és az idő fogalmának összemosása teszi az embert azon realitás rabszolgájává, amelyet az egyéntől függetlenként határozunk meg. Ezáltal az idő behatárolhatatlanná válik, és egy hatalmas, természetfeletti erőként jelenik előttünk, amellyel szemben gyenge akaratunk elhalványul.

Az idő ezen felfogása természetéből eredően fatalista. Rabszolgává teszi az embert. Minden képességétől megfosztja és a létezésbe beletörődött rabszolgává alacsonyítja le. Nem meglepő, hogy ilyen tézisek láttak napvilágot az esszencialista, determinista és finalista filozófiák által. Ezek kimondatlanul is azt sugallják, hogy az ember nem saját létezésének ura, szerepe másodlagos és instrumentális. Ez elég egyértelműen megjelenik Hegelnél, aki az embert az Egyetemes Értelem ürügyének tekinti, ezáltal megfosztja az egyént cselekvőképességétől és passzivitásra ítéli.

Ugyanakkor, mint ahogy azt Brunswick már leírta, abszurd lenne egy rajtam kívül álló tartalomra lecsökkenteni létezésemet, és azt hinni, hogy ha magam vagyok, az időt nem tudom befolyásolni. Véleménye szerint, az idővel kapcsolatban megfogalmazott megállapításaim helyeznek valójában az időn kívülre. Másként fogalmazva, ha létezésemet összekeverném az idővel, ha az idő foglyának tekinteném magam, sosem tudnék annyira elhatárolódni tőle, hogy elhelyezzem magam benne és véleményt alkossak róla. Amikor azt mondom, hogy az idő múlik, ettől a folyamattól függetlenként határozom meg magam, vagyis az időn kívülre helyezem magam. Ez azt jelenti, hogy nem vagyok benne az időben, nem sodor és nem is sodorhat magával. Ugyanis az idő létezik bennem. Én alakítom, én formálom, én hívom életre. Máskülönben hogyan tudnék véleményt alkotni róla, ha foglya lennék? Összekeverném magam vele, miután benne léteznék. Valójában véleményt alkotni az időről, nem más, mint létrehozni, életre kelteni azt. Lehetetlen tagadni az idő emberi dimenzióját. Ez a dimenzió az egyetlen, ami az ember viszonylatában létrejöhet, és az egyetlen, amely valós indokul szolgál a filozófiai értekezésre. Mindenki másként fogja fel az időt; mindenki más időtudattal rendelkezik. Az idő mindenki számára mást jelent. Minden egyén a saját módján tapasztalja meg. Amíg egyesek az időtől megundorodva öngyilkosságon

gondolkodnak, addig mások minden egyes másodpercét kiélvezik. Egy másodperc eltérő hosszúságú a két ember számára, ezért más értéket képvisel. Abban a vonatkozásában éljük meg az időt, ahogy tudatunk életre hívja. Nem létezik idő, időtudat nélkül.

Egy ilyen állítás minden bizonnyal beleütközik az idő társadalmi felfogásába. A társadalmi idő nem más, mint a konvencionális idő, ami az egyetemessé vált önkény alapján hozza létre önmagát. Múltra, jelenre és jövőre osztjuk fel. Másodpercre, percre és negyedekre tagoljuk. Belehelyezzük a társadalmi diskurzust, hogy közérthető legyen. Ez a mesterséges felosztás nélkülözhetetlen alapot képez a különböző diskurzusok között.

Pontosabban szólva, amennyiben a konvencionális idő az idő uniformizálásának egyik módja, akkor arra is alkalmas, hogy leszűkítsük az egyének által különbözőképpen megélt időszemléletet. A konvencionális idő az egzisztenciális idő uniformizálása. A tudat fölé helyezi az időt, hogy tárgyiasítsa, és rugalmatlan, merev sémákon keresztül konzerválja. Tárgyiasítja az időt, hogy megfossza dinamikájától, és alávesse neki az embert. Ezzel szemben az egzisztenciális idő a fantáziánk által kreált idő, nevezhetjük költői, vagy kreatív időnek is. Csak az általunk meghatározott formában létezik. Egyszerre relatív és szubjektív. A kedvesére váró szerelmes férfi által megélt idő nem egyenértékű a vizsgázó által megélt idővel. Egyikük számára túl hosszú, másikuk számára pedig túl rövid. Holott ugyanarról az egységnyi időről van szó. Tehát az egzisztenciális idő a tudat tartalmának visszatükröződése.

Éppen ezért szükségszerűen meg kellene különböztetni az óra által mért időt és a naptári időt az egzisztenciális időtől. Mivel az utóbbi aktív, tartós, ellenálló és néha merész. Az egzisztenciális idő prométheuszi idő. Le tudja győzni a határokat, nincsen sem előre elrendelt jelentése, sem előre meghatározott iránya. Azt fejezi ki, ami én vagyok, vagy ami lenni szeretnék. A társadalom által meghatározott keret nem más, mint egy referencia, amelyen belül kialakíthatom saját időszemléletem. A tudatom segítségével ruházom fel értékkel a konvencionális időt. Amennyiben az ember nem lenne több egy állatnál, megelégedne a konvencionális idővel. Birkaként követné a társadalmi előírásokat. Teljesítené mindennapi kötelezettségeit, majd fáradtságtól és az idő múlásától meggyötörten dőlne ágyba.

Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni a Föld és más bolygók mozgását, amelyek alakítják a szociális idő múlását. Ennek értelmében beszélünk egyéntől függetlenül reggelről, délről és estéről. Ezen kívül beszélhetünk még száraz és esős évszakról, a trópusokon túl pedig négy évszakról. Ha nem lenne ez a tudomány, melynek segítségével megfigyelhetjük az idő múlását, és előre láthatjuk ezen periódusokat, igencsak kellemetlen meglepetések érnének minket. Az év, illetve a nap egyes szakaszai természeti jelenségek alapján változnak, vagyis tőlünk függetlenek. De az idő ezen felfogását a nyelv nagymértékben befolyásolja. Azok a kérdések, amelyekkel a pontos idő felől érdeklődünk, mind a konvencionális időt tükrözik. Itt nem is az időről, hanem szövődményeiről, térbeni módosulásairól, történelmi leegyszerűsítéséről van szó. De az egészet mégsem lehet leszűkíteni részeire. A konvencionális idő nem több mint az abszolút, a metafizikai idő egy kísérleti megjelenítése. Az egzisztenciális idő ennek a megjelenítésnek egyik formája. Ugyanakkor az egzisztenciális idő sokkal inkább valóságos, mint a konvencionális idő. A konvencionális idő az idő tudatos,

szándékos és önkényes torzítása. Mivel a konvencionális idő elevenségétől, kreatív dinamizmusától fosztja meg az időt; a konvencionális idő egy lineáris idő.

A metafizikai időt senki sem tudja megtapasztalni. Mivel a metafizikai idő nem több, mint egy eleve elrendelt tiszta forma: a tárgyak mozgási képességének megnyilvánulása. Erről az időről beszél Kant.

Ez a forma és irány nélküli, az egyidejűségen és egymásutániságon alapuló absztrakció jeleníti meg az időt magát. Az idő tehát nem más, mint a szellem azon képessége, hogy behatároljon egy jelenséget egy másikhoz képest. Ez az egymásutániság nem irányul feltétlenül a jövő felé, de nem is regresszív. Nem több mint a jelenségek sokféleségének a priori megnyilvánulása. Ez az absztrakt, a priori megnyilvánulás nem ad módot arra, hogy elhelyezzük a jelenséget egy tengelyen vagy meghatározzuk irányát. Ez az állapot a tudatunk működése. Ugyanis a tudatunk határolja be a jelenséget azáltal, hogy értelmet ad neki, értékkel ruházza fel és meghatározza irányát. Ez alatt azt értjük, hogy a tudat az, amely felértékeli a jelenséget azáltal, hogy elhelyezi egy időbeli tengelyen. Nem tudjuk kivonni magunkat az évszakok váltakozása alól, de ugyanakkor nem is tudjuk leszűkíteni az időt a természeti jelenségek lineáris és monoton folyamatára.

Még akkor sem ezek a paraméterek határozzák meg az időt, ha létezésünket szükségszerűen az órák múlása és az évszakok váltakozása szabályozza. Az idő értelme attól az értéktől függ, amelyet az egyén neki tulajdonít, azáltal, ahogyan kedve szerint idejét szervezi. Vannak társadalmi elvárások, és vannak az egyén szokásai. Ez utóbbi ruházza fel értékkel az időt, azáltal, ahogy felértékeli saját létezését.

Amennyiben az idő kizárólag a társadalmi elvárások alapján szerveződne, tanúi lennénk a jólét és a haladás felé mutató folytonos történelmi fejlődésnek. Igazából az idő múlása olyan, mintha fokozatos lépésekben haladnánk a Jó felé. Az egyik évszakból a másikba történő átmenet is egy formája a jólét keresésének.

Jegyzetek

[1] A szerző filozófus. Több esszé és könyv szerzője, úgymint: *Comment penser le temps? Prolègomènes aux questions actuelles.* Nans, Yaoundé Kiadó, 1993.

[2] A tanulmány megjelent az Afrika Tanulmányok folyóirat VIII. évf. 1. l.sz. (2014. nyár). Publikon Kiadó, Pécs ISSN 1788-6422 95–99. o.

DOI: 10.55344/andfh.2203066

Ivancsó István[1]

„Kegyeskedjék a szent Rendet megalapítani olyképpen, hogy az a gör. kath. nő-ügyet magasabb nívóra emelje” – A máriapócsi Szent Bazil-rendi nővérek letelepítésének indítványa egy családi dokumentum tükrében

Abszrakt

A jelen dolgozat egy olyan kezdeményezést kíván bemutatni, amely Magyarországon a görögkatolikus apácarend – a bazilissza nővérek – újonnan történő letelepítését célozta meg 1917-ben. Valójában újjáélesztésről lett volna szó, hiszen a bizánci szertartású apácák már Szent István korában, sőt előtte jelen voltak hazánkban. Ivancsó Anna nagyszabású és részletekbe menő tervet dolgozott ki, amit az akkori megyéspüspöknek nyújtott be. A 20. század elején a „nő-ügy” magasabb nívóra emelését kívánta elérni: az imádkozás mellett a szociális, karitatív, oktatási és nevelési tevékenységek megvalósítását tűzte ki célul. A családi levéltári dokumentumon szereplő püspöki följegyzés azonban azt mutatja, hogy a kérés akkor nem volt aktuális, s a letelepítés és újrakezdés csaknem két évtized múlva történt meg.

Bevezetés

Hazánkban csaknem ezer esztendőt kellett ahhoz várni, hogy a Nagy Szent Bazil Rend női ágának nővérei letelepedhessenek Máriapócson.[2] Pontosabban: újra letelepedhessenek hazánkban, hiszen már Szent István korában jelen voltak, és a koronázópalástot is ők hímezték a Veszprém-völgyi zárdájukban.[3] Még pontosabban: a Trianon utáni magyarországi jelenlétükről lehet elmondani, hogy ezer esztendő után sikerült a letelepítésük, hiszen a Nagy-Magyarországon az 1839. február 12-én kelt intézkedésig jelen voltak; az Osztrák–Magyar Monarchiához csatolt Galíciában pedig továbbra is megmaradhattak.[4]

A következőkben – amint a cím is jelzi – egy családi dokumentum[5] alapján kívánom a témát kifejteni. Ugyanis unokanagynéném – áldott emlékű nagyapám édestestvére – 1917-ben azt kérelmezte Miklósy István[6] hajdúdorogi görögkatolikus megyéspüspöktől, hogy „Kegyeskedjék a szent Rendet megalapítani olyképpen, hogy az a gör. kath. nő-ügyet magasabb nívóra emelje”.[7] Akkor a kérése nem nyert meghallgatást. Még csaknem két évtizedet kellett várni ahhoz, hogy a kezdeményezés megvalósuljon, és a bazilissza nővérek letelepedhessenek Máriapócson (1935-ben) dr. Dudás Miklós[8] „hathatós közbenjárására”,[9] aki maga is bazilita szerzetes volt, sőt, tartományfőnök, később pedig megyéspüspök. S hogy a „gör. kath. nő-ügyet” valóban magasabb nívóra tudta emelni a jelenlétük, arra is ki

szeretnék térni, hogy végül a mai sajnálatos helyzet bemutatásával zárjam az ismeretek átadását.
Amint ígértem, a címben jelzett családi dokumentum kitételei alapján kívánom előtárni, kifejteni a témát.

A kérvény szerzője: „én is apáca leszek"

Mindenekelőtt érdemes megismerkednünk a dokumentum szerzőjével, aki közvetlen rokonom: nagyapám édestestvére. A családi könyv[10] az összes fellelhető életrajzi adatát tartalmazza. Nagy pedagógus famíliából származott Ivancsó Anna,[11] melynek tagjai férfiágon – dokumentálhatóan – 1750-ig kántortanítók voltak; illetve kisebb részben görögkatolikus papok. Utóbbiak közül a kárpátaljai vallásüldözés idején hármat is szibériai fogságra ítéltek.[12] Édesapja Ivancsó Ágoston kántortanító (1862–1931),[13] édesanyja pedig Dobra Magdolna (1857–1934)[14] volt, aki a család középső gyermekeként hozta őt a világra 1890-ben. Két testvére volt: a család legidősebb fiúgyermeke, Jenő Ödön (1888–1967)[15] kántortanító, igazgató, valamint a legkisebb testvér, Irén (1897–?)[16] –, akinek férje, Bihari Aladár (1895–1985)[17] szintén kántortanító volt. Anna tehát középső gyermekként született.

Családi háttere igazolja vallásosságát, sőt a vallásos neveltetését is. A püspöknek írt levelében így számol be erről:

> „Már régebben – még amikor szeretett szüleim a máramarosszigeti Mária Valéria nőnevelő-intézetben neveltettek –, hol mélyen vésődött szívembe a krisztusi szeretet és az óhaj, hogy én is apáca leszek – még akkor határoztam el magam, hogy a három evangéliumi tanácsot: a szegénységet, az örökös tisztaságot és a tökéletes engedelmességet megtartom."[18]

Tehát már ekkor feléledt a szívében a szerzetesi életmód utáni vágyakozás. Szerette volna Miklósy püspököt rávenni arra, hogy a bazilissza rendet újraalapítsa, illetve újraindítsa, melynek ő maga lenne az első tagja. Kérése azonban nem nyert pozitív elbírálást. A püspök azt írta kérvényére, hogy

> „A jelen viszonyok egyáltalán nem alkalmatosak a felvetett eszme tárgyalására. Értesítés lelkészi úton."[19]

Élete ezután más irányba terelődött. Mivel nem lehetett apáca, férjhez ment. Ez 1922-ben történhetett, a férje gyászjelentésén lévő adatokból kiszámítva. Ugyanis a házasságlevél nem található a családi levéltárban, és hosszan tartó kutatás során sem lehetett eddig a nyomára bukkanni sem az egyházi, sem polgári hivatalokban.

Férje, Terebessy József nyírbátori római katolikus iskolaigazgató lett, akivel tizenhét évig élt házasságban. A férj 1939. július 29-én halt meg.[20] A feleség utána még tizenhárom évig élt özvegyként Nyírbátorban, 1952. december 17-én, szívizom-elfajulás és szívelégtelenség miatt

bekövetkezett haláláig, miután részesült a betegek szentségében. A nyírbátori Mártírok útjai római katolikus temetőben temette el dr. Hudáky Aladár görögkatolikus pap, 1952. december 19- én.[21] Férjével közös sírban nyugszik, amit a későbbi Ivancsók rendszeresen gondoznak.

Személyesen nem ismerhettem őt, születésem előtt mintegy fél évvel halt meg. De a családi hagyomány megőrizte annak emlékét, hogy mennyire vallásos volt. Az maradt fenn róla, hogy férjével „testvéri közösségben" éltek.[22] Talán ebben is igazolódik az, hogy szerzetesi életmódra vágyott és készült eredetileg? Ma már nem lehet eldönteni. Viszont az is tény, hogy egy másik – kevéssé jóindulatú – hírt is terjesztettek róla, mégpedig azt, hogy mivel a férjének, Terebessy Józsefnek volt egy előző felesége, aki otthagyta őt, egyházi házasságot nem köthettek, csak polgárilag keltek egybe.[23] Akárhogy is történhetett, az tény, hogy Ivancsó Anna naponta járult szentáldozáshoz. És ezt nem tehette volna, ha nincs egyházi házassága, vagy pedig nem „József-házasságban" él. Vallásos buzgóságát édesanyjától örökölte, aki szintén napi áldozó volt;[24] de ugyanezt tette Irén testvére is.[25]

A szerzetesi hivatás feléledése: „engednének apácának"

Ivancsó Anna lelkében tehát már kiskorában feléledt a szerzetesi élet vágya, amint levelének imént idézett részletéből kiderül. A folytatásban pedig megerősíti ezt, amikor azt írja – 1917-ben –, hogy már „pár évvel ezelőtt" jelezte a szüleinek. Ám a szövegből az is kiderül, hogy eredménytelenül:

> „Pár évvel ezelőtt előállottam elhatározásommal, és kértem szüleimet, engednének apácának, de ők hallani sem akartak erről, mondván, ha görögkatolikus apácarend lenne, abba elengednek, de róm. katholikusba nem."[26]

Jó szüleiben – akik tősgyökeres görögkatolikusok voltak – annyira élt a rítushoz való ragaszkodás, hogy nem engedték a lányukat latin (azaz római katolikus) rítusú apácarendbe. A szülők ellenállása azzal magyarázható, hogy ekkor még nem létezett magyar nyelvű női monostor Magyarország területén. Igaz, hogy magyar nyelvű egyházmegye már öt éve működött: a Hajdúdorogi Görögkatolikus Egyházmegye,[27] de még a máriapócsi bazilita atyák hivatalos liturgikus nyelve (ugyanúgy, mint az összes paróchiáé is) az ószláv volt egészen 1964-ig.[28] Tehát a szülői ellenállás úgy értelmezhető, hogy csak „magyar nyelvű" görögkatolikus apácarendbe engednék el gyermeküket.

A bazilita rend „szabályait Nagy Szent Bazil már a IV. században megalapította"

Ivancsó Anna – mint maga is öntudatos görögkatolikus személy – tudta, hogy mit kíván elérni: nem máshoz, mint a bizánci rítusú szerzetességhez, annak is női ágához csatlakozni, mégpedig a legrégebbi rendhez. Ugyanis „a Szent Bazil rend női ágának eredete visszanyúlik a szerzetesi intézmény legősibb korába. *Ez a kath. Egyház legrégibb női szerzetesrendje.*"[29] Alapítója Szent Makrina – Nagy Szent Bazil (330–379) nővére – volt, aki édesanyjukkal együtt

a Kis-ázsiai Pontuszban, az Irisz folyó mentén vonul remeteségbe, majd alapította az első monostort 358-ban. Itt „testvérekként ölelték magukhoz a legelőkelőbb nőket úgy, mint volt rabszolgálóikat is és az utcán fölszedett árvákat. Ez volt az első női kolostor."[30] És itt nem fogadták el a társadalmi különbségeket, minden nőt befogadtak, aki Istent kereste a szerzetesi életformában. „Magukhoz vonzották a Krisztus és a tiszta, istennek szentelt élet után vágyódó nemes lelkeket. Együtt karolták föl az árvákat és nevelték Istennek a leányifjúságot."[31]

Amikor pedig Géza fejedelem idejében elindult hazánkban a bizánci térítés, azt éppen a szerzetesek kezdték.[32] A férfiak mellett megjelentek a női szerzetesek is. Az általuk végzett görögkatolikus nőnevelés fontosságát már a múlt század elején is kiemelte a történetírásunk, amikor még azt is nehezen és csak kevesen fogadták el – ami azóta már közismert tény –, hogy elsőként éppen a bizánci szerzetesek térítettek hazánk területén. „Szent Istvánt a veszprémvölgyi apáca-kolostor megalapításában a nőnevelés előmozdítása vezette. A férfi-szerzetesek mellett, kik térítéssel és tanítással foglalkoztak, szükséges volt a nők számára is tanítónőket behozni, hogy egyrészről a nekik megfelelő ismereteket és nevelést elsajátítsák, másrészt pedig a magyar szüzeknek alkalmuk legyen a tökéletesebb életpályát választani."[33]

Arra nem történt utalás, hogy Ivancsó Anna a tanítás munkájába kívánt volna beállni, s a történelem is az ellenkezőjét igazolja, mert nem lett belőle tanítónő. Annak ellenére sem, hogy a családban – mint már szó volt róla[34] – a felmenői között és kortásai között is számos pedagógus volt. Természetesen ők kántortanítók voltak – és férfiak.[35] Az azonban tény, hogy szerzetesnővér viszont akart lenni. Éppen ezért érthető, amit levelének további soraiban – szülei elutasító szándéka után – ír a püspöknek:

> „Azóta nagy lelki fájdalmakat kellett kiállanom, de mindenkor Jézus kínszenvedése állott lelki szemeim előtt, s csak az erről szóló Akaftiszt olvasásából vettem a reményt, bátorságot és kitartást."[36]

Íme, a szerzetesi életre törekvő személynek imádságos lelkülete! Az említett imádság, az „akaftiszt" – illetve görög elnevezéssel „akathisztosz"[37] – ismét az ő, illetve egész családja görögkatolikus vallásosságára utal.

Elindulásként „egyelőre 8–10 gör. kath. úrleányt lehetne fölvenni"

A megyéspüspök felé konkrét javaslattal él a kérelmező Ivancsó Anna. „Captatio benevolentiae"-ként indítványozza: „a Bazilissza rend újjáalapítása Méltóságod nevéhez fűződjék."[38] Levelének előző bekezdésében már próbálkozott hasonló megfogalmazással: „Amidőn Méltóságod a jó Isten különös kegyelméből az első magyar püspöki széket elfoglalta, nagy reményem hatványra emelkedett; mert éreztem, hogy Méltóságod fogja újból

megalapítani a gör. kath. apácarendet."[39] – A tényleges javaslata pedig a következőképpen szól:

> „A Rendbe egyelőre 8–10 gör. kath. úrleányt lehetne fölvenni olyképpen, hogy mindegyik a Rendbe vigye hozományát."[40]

„Tres faciunt collegium" – szól az ősi latin mondás; Ivancsó Anna viszont nem elégedett meg három személlyel, hanem nyolc–tíz apácában gondolkodott, akikkel el kellene indítani a kolostort. – Viszont amikor 1935-ben immár Dudás Miklós megyéspüspök szándéka szerint letelepedtek a bazilissza nővérek Máriapócson, mindössze négyen voltak.[41] A csekély létszám ellenére is „történelmi esemény volt ez nem csak görögkatolikus magyarságunk, hanem a keleti szerzetesség életében is".[42]

A javaslat másik része az anyagi alapok megteremtéséről szól, mégpedig arról, hogy a szerzetesrendbe belépő leányok a hozományukkal járuljanak hozzá az alapításhoz. Érdekes meglátás. Ugyanis Szent Bazil is, Szent Makrina is – mint rendalapítók – szétosztották az örökölt vagyonukat, s utána kezdtek neki a szerzetesi életnek.[43] De így tett már Nagy Szent Antal is[44] a Mt 19,21 evangéliumi hely alapján, akit a „remeteség atyjaként" tisztel a kereszténység.[45]

Az azonban érdekes kérdést vet fel, hogy ha a rendalapító szerzetes előzőleg mindenét szétosztja, miből épít monostort vagy kolostort. Márpedig a keleti egyház szentjei között számtalan olyan személy életrajza maradt fenn, akik monostort alapítottak, akár többet is, egyik helyről a másikra vándorolva. Mert ha valaki belép egy működő monostorba, akkor azt vagyontalanul teszi: legkésőbb a fogadalomtétele alkalmával alá kell írnia a vagyonáról való lemondást. Új szerzetesi közösség alapításához azonban szükség van az anyagiakra. Ennyiben igaza van Ivancsó Annának, amikor azt javasolja a püspöknek, hogy a leányok a hozományukkal járuljanak hozzá a rend újjáalapításához.

Az apácarend „kötelességei lennének…"

Ivancsó Anna tovább gondolkodott – és tett javaslatot – a rend működésére vonatkozóan is. Felsorolja az általa legfontosabbnak tartott kötelességeket:

> „E nők kötelességei lennének a szociális misszió ügyek, paraklisz, rózsafüzér, oltáregyleti társulatok szervezése a vidékeken, továbbá szeretetházak fenntartása és gondozása egyes gócpontokon, és nővédelmi, patronázs és vallásterjesztő előadások tartása és iratkák szétosztása stb."[46]

Ismét azt kell megállapítani, hogy még mintegy húsz esztendőt kellett várni arra, hogy ezek megvalósuljanak, de a bazilissza apácák Magyarországra való visszatelepítése után ezek tényleg maradéktalanul megvalósultak.[47] Sőt, még újabbakat is végeztek[48] a

szerzetesnővérek egészen addig, amíg 1950-ben a szocializmust építő kommunista diktatúra fel nem oszlatta a közösségüket.[49]

Ám addig végezték, amint célkitűzésükben ők maguk is megfogalmazták,[50] illetve más is írta róluk.[51]

Amikor a máriapócsi közösséget feloszlatták, már Hajdúdorogon és Sátoraljaújhelyen is volt házuk. Akkor összesen huszonnégy fogadalmas nővér alkotta a magyar bazilissza közösséget, négyen pedig novíciák voltak: a jövő reménységei.[52] Ezt a virágzó szerzetesi életet tette tönkre az egyházzal és vallással szemben ellenséges államrendszer! És ezt – sajnos – azóta sem tudta kiheverni az apácarendünk.

Az anyagi háttérről: „magammal viszem tízezer korona hozományomat"

Érdemes felfigyelni Ivancsó Anna kérvényének arra a mondatára is, amely az ő önzetlen felajánlását jelenti. Nemcsak azt javasolta az előzőekben,[53] hogy a 8–10 tag – akikkel elindulna a közösség – vigye be a rendbe a hozományát, hanem ezt ő maga is felajánlja, mégpedig elsőként:

> „én elsőnek jelentkezem, és magammal viszem tízezer (10 000) korona hozományomat is, mely a Rend első alapköve lenne."

Nem kis felajánlás! Őseinket, családi helyzetüket és állapotukat kutatva[54] az állapítható meg, hogy a nagy família tagjai sohasem éltek nagy lábon. Sőt! A kántortanítói fizetésből nem lehetett fényűző életmódot folytatni. Ugyanez érvényes a kárpátaljai görögkatolikus papokra is.

Érdemesnek tűnik kiszámítani, hogy 1917-ben mit jelentett a tízezer koronányi összeg. Mai értékben átszámítva egy korona 537 forintot ért. Tehát a tízezer korona ma 5 370 000 forintot érne.[55] Ez – enyhén szólva – irreálisnak tűnik. Ámde, hogy nincs tévedés, azt igazolja Ivancsó Anna kézírása: mind betűkkel, mind zárójelbe tett számokkal is kiírja, hogy tényleg ennyi a felajánlása.

A késői megvalósulás

Az 1917-ben történt kezdeményezésnek – mint láttuk – akkor nem lett eredménye. Közel két évtized után azonban megvalósulhatott: 1935. november 8-án[56] (Szent Mihály, Gábriel és az összes mennyei erők ünnepén) újra letelepedhettek a bazilissza nővérek Máriapócson.

Az újjáalapítás megvalósulása

Dudás Miklós tartományfőnök, későbbi megyéspüspök örömmel üdvözli a nővéreket a görögkatolikus sajtóban írt cikkében:

> „Megjöttek csonka hazánkba a görögkatholikus bazilissza apácák… Ősi jogon, sajátjukba jöttek. Magukkal hozták szent Bazil és nagy nővérének, Rendük alapítójának, szent Makrinának szellemét… Kevesen jöttek ugyan, de szemeik előtt lebegnek lendületesen fejlődő más országokbeli tartományaik számos leánynevelő intézményeikkel, leánygimnáziumaikkal, tanítónőképzőikkel, polgári és más leányiskolákkal… Szükséglet, munkatér itt is van bőven, hiszen töretlen ugar várja őket…
>
> Örömmel üdvözlünk, szeretettel köszöntünk titeket a hosszú, közel ezeréves távollét után… Vártunk… mint a veszprémvölgyi apácák utódait s [templomaink sokasága] várja, hogy munkás kezeitek oltáraikra, miseruháikra varázsolják ősi szertartásunk pazar pompáját… Száz és száz ifjú leányszív tárja ki magát felétek, hogy erős hittel, igazi katholikus vallásossággal, krisztusi eszményekkel és ősi szertartásunk őszinte szeretetével telítsétek azokat.”[57]

A fennkölt köszöntő sorok – az apácák elé tárt feladatokról szóló mondatok – szinte programbeszédként is értékelhetők. S mint a történelem igazolta, működésük során sok mindent meg is valósítottak belőle.

Szent Mihály arkangyal ünnepén, 1935. november 8-án – a máriapócsi kegytemplom búcsúünnepén – négy csendesen imádkozó apáca felé fordultak a tekintetek, a „magyar görögkatholikus nőnevelés reménységei” felé, akik „hazajöttek, hogy hazai földön, fehérre meszelt egyszerű klastromban folytassák azt az áldásos munkát, amelyet ezer évvel ezelőtt Veszprém völgyében kezdtek el” – amint Dudás Miklós bazilita tartományfőnök az avató beszédében mondta.[58] Igaz, csak négyen jöttek, de „Isten segítségével hozzánk is visszaérkeztek évszázadok sűrű ködén keresztül fényesebb, boldogabb jövőnk első fénysugarai, nőnevelésünk reménységei… Dudás Miklós bazilita tartományfőnök hozta haza a nőnevelésünk terén századok óta fájó szívvel nélkülözött apácákat.”[59] A nővérek pedig „elhozták magukkal az ősi szertartáshoz való ragaszkodást, a görögkatholikusság jövőjébe vetett töretlen hitet és azt az esküvel, ünnepélyes fogadalommal megerősített önfeláldozást, hogy tehetségüket és tudásukat, erejüket és munkájukat, egész életüket Isten dicsőségére és görög Egyházunk felvirágoztatására szentelik”.[60]

Az újonnan megáldott apácazárda – melyet hosszas várakozó munka és még nehezebb előkészület után Miklósy István hajdúdorogi püspök engedélyével áldottak meg – a máriapócsi bazilita kolostor mellett kapott helyet. „A kolostor közelében néhány régi épületet alakítottak át céljaiknak megfelelően, hogy el legyen vetve az evangéliumi [mag], melyből a magyar görögkatholikus nőnevelés, kisdedvédelem és egyházművészet terebélyes fáinak kell sarjadzaniok.”[61] Úgy tervezték, hogy ideiglenes lakásukban addig fognak maradni, amíg a

bazilita atyáktól ajándékba kapott nyolc holdnyi telken fel nem építik kolostorukat. „És hogy a kezdet nehézségeit a mindennapi kenyér nélkülözése még súlyosabbá ne tegye, egy ideig a Szent Bazil Rend nagylelkűen gondoskodik összes szükségleteik fedezéséről."[62]

Az apácáknak ez a lakhelye még ideiglenes volt: „Bár a nővérek 1935-től itt voltak Máriapócson, monostoruk csak 1941-ben épült."[63]

Mint minden szerzetesrend életében, úgy a bazilissza apácákéban is az volt „az első és legfontosabb dolog, hogy a nővérek jó hivatások révén megerősödjenek, számban gyarapodjanak".[64] Ennek érdekében adtak hírt arról, hogy „Máriapócson újoncházat nyitottak, hogy ottan a tökéletességre törekvő fiatal leányokat a szerzetesi életbe bevezessék és jövő apostoli munkájukra előkészítsék".[65] A felvétel legfontosabb feltételének a „hivatás kegyelmét" tűzték ki, mellette pedig valamilyen képesítés (tanárnői, tanítói, óvónői diploma) meglétét. De lehetett jelentkezni ennek hiányában is, ha valaki más, leánynevelésre alkalmas tudással (hímzés, varrás stb.) rendelkezett, vagy ezekre képességet érzett magában.[66]

Aztán fennkölt szavakkal ír Dudás Miklós 1937-ben arról, hogy a hajdúdorogi Lengyel házaspár bazilisszák iránti tevékeny szeretete immár „megteremtette az oda [Hajdúdorogra] való letelepedésnek alapfeltételét".[67] A következő év elején pedig már sajtócikk számol be az eseményről:

> „A nemesszívű és ragyogó áldozatkészségéről ismert Lengyel János nyug. iskolai igazgatótanító és neje, Szabó Mária nyug. polgári iskolai tanárnő a Bazilissza Zárdának Hajdúdorogon letették az alapját.
>
> E célra, hogy a gör. kat. nőnevelés fejlesztése intenzívebb módon lehetséges legyen, Hajdúdorogon a legszebb helyen, a Fő utcán 4000 öles *szép* belsőséget vettek... hogy ott biztosítva legyen, az államsegélyen, avagy közadakozás folytán felépítendő női kolostor kápolnával, leánynevelőintézettel és esetleg majdan internátussal kapcsolatos kultúrintézménynek a létesítése.
>
> Egyelőre hozzávettek néhány hold príma szántóföldet azzal, hogy az majd gyarapodni fog, s meglesz majd az intézet tápláló ingatlana is.
>
> A görögkatolikusság jobb, szebb jövőjéért, nőnevelésünk magasabb nívójáért aggódó grékusságunk ne tekintse magánügynek a Bazilissza apácazárda alapításának akcióját... hanem anyagi erejének teljével igyekezzék támogatni őket, hogy mielőbb életképes legyen az első magyar görögkatolikus apácazárda, melyet évszázadok óta óhajtunk."[68]

Nincs hiba az idézet utolsó mondatában. Valóban az első magyar görögkatolikus apácazárdáról van szó, mert a máriapócsit csak 1941-ben nyitották meg.

A máriapócsi női rend fejlődésének fontos állomása volt az első apácaavatás, ami az Árpádok kora óta 1938. június 6-án ment végbe Máriapócson. „Mária, Makrina és Bernadett nővérek a magyar görögkatholikusság első hősnői, kiket már magyar földön vettek föl, neveltek és avattak Sz. Bazil leányaivá. – Alig három hét múlva, éppen a budapesti gör. kath. egyház

szokott évi zarándoklata alkalmával megismétlődött a szép ünnepély. A most beavatottak a Bazilia és Emilia neveket vették föl. A szertartást P. Dudás Miklós végezte."[69]

A történelmi események nem kerülték el a nővérek rendjét sem. Az első bécsi döntés értelmében a Magyarországhoz visszakerült Ungvárra 1939. január 5-én átköltözött a máriapócsi noviciátus. A máriapócsi rendházban három fogadalmas nővér maradt. A magyar Felvidékről származó apácajelöltek pedig a magyar rendbe léptek át.[70]

A bazilissza nővérek tevékenysége

A máriapócsi bazilissza nővérek tevékenységéről szóló írásokban kivétel nélkül megjelenik a nőnevelés magasztos ügye, illetve feladata. A történelmi múltba tekintenek vissza, egészen Szent István koráig.[71]

Dudás Miklós bazilita tartományfőnök 1937-ben így írt: „A magyar görögkatholikusságnak nincs nagyobb és sürgetőbb föladata, mint fölkarolni egyházunk e legősibb apácarendjét s anyagi és erkölcsi tőkéjének megmozdításával lehetővé tenni, hogy Sz. István országában ismét megkezdhessék áldásos munkájukat."[72] Ez az áldásos munka a következőkben jelent meg: A nővérek a máriapócsi házuk megnyitása után, bár még csak négyen voltak,

> „teljes energiájukkal részt vettek Isten magyarországi népének szolgálatában: zarándokházat, árvaházat, leánykollégiumot, kölcsönkönyvtárat tartottak fenn, templomi szolgálatot végeztek, miseruhát varrtak, főző- és varrótanfolyamokat tartottak és lelkigyakorlatokat szerveztek. Végezték a már István király által megjelölt feladatokat a magyar nőnevelés és lelkigondozás terén".[73]

A nővérek rendi konstitúciója is részletezi a munkájukat:

> „Az apostoli munka széles skálája magába foglalja a tanítást, az egészségügyi szolgálatokat, a pasztorációt, a szociális munkát és minden apostoli munkát, amely együtt jár a szeretet lelki és testi cselekedeteivel."[74]

Az evangelizációs munkának egy szép példájáról szóló híradás jelent meg a görögkatolikus sajtóban 1942-ben:

> „A máriapócsi bazilissza rendházban gör. kat. papnék számára tartott lelkigyakorlatot szept. 21–24. napjain Dudás Miklós dr. hajdúdorogi gör. kat. püspök. A lelkigyakorlaton – mely e nemben nemcsak Magyarországon, hanem világviszonylatban is első volt – 25 hajdúdorogi e. m. papné vett részt."[75]

A karitatív munkának egyik megnyilvánulásáról is hírt adtak a görögkatolikus sajtóban:

> „A máriapócsi bazilissza nővérek megnyitották zárdájukban az első magyar gör. kat. árvaházat, melyben 17 szegény árva gyermek talált meleg otthonra. A kis intézmény minden támogatást megérdemel. Az árvaház és a zarándokház fenntartásának javára a nővérek számos egyházközséget bejárva gyűjtöttek híveink körében."[76]

A szétszóratás

Ennek az áldásos munkának vetette végét az az intézkedés, amely 1950-ben sok más szerzetesrenddel együtt a bazilissza nővérek közösségét is érintette. A kommunista állam betiltotta működésüket és közösségi életüket. Egy tollvonással elvette mindenüket, még a minimális létfenntartási lehetőségről sem gondoskodott a szerzetesek számára. Úgy tűnt, a megpróbáltatás végeláthatatlan évei következnek a bizilita atyák és nővérek számára, mint a többi szerzetesrend tagjai esetében. „A nővérek ott kerestek munkát, ahol éppen hajlandók voltak alkalmazni őket. Akiket hajdan a király hozott az országba népe nevelésére, üldözettekké váltak saját hazájukban."[77]

> „Egyendként kellett megküzdeniük a nővéreknek az új nehézségekkel. A nővéreknek különféle munkaterületeken dolgozva, a mindennapi megélhetésért küzdve kellett megmaradniuk lélekben szerzeteseknek. Több munkakört betöltöttek a Nyíregyházi Görögkatolikus Papnevelő Intézetben; mások kántori, sekrestyési teendőket láttak el más egyházközségekben. Liturgikus öltözeteket varrtak most már »kisiparosként«. Voltak, akik vállalatoknál helyezkedtek el. Az összetartozás azonban a szétszórtságban is megamaradt."[78]

Az elnyomatás idején eltelt negyven év alatt soraik megritkultak, erejük is megcsappant, de készen álltak újrakezdeni és dolgozni Isten dicsőségére és embertársaik javára.[79]

Az újrakezdés

A rendszerváltoztatás idején, 1989-ben teljesen kifosztva, belső állapotát tekintve használhatatlanul kapták vissza a monostorukat a nővérek. Megfeszített munkával, sok belső és külső segítség igénybevételével sikerült elérniük, hogy 1991. június 24-én, Keresztelő Szent János születésének ünnepén a nővérek visszatérhettek a monostorukba.[80]

Újrakezdésük következő fázisa volt, hogy 1993. február 20-án megnyitották a 25 személyes szeretetotthonukat, amely a máriapócsi rendházhoz csatlakozik és a Szent Makrina nevet viseli. Itt idős nők számára nyújtanak teljes ellátást és lelki gondozást. – Ugyancsak örvendetes esemény volt a nővérek életében, hogy 1996-ban Sátoraljaújhelyen is megnyitották a 30 személyes szeretetotthonukat, amit Szent Annáról neveztek el.

Azonban nemcsak az idősekkel kezdtek foglalkozni a máriapócsi nővérek. Negyven év kényszerű szünet után folytatták a lelkigyakorlatok szervezését, és ezzel a közösséget „Máriapócsra telepítő püspök elsődleges szándékát" valósították meg: „a magyar katolikus nőnevelésben" való közreműködést.[81] A lelkigyakorlatok sorozata tizenöt éven át tartott. Ilyenkor hat napon keresztül hagyományos módon, teljes csendben végezték a lelkigyakorlatot a leányok egy nővér és egy pap vezetésével.[82] Továbbá a nővérek rendszeresen felkeresték a hajdúdorogi görögkatolikus gimnáziumot is egy-egy lelki nap tartására, bekapcsolódtak az egyházmegyei (főleg ifjúsági) rendezvényekbe, hogy jelenlétükkel esetlegesen hivatásokat ébresszenek.

Mindezek mellett törekedtek arra is, hogy a máriapócsi búcsúk alkalmával a zarándokok rendelkezésére álljanak. Magát a kegytemplomot, illetve bazilikát is évtizedeken – sőt egy fél évszázadon – át az egyik szerzetesnővér gondozta.

A mai helyzet

A szétszórattatást a máriapócsi bazilissza nővérek nem tudták kiheverni. Virágzó közösségüket tette tönkre erőszakkal az államhatalom, az uralkodó ateista rezsim.
A rendszerváltoztatás után örömmel telepedtek vissza Máriapócsra. Ámde már idősek voltak.[83] Így nagy generációs szakadék keletkezett a közösségi életüket a régi alapokon újrakezdő nővérek és a közéjük belépni szándékozók között.[84] Talán ez a legfontosabb oka annak, hogy mára (2021-re) oda jutottak, hogy mindössze ketten élnek közülük Máriapócson, illetve egész Magyarországon. A másik okot a magyar görögkatolikus egyház híveinek létszámában lehet keresni és talán megtalálni. Amíg a rendszerváltoztatás idején arról beszéltek, hogy hatmillió római katolikus vallású ember él hazánkban, a görögkatolikusok száma a negyedmilliót sem érte el. Így – bár hagyományosan a görögkatolikusok a legvallásosabb embereknek számítottak – a kis létszámból kifolyólag sem lehetett sok szerzetesjelöltre számítani.

Összegzés

Ivancsó Anna 1917-ben kérvényt nyújtott be Miklósy István hajdúdorogi megyéspüspökhöz annak szándékával, hogy elérje nála a bazilissza rend Magyarországon való újraindítását. Kérelmében minden lényeges dolgot megemlített. Fontos helyet kapott ebben, hogy a görögkatolikus „nő-ügyet magasabb nívóra emelje". Leendő első szerzetesnővérként a teljes hozományát felajánlotta az indítandó új közösség javára. Önérzetet birizgáló módon írja a püspöknek:

> „Méltóságod ezen tényked[e]désével aranybetűkkel íratja be nevét történelmünkbe, mi pedig mindennapi imáinkban fogjuk kérni a jóságos Mennyei Atyát, hogy Méltóságodat éltesse és tartsa meg mindnyájunk javára s örömére sok, számos éven át."[85]

Ez a jóra törekvő szándék akkor nem valósult meg.[86] Csaknem két évtizedet kellett várni, amíg ugyanez a püspök, immár Dudás Miklós tartományfőnök hathatós közbenjárására 1935. november 8-án letelepítse a nővéreket Máriapócson.
Az ígéretes fejlődésnek indult közösséget a szerzetesrendeket szétszóró 1950-es állami rendelkezés megtörte. Csak az 1989-es rendszerváltoztatás után tudott újjáéledni. Akkorra azonban a szerzetesnővérek már idősek lettek, és nem igazán sikerült utánpótlást, hivatásokat kinevelni, illetve begyűjteni.
Jelenleg két örökfogadalmas szerzetesnővérből áll a magyarországi bazilissza közösség. Csak a Gondviselés ismeri a közösség jövőjét…

Jegyzetek

[1] A szerző teológus, főiskolai tanár, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola
[2] DUDÁS Miklós *Bazilisszák* // Keleti Egyház, 1938, №2-3: 64–73. o.; J. SKINTA Stephen *The Shrine of Our Weeping Mother of Máriapócs and the Mission of the Basilian Fathers of Máriapócs.* New York: Milo Print Co., 1973: 91–95. o. EGY AGGÓDÓ GRÉKUS *Veszprémvölgy 1005 – Máriapócs 1935* // Görögkatolikus Szemle, 1935 (24): 1–3. o.
[3] PIRIGYI István *A magyarországi görögkatolikusok története,* Nyíregyháza 1990, I. köt., 48–53. o.; TIMKÓ Imre *Keleti kereszténység, keleti egyházak,* Budapest: Szt. István Társulat,1971: 398–399. o.
[4] Sőt, nemcsak hogy megmaradhattak, hanem „lendületes fejlődésnek indultak. Alsóbb és középfokú leányiskoláikkal, internátusaikkal és egyéb intézményeikkel behálózták mind a három galíciai egyházmegyét." BAZILISSZA NŐVÉREK *A bazilissza apácarend és magyarországi célkitűzései.* In: *Máriapócsi MAGOSZ naptár 1937,* 72. o. Vö. DUDÁS, i. m. 69. o. (1. lábj.); PUSKELY Mária *Kétezer év szerzetessége,* Budapest: Dinasztia, 1998: I. köt., 125–126. o.
[5] *Ivánccsó Anna kérvénye, melyben a Bazilissza Rend újjáalapítását indítványozza és e Rendbe való felvételét kéri,* 1917. január 20-ról – dokumentum a családi levéltárból. (A továbbiakban: *Kérvény*.)
[6] Miklósy István 1857. augusztus 22-én született Rákócon. Pásztélyi Kovács János szentelte pappá 1884. április 17-én, majd Hajdúdorogon, 1913. október 5-én szentelték a Hajdúdorogi Görögkatolikus Egyházmegye első megyéspüspökévé. Nyíregyházán hunyt el 1937. október 29-én. Sírja a máriapócsi bazilika kriptájában van. Vö. VÉGHSEŐ Tamás (szerk.) *Görögkatolikus papok történeti névtára. 1. kötet: A Hajdúdorogi Egyházmegye és a Miskolci Apostoli Exarchátus 1850 és 1950 között felszentelt papjai,* /Collectanea Athanasiana, V. Varia, vol. 1/ Nyíregyháza: Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 2015: 40. o.
[7] *Kérvény* 2. o. (3. lábj.)
[8] Dudás Miklós 1902. október 27-én született Máriapócson, 1920-ban lépett be a bizilita rendbe, ahol 1925-ben tett ünnepélyes nagyfogadalmat. Miklósy István megyéspüspök szentelte pappá Máriapócson, 1927. szeptember 8-án, majd 1939. május 14-én szentelték ugyanott püspökké. Nyíregyházán hunyt el 1972. július 15-én, a megyéspüspök bazilika kriptájában nyugszik. Vö. VÉGHSEŐ i. m. 138–139. o. (4. lábj.). Részletesen lásd TÖRÖK Izsák (szerk.), *„Egyházamért kész vagyok meghalni". P. Dr. Dudás Miklós szerzetes püspök emlékére,* /Baziliták sorozat I. kötet/, Máriapócs: Nagy Szent Bazil Rend, 2005.
[9] KERESZTES Sarolta Bazilia *Baziliták. Bizánci szerzetesség Magyarországon, különös tekintettel a bizánci rítusú szerzetesnővérekre, a kezdetektől napjainkig,* Veszprém 2007, 10. o. – Ne legyen zavaró, hogy a szerzetesnővér (jelenlegi főnöknő) a „baziliták" elnevezést használja tanulmányának címében. Minden bizonnyal – bár nem mondja ki – annak analógiájára teszi, hogy például a nyugati szerzetesrendek esetében is „bencés nővérekről", „ferences nővérekről" stb. beszélnek; ezért alkalmazhatja a „bazilita nővérek" megnevezést a „bazilissza" helyett. Tény, hogy a köztudatban ez utóbbi el van terjedve s olykor publikációkban is megjelenik.
[10] IVANCSÓ István *Az Ivancsó család és a hozzá tartozó családok könyve,* Nyíregyháza: (Magánkiadás), 2011. (A továbbiakban: *Családi könyv*.)
[11] Rövidebb életrajza: *Családi könyv* 24. o. (7. lábj.); a családi táblázatban: i. m. 45. o.; a családfán elfoglalt helye: i. m. 57. o.; Bővebb életrajza: i. m. 95. o.

[12] Lásd Ivancsó Gyula 25 évi szibériai fogságot kapott, ifj. Ivancsó Gyula szintén 25 évet, Ivancsó Viktor pedig csak azért kapott csupán négy évet, mert a statáriális bíróságon az írnok egykori iskolai osztálytársa volt, s nagy kockázatot vállalva csak ennyit írt be neki. Vö. BENDÁSZ István – BENDÁSZ Dániel *Helytállás és tanúságtétel,* Ungvár – Budapest: Galéria K. Ecriture, 1994: 51–53. o. Csépes János pedig – akinek felesége Ivancsó Mária, az idősebb Gyula lánya volt – vértanú lett: a vorkutai táborban egy tömegbe lőtt sortűz áldozata lett 1953. augusztus 1-jén. Vö. i. m. 26–27. o. – Mindnyájan a hitükért, a görögkatolikus valláshoz való hűségért vállalták a tanúságtételt: nem írták alá az ortodox (pravoszláv) egyházhoz való csatlakozást. – uo.
[13] Vö. *Családi könyv* 21, 81–86. o. (7. lábj.) Részletes életrajzát lásd IVANCSÓ István *„Ivancsó Ágoston”.* In: Ungvári János (szerk.) Pedagógusok arcképcsarnoka, Debrecen: Lícium-Art, 2012: 11. köt., 127–129. o,
[14] Vö. *Családi könyv* 21. o. (7. lábj.)
[15] Vö. *Családi könyv* 23, 89–94. o. (7. lábj.) Részletes életrajzát lásd IVANCSÓ István *„Ivancsó Jenő Ödön”,* In: Ungvári János (szerk.) Pedagógusok arcképcsarnoka, Debrecen: Lícium-Art, 2012: 11. köt., 129–133. o.
[16] Vö. *Családi könyv* 24, 97–98. o. (7. lábj.)
[17] Vö. *Családi könyv* 24, 232. o. (7. lábj.) Részletes életrajzát lásd IVANCSÓ István „Bihari (Groholy) Aladár” In: Ungvári János (szerk.), *Pedagógusok arcképcsarnoka,* Debrecen: Karácsony Sándor Pedagógiai Egyesület, 2015: 14. köt., 43–46. o.
[18] *Kérvény* (3. lábj.), 1. o.
[19] *Kérvény* (3. lábj.), püspöki indorza.
[20] *Gyászjelentés*. – Nyomtatott eredetije a családi levéltárban.
[21] *Halotti levél*. – A nyírbátori görögkatolikus egyházközség halotti anyakönyve alapján.
[22] Vö. *Családi könyv* (7. lábj.), 95. o.
[23] Vö. *Családi könyv* (7. lábj.), 95. o.
[24] A temetésén Árkosy István paróchus által 1934. november 27-én elmondott gyászbeszédének kézzel írt eredetije a családi levéltárban. Vö. *Családi könyv* (7. lábj.), 21. o.
[25] Irén és Anna vallásos buzgóságát igazolja, hogy egy-egy üvegablakot készíttettek a nyírbátori görögkatolikus templomba. Fényképfelvételüket lásd *Családi könyv* (7. lábj.), 95. és 97. o.
[26] *Kérvény* (3. lábj.), 1. o.
[27] Ezt 1912. június 8-án alapította X. Szent Piusz pápa a *Christifideles graeci* kezdetű bullájával.
[28] Dudás Miklós hajdúdorogi megyéspüspök magyar nyelven végzett Szent Liturgiája hozta meg az áttörést, amit a II. Vatikáni Zsinat záró ülésszakán végzett a Szent Péter-bazilikában, 1964. november 19-én. Vö. IVANCSÓ István (szerk.) *Liturgikus örökségünk V. A vatikáni magyar nyelvű Szent Liturgia 40. évfordulója alkalmából 2005. november 17-én rendezett szimpozion anyaga,* Nyíregyháza: Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Liturgikus Tanszék, 2005.
[29] DUDÁS i. m. 64. o. (1. lábj.) – A „bazilita rend” (azért kell idézőjelbe tenni, mert a keleti egyházban nincsenek külön szerzetesrendek, mint Nyugaton, s csak nyugati hatásra nevezték el így őket) férfi ágon is az első, akire még Szent Benedek is hivatkozik a regulájában. „Az »Atyák Élete« és Szent Vazul atyánknak Regulája mi egyebek, ha nem a helyesen élő és engedelmes szerzeteseknek szóló eszközök az erények gyakorlására?” A 73. s egyben utolsó fejezetben írja ezt Benedek, melynek címe: „Ez a regula nem foglalja magában a tökéletesség minden szabályát.” Lásd *Szent Benedek regulája,* (Lelkiségi füzetek 1.), Pannonhalma: Bencés Kiadó, 1992: 76. o.
[30] I. m. 65. o. (1. lábj.)
[31] I. m. 66. o. (1. lábj.)
[32] Az első három püspökünk Hierotheosz (akit 2000-ben az ortodox egyház avatott szentté, amikor első királyunkat is a szentek sorába iktatta), Theophülaktosz és Antóniosz volt.
[33] BALICS Lajos *A róm. kath. egyház története Magyarországon,* Budapest: Szent István Társulat, 1901: I. köt., 475. o. Idézi DUDÁS i. m. 67. o. (1. lábj.)
[34] Lásd 7. lábj.
[35] A nagy Ivancsó család első tanítónője Ivancsó Emma volt, aki egyben a nyíregyházi görögkatolikus iskolának is az első női tanítója volt, és az 1907/1908-as tanévtől tanította ott a lányokat. Vö. SZABÓ B. Sándorné (szerk.), *A Nyíregyházi Görögkatolikus Általános Iskola Jubileumi Emlékkönyve az iskola fennállásának 200. évfordulóján,* Nyíregyháza: 2006, 18. o.
[36] *Kérvény* 1. o. (3. lábj.)
[37] Eredetije az Istenszülő köszöntésére görögül írt akahtisztosz, melynek mintájára készültek az Úr Jézushoz, illetve szentekhez szóló akathisztoszok. Első részletes tárgyalásukat lásd IVANCSÓ István *„Üdvözlégy, Istennek szeplőtelen Jegyese!” Az Akathisztosz hümnosz,* Nyíregyháza: Örökségünk, 1996.
[38] *Kérvény* 1–2. o. (3. lábj.)

[39] *Kérvény* 1. o. (3. lábj.) – A kérvény egy későbbi bekezdése még nyomatékosítja is ezt: „Méltóságod ezen ténykedésével aranybetűkkel íratja be nevét történelmünkbe, mi pedig mindennapi imáinkban fogjuk kérni a jóságos Mennyei Atyát, hogy Méltóságodat éltesse és tartsa meg mindnyájunk javára s örömére sok, számos éven át." *Kérvény* (3. lábj.), 2. o.
[40] *Kérvény* (3. lábj.), 2. o. – Ugyanakkor reményét is kifejezi Ivancsó Anna, amivel a püspököt egyben buzdítja is: „igen sok leány fog lemondani a világi életről és Rendünket naggyá, híressé tenni." *Kérvény* (3. lábj.), 2. o.
[41] DUDÁS Miklós „Isten hozta őket…" // Kelet, 1935, №20–22: 2. o.
[42] KERESZTES 2007 i. m. 10. o. (8. lábj.)
[43] DUDÁS 1938 i. m. 65. o. (1. lábj.)
[44] Vö. PUSKELY i. m. 83–85. (3. lábj.)
[45] Jézus ezt mondta a gazdag ifjúnak: „Ha tökéletes akarsz lenni, menj, add el, amid van, add oda a szegényeknek, és kincsed lesz a mennyekben. Azután jöjj, kövess engem." – A szerzetesek pedig ezt tekintik meghívásuk alapjának. – Vö. NIGG Walter *A szerzetesek titkai* Budapest: Szent István Társulat, 1984: 31–32. o.
[46] *Kérvény* 2. o. (3. lábj.)
[47] „Ma már szinte el sem lehet képzelni a gyermekek és ifjúság nevelését, női hitbuzgalmi szervezkedést, betegápolást apácák nélkül… az Egyház legszebb és legáldásosabb intézményei apácák vezetése alatt állanak." DUDÁS Miklós *A bazilissza nővérek és társadalmunk* // Görögkatolikus Élet, 1937, №1: 4. o.
[48] Első és fő céljukként az imádságot határozták meg. De ehhez hozzáfűzték: „Nem zárkózunk el a mindennapi élet szükségleteitől sem… Különösen a gyermekek és a leányifjúság nevelésére fordítjuk fő figyelmünket… A felnőtt leányokat különböző fokozatú iskolákban óhajtjuk hithű görögkatolikusokká és a haza jó polgáraivá nevelni… Megnyithatjuk majd a jövőben mindenütt bevált leányintézeteinket… Magunk köré akarjuk gyűjteni majd az egészen fiatal gyermekeket is. Részükre óvodákat, menhelyeket akarunk alapítani… Nagy szeretettel öleljük magunkhoz az elhagyatott árvákat is… Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a felnőtt női társadalmat sem. Nekik akarunk különösképpen szolgálni, amikor zarándok-lelkigyakorlatosházat létesítünk… Mindezeken kívül mise- és oltárruhák s más egyházi felszerelések készítésével is óhajtunk foglalkozni." BAZILISSZA NŐVÉREK i. m. 73. o. (3. lábj.)
[49] Vö. FÖLDVÁRI Katalin *Die Basilianerinnen von Máriapócs während des Kommunismus* // Folia Athanasiana, 2018, №20: 7–31. o.
[50] BAZILISSZA NŐVÉREK i. m. 73. o. (3. lábj.)
[51] „Társadalmunk egyik legégetőbb kérdése: gyermekeink, különösen a leányifjúság nevelése…. Erre pedig kétségkívül a bazilissza nővérek a legalkalmasabbak." DUDÁS 1937 i. m. 4. o. (46. lábj.)
[52] Vö. KERESZTES 2007 i. m. 11. o. (8. lábj.)
[53] Lásd az 5. pontban.
[54] Lásd 8. lábj.
[55] https://artortenet.hu/magyar-penzertekindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-tol/ (Letöltés: 2021. 05. 03.)
[56] Ekkor Ivancsó Anna már tizenhárom éve házasságban élt.
[57] DUDÁS 1935 i. m. 2. o. (39. lábj.)
[58] [N. N.], *Az első görögkatholikus apácazárda ünnepélyes megáldása Máriapócson* // Kelet, 1935, №20–22: 4. o.
[59] EGY AGGÓDÓ GRÉKUS i. m. 2. o. (1. lábj.)
[60] [N. N.] i. m. 5. o. (48. lábj.)
[61] DUDÁS 1938 i. m. 69. o. (1. lábj.)
[62] EGY AGGÓDÓ GRÉKUS i. m. 3. o. (1. lábj.)
[63] KERESZTES Sarolta Bazilia *Szerzetességünkről* /A Nagy Szent Bazil Rendi Nővérek Kiadványai 1/ Máriapócs: Nagy Szent Bazil Nővérek, 1996, 169. o.
[64] DUDÁS 1937 i. m. 4. o. (46. lábj.)
[65] [N. N.] Felvétel a bazilissza nővérekhez // Görögkatolikus Élet, 1937, №1: 10. o.
[66] Uo. – Egy hét évvel későbbi felhívás pedig pontokba szedi a jelentkezés feltételeit: „1. Azok a teljesen egészséges leányok, akik a szerzetesi életre őszintén vágyakoznak; 2. Felvételhez legalább 4 közép isk. végezettség szükséges. A rendben tovább tanulhatnak, ha a szükséges feltételek megvannak; 3. Gimn. érettségivel tanítói óvónői vagy más oklevéllel jelentkezők (28 évig) előnyben részesülnek; 4. Házi munkát végző nővéreknek jelentkezhetnek elemit végzett leányok is, ha valami szaktudással rendelkeznek (pl. varrás, főzés, kertészet stb.); Legfontosabb a komoly, határozott hivatás és a jó egészség." [N. N.] *Magyar Bazilissza Nővérek máriapócsi noviciájára felvételüket kérhetik.* In: Máriapócsi Zarándoknaptár 1944*:* 60. o.
[67] DUDÁS 1938 i. m. 73. o. (1. lábj.), Vö. KERESZTES, 1996 i. m, 169. o. (56. lábj.)
[68] [N. N.] *Gör. kat. női kolostor alapítása Hajdúdorogon* // Görögkatolikus Szemle, 1938, №2: 3. o.
[69] GÉ *Az első gör. kath. apácaavatás* // Keleti Egyház, 1938, №7–8: 211. o.

[70] J. *A bazilissza nővérek* // Keleti Egyház, 1939, №2: 50. o.
[71] Vö. 32. lábj.
[72] DUDÁS 1938 i. m. 73. o. (1. lábj.)
[73] KERESZTES 1996 i. m. 169. o. (56. lábj.)
[74] SISTERS OF THE ORDER OF SAINT BASIL THE GREAT *The Kenotic Way. Constitution,* Roma 1983, 173. o.
[75] [N. N.] *Papnék lelkigyakorlata* // Keleti Egyház, 1942, №6–8: 108. o.
[76] [N. N.] *A máriapócsi bazilissza nővérek.* In: *Máriapócsi Naptár 1947:* 63. o.
[77] KERESZTES, 1996 i. m. 170. o. (56. lábj.)
[78] MAGDOLNA NŐVÉR *Szent Bazil rendi nővérek* // *Görögkatolikus Tudósító,* 1990, №4: 4. o.
[79] Vö. uo.
[80] Vö. KERESZTES 1996 i. m. 174. o. (56. lábj.)
[81] Vö. KERESZTES 1996 i. m. 174. o. (56. lábj.)
[82] Vö. KERESZTES 2017 i. m. 14. o. (8. lábj.)
[83] Egy 2007-es adat: „Az örökfogadalmas nővérek átlag-életkora 80 év, ha az ideiglenes fogadalmas nővérünket is beszámítjuk (ő sem egészen fiatal már), akkor 77 év." KERESZTES 2007 i. m. 20. o. (8. lábj.)
[84] Ugyancsak 2007-es adat: „Bár 13 jelentkezőt vettünk fel 1989 óta a közösségbe, csupán a ma ideiglenes fogadalmas egyetlen nővérünk maradt meg közöttünk." KERESZTES 2007 i. m. 20. o. (8. lábj.). Valószínűleg azért tudott megmaradni a nővérek között, mert már nem volt „egészen fiatal".
[85] *Kérvény* 1. o. (3. lábj.)
[86] Ugyanakkor egy másik kezdeményezés célba jutott. Papp Antal munkácsi püspök 1921. október 30-án jóváhagyta három nővérnek a letelepedését a Felvidéken, s az 1924-ben kezdett munkájuk eredményeképpen 1937-re már nagy anyaházuk, óvodájuk és két árvaházuk lett Ungváron, középiskolai internátusuk Eperjesen, elemi iskolájuk Munkácson, árvaházuk Darócon. DUDÁS 1937 i. m. 4. o. (46. lábj.)

DOI: 10.55344/andfh.2203081

KELLER Péter[1]

Kik és hogyan gyógyították Egerben Gárdonyi fájó családi sebeit? Megtérés és megértés: a katolikus Eger és papjai Gárdonyi Géza életében

Dédapám és Dédanyám kapcsolata sajnos nem volt idilli. A sok szenvedés ugyanakkor mindkettőjüket közelebb vitte az Úrhoz. Hálát adok, hogy Dédapám példájával igazolhatom, hogy a megromlott férfi-nő kapcsolatban szerzett sebek Isten irgalmából, a pap barátok segítségével be tudnak gyógyulni, az Úr új utakat jelöl ki, új feladatokat ad a Benne bízóknak, az Őt el nem hagyóknak.

Dédapám Egerbe költözése Tordai Ányos szerint egy régi-új élet kezdete:

> „Mit jelent Eger Gárdonyi életében? A megtérést és a megérést. A gondviselő Isten visszahívta a pogány főváros útvesztőiből a templomos régi fészekbe. Majd húsz évvel előbb indult el onnan az öreg líceum tudásával és hitével vértezetten: most vissza kellett mennie, hogy magasra nőtt fája meg is lombosodjék, hogy semmivé törpült hite ismét az ég felé irányuljon. Mert ez történt Egerben. Ott a soktornyú város felett, a magányos csöndben Isten újra megérintette lelkét. Elzsongította a fájó sebeket. Mellé telepítette megmaradt kis családját. Önzetlen, melegszívű embereket küldött hozzá jóbarátokul. És lassan-lassan erőssé fonódott a szál, mely egri azilumát az égboltozattal, az Istennel, a másvilággal ezután már elszakíthatatlanul összekötötte. Háza alatt meg a vén egri vár falai-bástyái, a porladó erős magyarok lelke ihlették mesélő tollát. Visszavarázsolták emlékébe a falusi tanító legszebb élményeit. Kigyújtották háza felett dicsőségük örök csillagát. Kinyitották előtte a láthatatlan emberek szívét. Kitárták eléje Isten rabjainak celláját. Gárdonyi múzsájának szárnya Egerben nőtt meg, mesemondó fája ott termette legszebb gyümölcseit."[2]

Tordai határozottan cáfolja, hogy Dédapám „emberkerülő" lett volna. Azt írja:

> „Barátait, vendégeit szívesen látta, de ő maga nem kívánkozott a város utcáira, az emberek közé. ⟨…⟩ A sok hányódás, ínség, gyötrődés után is alapjában vidám és melegszívű ember maradt ⟨…⟩ nemcsak munkáiban, hanem életében is mindvégig. Mint mindenki, aki nemcsak testi, hanem lelki életet is él. ⟨…⟩ ha társaságba került, belemelegedett a hangulatba s rendesen ő vitte a szót. ⟨…⟩

> Ha kedves vendége jött, hozatta azonnal a saját termésű »piros vizet« s vidám pohár s pipaszó mellett folyt a beszéd."

Tordai nyolc évig élt egy városban Dédapámmal és mindennapos beszélgető viszonyban voltak. Az író nőkapcsolatait illetően felvillant egy kevésbé ismert Gárdonyi-képet, nevezetesen, hogy a fiatal Gárdonyi „Ifjúságának nehéz napjait hamar lángfogó szíve könnyítette", de hamar hozzáteszi, hogy Farkas Vilma és Gergely Katica után „Életében nincs több nyoma a szerelmi lángolásnak". Szarvassy Margittal kapcsolatban úgy fogalmaz: „A keservesen szenvedett és felbonthatatlan házassági kötelék végkép kioltja a parázst. Ezután csak lelke leányainak, a kékszemű Dávidkáinéknak, Emőkéknek, Margitoknak hódolt." 1922-es írásában ebben az értelemben beszél Miláról is, akit segítő szomszédasszonyként említ. Ezzel hitelesen és cáfolhatatlanul teszi helyére a különböző mendemondákat.

Kiemeli, hogy Gárdonyi Géza jó ember, elsősorban jó édesatya volt. És azt is, hogy jó barát is volt.

A ciszterci szerzetes és jó barát számára fontos volt, hogy Dédapám hitével kapcsolatban is valós képet fessen. Így fogalmaz:

> „Örömmel kell azt hirdetnünk, hogy alig van Isten-hívőbb, Krisztus-szeretőbb, Mária-tisztelőbb, másvilágban-bizakodóbb, tisztább tollú és erkölcsösebb írónk Gárdonyinál."

> „1897-ben az előbbi istentagadó már Krisztusról álmodik, már azt tervezi sírfeliratául: Hiszek egy Istenben és az örök életben, ⟨...⟩ egri jóbarátainak javarésze katolikus pap. Gyakori tárgyai a beszélgetésnek a szent biblia s a hitigazságok. Amazt is forgatja sokszor, ezeken is töpreng még többször. Folyosója falára maga festi Szűz Máriát a kis Jézussal. Hálószobájának éke Munkácsy Krisztusa. Ágya felett a megfeszített Jézus keresztje. Végrendelete azt kívánja: pap szentelje be sírját és a sírkeresztje ezt hirdesse: Csak a teste."

Tordai megerősíti, hogy Gárdonyi a 18 éves korában megfogalmazott életelvei szerint élt, melynek utolsó pontja a Jézus-követés. (Érdekesség, hogy Franklin ezt a pontot utólag fűzte az életelveihez. Dédapám életében viszont ez a meghatározó értéktengely.)

Tordai írásában az önzetlen és melegszívű emberek azok a barátok, akik a fájó sebeket gyógyították és akik abban is segítségére voltak, hogy múzsájának szárnya Egerben nőjön meg, hogy mesemondó fája ott teremje legszebb gyümölcseit.

Az ezen folyóiratban korábban *A másokért felajánlott élet motívuma Gárdonyi nőalakjaiban* című írásom a barátok gyógyító hatásának ékes bizonyítéka. Dédapámban nincs sértettség, nincs bosszú. A szép emlékek tovább élnek, az ideál nem homályosodik, hanem Krisztus keresztje felől megvilágítva és értelmezve még ragyogóbbá válik.

Ez a szemléletváltás az önzetlen és melegszívű barátoknak is köszönhető.

Ebben a dolgozatomban róluk szeretnék megemlékezni.

Dédapám egri kapcsolatrendszerét többen kutatták. A ciszterci vonatkozásokról dr. Kilián István professzor úr készített anyagot.[3] Ő Kerekes Károly apát úrra hivatkozva Maczki Valért, Greksa Kázmért, Tordai Ányost, Kürti Menyhértet és Werner Adolfot említi a barátok között.[4] Madarász Flórisról azt mondja, ismeretségük inkább szakmai jellegű lehetett. Szól még egy távirat kapcsán Kassuba Domonkosról, és említi Dombi Márk nevét is, aki Dédapám halála után egy a Gárdonyi Társaság által rendezett ülésen tartott előadást.

Az említett atyák köztiszteletben álló, magasan képzett, tudós emberek voltak, akik jelentős publikációs tevékenységet is folytattak.

Dombi Márk Egerben gimnáziumi tanár 1913 és 1915 között, majd 1917 és 1923 között újból, de akkor már a növendékek lelki igazgatója is lett. Két, Dédapám életében írt munkáját említik: *Kölcsey mint kritikus* címmel jelent meg az egyik Székesfehérváron 1896-ban. A másik Liguori Szt. Alfonz *A Jézus Krisztus iránt való szeretet gyakorlása* című írásának fordítása, ami Budapesten 1922-ben jelent meg.[5]

Greksa Kázmér[6] 1895-től 1898-ig élt Egerben. Bölcselet-doktori oklevelet nyert 1890-ben, melynek témája: *A Zrinyiász és viszonya Tasso-, Vergilius-, Homeros- és Istvánffyhoz*. Ő fordította le az ifjúság számára annak a XIII. Leó pápának[7] a költeményeit, akinek legfontosabb célja az egyház és a kultúra összhangba hozása, valamint a modern társadalom megnyerése volt. Ez a pápa adta ki a *Rerum novarum…* kezdetű szociális enciklikát is.

Kassuba Domonkos 1892-től 1917-ig volt a gimnázium igazgatója.[8]

Kürti Menyhért[9] tanár, irodalomtörténész, akivel 1899-től 1917-ig, tehát 18 éven át ismerhették egymást. Kutatási területei többek között Bajza és Mikes Kelemen voltak. Gárdonyi halála után Budapesten katolikus tanügyi elnökként tényked ett.

Macki Valér[10] 1877-ben lett főgimnáziumi tanár Egerben, hol az érseki joglíceumban egyúttal a bölcseleti erkölcstant is tanította, aztán főgimnáziumi tanár Pécsett, majd 1890-től 1921-ig, tehát több mint harminc évig ismét Egerben tanított. Gárdonyi Egerbe költözésétől, 1897-től futhatott párhuzamosan a pályájuk. Az egri irodalmi és zenei élet szervezője volt. Írt könyvet költészettanról, líráról, hit és tudás kapcsolatáról, általánosságban a bölcseletről, van írása, mely nemzeti bűnünkről, Eger város és a magyar irodalom kapcsolatáról, Budapest és a provincia, a vidék összehasonlításáról szól.

Madarász Flóris 1904-től tanít Egerben. Több 19. sz. eleji íróról szóló tanulmánya jelent meg. Fő művei *Vörösmarty és kora* (Baja, 1900), *A modern dráma* (Eger, 1905), *A tékozló fiú* (zenés színdarab, Budapest, 1905), *Pyrker és a magyar írók* (Eger, 1908).[11]

Tordai Ányos 1913-tól él Egerben. Kilenc éven keresztül lehettek barátok. Tordai több olyan témával is foglalkozott, melyek Gárdonyit is érdekelték: esztétikai, irodalomtörténeti

tanulmányokat, kritikákat, költeményeket, ifjúsági színműveket, valamint számos tankönyvet (magyar nyelvtan, stilisztika, retorika, poétika) írt.[12]

Werner Adolf[13] 1895-től 1904-ig, majd 1917-től 1924-ig volt Egerben. 1921-ben tankerületi főigazgató lett. A Gárdonyi Társaság egyik alapítója. Később zirci apát. Könyvet írt Goethe és Kármán József kapcsolatáról, Kisfaludy Sándorról.

A másik forrás Szecskó Károly[14], aki szerint Kürti Menyhért Maczki Valér, Madarász Flóris, Tordai Ányos Werner Adolf tartoztak a ciszterciták közül a baráti körhöz. Szecskó nem említi Dombi Márkot, Greksa Kázmért és Kassuba Domonkost, viszont megjegyzi, hogy Gárdonyihoz Maczki és Tordai álltak a legközelebb. Szecskó anyagában egri világi papok is szerepelnek, mint barátok: Halászy Caesar, Pétery (Petró) József, Kriston Endre. Szecskó Prohászka Ottokárt is Gárdonyi barátai közé sorolja. (Ez igaz lehet, mert a Nagyapám által írt életrajzban is szerepel egy Dédapám által írt Prohászkát köszöntő levél.)

Kilián is, Szecskó is említ levélrészleteket. Kilián idéz Kassuba Domonkoshoz, Maczki Valérhoz, Madarász Flórishoz, Werner Adolfhoz írt Gárdonyi-levelekből. A Madarász Flórishoz írt levél valóban szakmai témájú, Madarász egy színdarabjával kapcsolatos. Több forrást nem ismerek, de az, hogy Madarász véleményt kér Gárdonyitól, és Gárdonyi bátorítja, számomra a szakmaiságnál kicsit mélyebb kapcsolat meglétére utal. Szecskó dolgozatában egy Maczki Valérhoz és egy Werner Adolfhoz írt Gárdonyi-levél szerepel.

Tordai Ányos *Gárdonyi utolsó napjaiból* című írása[15] is forrásértékű. Egyrészt azért, mert Gárdonyi október 20-i búcsúzása Tordaitól és Werner Adolftól: a ciszterci atyákkal való baráti kapcsolat bizonyítéka: „Hát csak jöjjenek fel gyakrabban, a beszélgetés nem árt", másrészt azért is, mert megtudhatjuk, hogy Dédapám halálos ágyánál Tordai, Werner Adolf és Pétery (Petró) József is jelen voltak.

A világi pap barátok is nagy tekintélynek örvendő, elismert egri polgárok voltak.

Halászy Caesar[16] 1898-tól 1913-ig él Egerben. Székesegyházi hitszónok és hittudományi főiskolai tanár. A *Katolikus lexikon* kiemeli *A túlvilágban való igaz hit* című beszédét.

Kriston Endre[17] főszékesegyházi hitszónok, Samassa József bíboros, egri érsek titkára (1904–1912), majd Szmrecsányi Lajos egri érsek irodaigazgatója, pápai kamarás, egri kanonok.[18] Kriston Endre 1901-től lehetett a baráti kör tagja. Az Ő személyisége Jézus követésében hasonlít a Dédapámra, ugyanis később egri segédpüspök lett, akit részben a 19-es események során, részben a második világháborúban tanúsított magatartása miatt vértanúként is emlegetnek. Szecskó szerint ő volt a közvetítő Gárdonyi és az érseki udvar között.

Pétery (Petró) József[19] 1912-től az egri szeminárium dogmatikaprofesszora, majd spirituálisa. 1918-tól 1921-ig szerkesztette az Egri Katholikus Tudósítót, melybe Szecskó szerint Gárdonyi több írást is közzé tett (*Tengeren járók csillaga*, *A föld, Jézus és a gyermekek* mind 1921-ben;

Kendő vagy mi, 1922). Később váci püspök lett. 1924-ben könyvet írt a teológiai oktatás reformjáról.

Összefoglalva, Gárdonyi egri baráti körébe legalább 11 római katolikus pap tartozott. Egri évei alatt ezen ismerősei közül minimum négyen, maximum nyolcan tartózkodtak egyszerre Egerben. Ez önmagában cáfolata a méltatlanul ráragasztott „emberkerülő" jelzőnek, épp az ellenkezőjét bizonyítja. Ennél több emberrel mélyebb kapcsolatot tartani szinte nem is lehet!

	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920	1921	1922
ciszterciek																										
Dombi Márk																■	■				■	■	■	■	■	■
Greska Kázmér	■																									
Kassuba Domokos	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■					
Kürti Menyhért			■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■					
Maczki Valér	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	
Madarász Flóris								■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■							
Tordai Ányos																	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
Werner Adolf	■	■	■	■	■	■	■	■													■	■	■	■	■	■
világiak																										
Halászy Caesar		■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■										
Kriston Endre				■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
Pétery (Petró) József																■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■

A baráti kör tagjainak írásai arra engednek következtetni, hogy Gárdonyi körül e négy–nyolc ember révén pezsgő szellemi élet folyt. Végignézve a barátok életpályáit és publikációit, a lehetséges beszédtémák igen széles köre tárul fel. Természetesen az irodalom, nyelvtan, stilisztika, költészet, dráma, de ott van a retorika, a zene, továbbá a filozófiai és vallási területek: bölcselet, dogmatika, erkölcstan. Szinte természetes, hogy szóba kerülhetett a történelem, művészettörténet, pedagógia, lélektan, nemzeti sors, Eger kultúrája. Látva a publikációkat, gondolom olyan beszélgetések is lehettek, melyeknek tárgya a logika, egyházpolitika, közigazgatás, statisztika voltak.

Igazán azonban nem a tudás, hanem a pezsgő szellemi élet jelentette Dédapám számára a barátok megválasztásának kritériumát. Nem lehet tagadni, hogy az volt az egyik kulcs a Gárdonyi-házba vezető ajtón. A másik, mely egy még beljebb vezető ajtó zárját kinyithatta, az lehetett, hogy megfeleltek-e Gárdonyi barátokkal kapcsolatban kialakított elvárásrendszerének, amit így fogalmazott meg: „Becsüljük meg a jó barátokat! Az élet javai közé tartozik az az öt-hat velünk-érző lélek, akivel együtt utazgatunk a század hajóján a csillagokkal világított nagy végállomás felé."[20] Ez a gondolat a ciszterciekkel és a világi papokkal való kapcsolatának lényegére mutat rá. Azért becsülte ezeket a barátait, mert velük együtt utazott a nagy végállomás felé, melynek századik évfordulóját idén ünnepeljük.

Ebben a vonatkozásban két ciszterci atyát külön is kiemelnék: Madarász Flórist és a bevezetőben már említett Tordai Ányost.

Madarászra való utalást sajnos nem nagyon találtam mai irodalomtörténeti munkákban, jóllehet ő volt az, aki Dédapám irodalmi tevékenységéről először írt átfogó tanulmányt, és mint barát, ismerős Tordaihoz hasonlóan, őt megelőzve szintén helyére tudta tenni a katolikus tanítással első olvasatra nem mindenben összeegyeztethető regényrészleteket.

Madarász Flóris a *Katolikus Szemlé*ben 1909-ben, tehát a kisvárosi kapcsolatépítést feltételezve és tudva, hogy Gárdonyi Sándor fia a ciszterci tákhoz járt gimnáziumba, mondhatjuk, hogy 5-6 évi ismeretség után egy háromrészes tanulmányban[21] méltatja az addigi életművet. A kortársak ezt a tanulmányt olyan alapvető munkának minősítették, mely szerintük alig mellőzhető Gárdonyi tüzetesebb megismerésénél. Valóban ez volt az az „ősforrás", amiből a háború előtti kritikák érezhetően merítenek.[22] (Az is sokatmondó, hogy a háború utáni kritikusok nem hivatkoznak rá…)

Minőségmenedzsmenttel és változásmenedzsmenttel is foglalkozó mérnökként tudatosan nem az irodalomtudomány oldaláról közelítem az 1900-as évek elején zajló irodalmi folyamatokat. Ezért is merem Madarász írását kultúrtörténetileg nagyon értékesnek tartani. A bevezetésében ugyanis Fenyő Miksa *Nyugat*ban[23] megjelent egyik írásával száll vitába, azt állítva, hogy „Végzetes tévedésünk volna, ha nemzetiségünk rovására akarnánk európaiabbakká lenni".

Madarász a Nyugattal szemben pozícionálja Gárdonyit modern írónak. Olyannak, akinek modernsége legtökéletesebb harmóniában áll magyarságával, hiszen Gárdonyi témái, szereplői magyar emberek. Gárdonyi jó embereket rajzol, mentes a naturalizmus túlzásaitól, mindig megmarad a jó ízlés korlátái között, és fölfogását az erény és a bűn fogalmát illetően nem befolyásolják a korszellem divatos áramlatai. Még tragikus végű történeteiben is kicsíráznak az erkölcsi alapelvek.

Madarász munkájában feldereng már a csillagokkal világított végállomás elérésének gondolata és az a remény, hogy az író célba ér. Dédapám lélekvándorlással kapcsolatos regényrészleteire gondolok. Ezeket nem lehet törölni a művekből. A disszonancia Madarászt is zavarhatta, bánthatta. Gondolom, az akkor Egerben élő többi atyát is, azaz Maczki Valért, Kassuba Domokost, Kürti Menyhértet, Halászy Caesart, Kriston Endrét. Nehéz elképzelni, hogy Madarász problémafelvetése és érvelése ne lett volna hatással az egri atyák véleményére, különösen is Halászy Caesáré, akinek *A túlvilágban való igaz hitről* című beszédét a *Katolikus lexikon* külön is kiemeli. Bár Kilián azt mondja, hogy Madarász kapcsolata Gárdonyihoz szakmai jellegű volt, én mégis azt vélelmezem, hogy egy átlagos kritikusnál lényegesen jobban ismerte. Mint pap tisztában volt a végállomásra jutás fontosságával, és az üdvösségre jutás felől közelítette a szerzőt. Madarászt ezen kérdéshez való hozzáállása alapján sorolom a barátok közé. Egy barát – és csak egy barát — számára fontos, hogy másokkal is megértesse az igazságot, és ne engedje, hogy rossz irányba mutató vélekedések

nyerjenek teret. Ezért keresett és adott magyarázatot a disszonáns részletek indítékára. Így fogalmaz:

> „akármilyen kirívó ellentétbe kerüljön is gondolkodásunkkal, azt az egyet mindig el kell ismernünk, hogy az ilyenféle bölcselkedés nála nem a különlegességek hajhászása, nem feltűnni vágyás, nem affektáció… (hanem) ⟨…⟩ az élet harcaiban megviselt, itt-ott tán keserű, de mindig az igazság útját kereső, magába vonult lélek megnyilatkozásait láthatjuk benne."[24]

Tordai Ányost a legközelebbi barátként említik a források. Ő Werner Adolffal és Petró Józseffel együtt ott volt a halálos ágy mellett. Az akkor Egerben élő és Dédapámat személyesen ismerő öt római katolikus pap közül hárman (!) is — Tordai Ányos, Werner Adolf és Pétery (Petró) József — fontosnak tartották, hogy a haldokló mellett legyenek. Ez a barátság minősítése szempontjából önmagáért beszélő óriási dolog!

Tordai két írása is alapmű. Az egyik 1922-ből való[25], a halál előtti utolsó napokat írja le. A másikat 1935-ben adta ki. Ez kiegészítés az életrajzhoz. [26]

Az 1922-es írás két, az örökkévalóságra való eljutás szempontjából lényeges állítást tartalmaz. Az egyik, Dédapám utolsó mondata: „az Isten az én szívemben lakik", a másik, hogy a Jóisten Dédapámat a Bebek-bástyánál is magasabbra vitte.

Az életrajz kiegészítése viszonylag hosszabb írás. Egyes részleteit a bevezetőben már említettem. A „láthatatlan ember" fogalmának értelmezése okán most visszatérek rá. Tordai a nézés és a látás közötti különbségből indul ki, amire már Dédapám is felhívta a figyelmet.[27] Úgy érzi, azért nem ismerhették meg sokan az írót, mert keveset tudnak az életéről: „Munkái már életében világoskodtak, de életének sok fordulója homályban maradt."[28] Ez a homály a barátok számára eloszlott. Ezért van döntő szerepe a barátok jellemzésének, a tőlük származó információknak. Másképp fogalmazva, ez az oka annak, hogy akik írtak róla,[29] nem látták igazán az embert. Meggyőződésem és tapasztalatom, hogy két Gárdonyi-kép létezik: az egyik azoknak a képe, akik ismerték és látták az írót (illetve olvasták műveit), a másik azoké, akiknek nem volt vele személyes kapcsolatuk (és csak kritikákat olvastak róla). A két kép szükségképpen nem azonos!

A látók és az olvasók festették a hiteles képet!

Az önzetlen és melegszívű barátok bemutatás után nézzük meg röviden, miért becsülhették ők Gárdonyit, miért tettek érte oly sokat?

Vélelmezem, az író ars poeticája okán.

Dédapám azt mondja, magunkat olvassuk a műben. Ez egy nagyon érdekes, írót és olvasót összekötő, együtt minősítő szempont, korai megfogalmazása az irodalompszichológia egyik alaptételének. Dédapám kétféle embert ismert: testit és lelkit, de alapvetően csak lelkit, mert írásainak célja az olvasók lelkének nemesítése volt.

Irodalommal kapcsolatos fogalmai lelki töltetűek.

Számára az olvasó és minden ember agyagedénybe zárt Isten-sugár.

A nyelv Isten ajándéka, mely a nemzetek tökéletesedésére szolgál.

A könyv az író papírosba öltöztetett, világító lelke. Ez a megfogalmazás burkoltan azt is jelenti, hogy nem minden könyv nevezhető könyvnek.

Gondoljunk vissza Madarász Flóris meglátására. Ő is hasonlóan gondolkodott ebben a kérdésben. Egy könyv, egy alkotás, egy irányzat lehet végzetes tévedés, azaz csak nyomdafestéket hordozó papíros. Sajnos ez a papíros is képes sorsunkat befolyásolni. Nemzetiségünk-európaiságunk múlhat rajta. A könyv mutasson jó példát, az író lelke világítson, ne túlozzon, maradjon a jó ízlés keretei között. Korszellem, divatos áramlat nem adhat felhatalmazást az erény és a bűn fogalmának megmásítására, a tragédia sem jogosít arra, hogy az erkölcsi alapelveket megkérdőjelezzük.

Madarász is azt sugallta, amit Gárdonyi is vall: a könyv értékelésében és minősítésében nem az író tudása, tehetsége, a mű témája, a kritikusok és esztéták véleménye mérvadó. Az érték nem relatív és nem korfüggő fogalom. Gárdonyi szerint az irodalmi művek viszonyítási alapja az abszolút Könyv, a Biblia, mert „Ez a könyv a könyvek könyve ⟨…⟩ Csak ez a könyv nem tér porba, / Mintha volna élő lelke!… ⟨…⟩ Isten szíve dobog benne.”

Gárdonyi számára a mérce tehát az, hogy mennyire érezhető az alkotásban Isten szívének dobogása.

Az Ő felfogása szerint az író dolga elsősorban nem önmegvalósítás, nem formai bravúrok felcsillantása. Műve akkor maradandó, ha Isten szíve dobogását hallhatóvá képes tenni. Az író Isten munkatársa a teremtésben. Gondoljunk az *Ida regényé*re. Ott fejti ki Gárdonyi, hogy akkor lehet valaki művész, ha megérti, mit is jelent a Teremtés, az isteni „Legyen!” (lásd Ter 1). Mert mi az isteni „Legyen”?! A szeretetre, a szeretetbe való önzetlen meghívás, a lelki öröm, a dicsőítés örömének felkínálása. Ezt tartja Gárdonyi a művészet lényegének. Ez ma is érvényes. Ezt ma is vallják. Jókai Anna például úgy fogalmazott, hogy „az írás az Istenbe belehangzik”.

Gárdonyi esetében nemcsak a barátai — Madarász, Tordai —, hanem régi — Sík Sándor — és újkori — Jókai Anna, Cs. Varga István — olvasói is megérezték és megérzik, hogy agyagedénye annyira áthevült a belé záródó Isten-sugártól, hogy maga is sugárzóvá vált, és pontosan azon a hullámhosszon sugároz, amely őt is át-, illetve felhevítette.

Ez a Jézus-követő emberek, az apostolok titka. Ilyen értelemben nagyon sokat mond számomra, hogy az *Egri Híradó* 1899. november 21-i számában Halászy Caesar így ír róla:

> „Nem kell neki a világnak aranya, se ezüstje; híre-, dicsőségénél kisebb gondja is nagyobb. Bőven kárpótolja a gondviselés nagy szívének gazdag kincseivel, melyeket mindennél többre becsül, mert ezekkel szolgálhat irodalmunknak, melynek nagy buzgalmú apostola."

Az önzetlen és melegszívű pap barátok nem csak becsülték Dédapámat, hanem különösen a ciszterci atyák fontosnak tartották azt is, hogy Gárdonyi Géza szellemiségét halála után is megőrizzék és terjesszék. Tordai Ányos kezdeményezésére az író halála után indult meg egy az író emlékét ápoló társaság szervezése. Az 1923-ban megalakult irodalmi egyesület elvben a Heves vármegyei születésű vagy lakhelyű, illetve a megye irodalmi életébe aktívan bekapcsolódó irodalombarátokat tömörítette. Elnöke Werner Adolf zirci apát, főtitkára pedig Tordai Ányos lett. Az egri Gárdonyi-kultusz ápolása mellett a társaság fő célja az irodalom népszerűsítése volt a vármegye településeire szervezett felolvasóesteken keresztül.

Beszédes az is, hogy a 41 rendes tag közül legalább 14, tehát legalább minden harmadik tag egyházi méltóság volt. (Kriston Endre, akkor már mint segédpüspök szerepel a tagok között.) A Társaság hamar túllépett a megye területén. Az 1926-ban kiadott *Értesítő*jük szerint a 41 rendes tagból 13 nem Heves megyei. A nem Heves megyeiek között voltak, akik időközben elköltöztek (Werner, Tordai), de olyan híresség is, mint Harsányi Zsolt író és Tóth Tihamér, aki akkor a Budapesti Egyetem magántanára, a hitszónoklattan, hitoktatástan és neveléstan nyilvános rendes tanára, az egyetemi templom hitszónoka volt.

Az egri pap barátok úgy alapították a társaságot, hogy akkor már létezett a Gárdonyi Irodalmi Bizottság, mely 1922. szeptember 21-én, tehát még Gárdonyi életében jött létre Simon Lajos elnökletével többek között azzal a céllal, hogy az értékes költői és írói tehetségek érvényesülését a magyar tanítói közösség körében elősegítse, és a magyar népkultúra és a nemzet részére hasznot hozzon. E társaság tagjai elsősorban pedagógusok voltak.

*

A sokféle mendemondával szemben azok a papok, akik személyes barátságban éltek Gárdonyival, Egerbe költözésében a családi sebek begyógyulását, az Istenhez való visszatérést, a művészetének kiteljesedését látták értéknek.

A családi sebek begyógyulásában segítették az írót, akiben a szenvedés szeretetet szült és fő témája a másokért felajánlott élet szépségének bemutatása lett.

Ezek a barátok római katolikus papok voltak, akikkel folyamatos kapcsolatot tartott.

A pap barátokkal élete utolsó pillanatáig pezsgő szellemi életet élt.

A barátok a barátság lényeges elemének tekintették, hogy az örök életről azonos véleményen legyenek. Ők ismerték az író felfogását, ahol pedig az a világ számára nem volt egyértelmű, a személyes kapcsolatban szerzett ismeretek alapján egyértelműsítették.

Különösen a ciszterci atyák tartották fontosnak, hogy megalakuljon az író kultuszát Heves vármegyében ápoló Gárdonyi Társaság. Ennek a társaságnak tagjai között nagy számban voltak egyházi személyek, nem csak Heves vármegyéből.

Jegyzetek

[1] A szerző mérnök, Gárdonyi Géza dédunokája
[2] Tordai Ányos *Amit nem tudunk Gárdonyiról.* Különlenyomat a „Magyar Kultúra" 1935. évfolyamából.
[3] Kilián István *Gárdonyi és a ciszterciek (előadás vázlata)* // Egri Fehér Fekete. A Ciszterci Diákszövetség Egri Osztályának hírei. (Szerk.: Oláh Gyula), 1998. Karácsony 3–4. o.
[4] Kerekes Károly *Milyen kapcsolatunk lehet Gárdonyival.* // Egri Fehér Fekete. A Ciszterci Diákszövetség Egri Osztályának hírei. 1998 (V), №1(húsvét), 3. o.
[5] http://lexikon.katolikus.hu/D/Dombi.html (Letöltés: 2022. 09. 23.)
[6] https://www.arcanurn.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/g-85677/greksa-kazmer-87066/ 2022-09-23 (Letöltés: 2022. 09. 23.)
[7] https://hu.wikipedia.org/wiki/XIII._Le%C3%B3_p%C3%A1pa 22-09-23 (Letöltés: 2022. 09. 23.)
[8] https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwi2iLn_7On6AhWa57sIHUEpDlw4ChAWegQICBAB&url=https%3A%2F%2Fwww.gardonyi-eger.hu%2F_user%2Fbrowser%2FFile%2FIskolat%25C3%25B6rt%25C3%25A9net%2F7iskola_tort__20-43.pdf&usg=AOvVaw3BfJSKcZ4EETJ-djAS668S (Letöltés: 2022. 09. 23.)
[9] https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/k-760F2/kurti-menyhert-geza-76819/ (Letöltés: 2022. 09. 23.)
[10] https://hu.wikipedia.org/wiki/Maczki_Val%C3%A9r (Letöltés: 2022. 09. 23.)
[11] https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/m-76AF9/madarasz-floris-76B18/ (Letöltés: 2022. 09. 23.)
[12] https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/t-ty-780F8/tordai-anyos-gyula-782D8/ (Letöltés: 2022. 09. 23.)
[13] https://hu.wikipedia.org/wiki/Werner_Adolf (Letöltés: 2022. 09. 23.)
[14] Szecskó Károly *Gárdonyi Géza egri barátai*, in „Agyagedénybe zárt Isten-sugár" (szerk. Cs. Varga István), Budapest: Hungarovox, 2013: 179–194. o.
[15] Tordai Ányos *Gárdonyi utolsó napjaiból*. *Naplójegyzetek*, Élet, 1922 (XIII), №23 (1922. november 12.)
[16] http://lexikon.katolikus.hu/H/Hal%C3%A1szy.html
[17] https://hu.wikipedia.org/wiki/Kriston Endre (Letöltés: 2022. 09. 23.)
[18] https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/k-760F2/kriston-endre-76774/ (Letöltés: 2022. 12. 18.)
[19] https://hu.wikipedia.org/wiki/P%C3%A9tery J%C3%B3zsef (Letöltés: 2022. 12. 18.)
[20] Lásd Gárdonyi Géza: *A kövirózsa* című írása.
[21] Madarász Flóris a *Katolikus Szemlé*ben 1909-ben írt, három részletben megjelent tanulmánya https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/KatolikusSzemle_ 1909/?pg=262&layout=s&query=madarász%20 https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/KatolikusSzemle_I 909/?pg=379&layout=s&query=madarász%20 https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/KatolikusSzemle_ 1909/?pg=476&layout=s&query=madarász%20 ???? (Letöltés: 2022. 09. 23.)
[22] Keller Péter *Az Országos Gárdonyi Géza Irodalmi Társaság Gárdonyi-képe* // Anyanyelvi és irodalmi nevelés, 2022 (5), №1-2: 61–86, 26. o.

https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=authors10079460&paging=1;20 (Letöltés: 2022. 09. 23.)

[23] FENYŐ Miksa *Figyelő* // Nyugat, 1909, №1: 48. o.; A Nyugatban hivatkozott írás Fenyő Miksa Rákos Jenővel folytatott vitája. https://adt.arcanum.com/hu/view/Nyugat_1909_1/?query=r%C3%A1kosi&pg=51&layout=s (Letöltés: 2022. 09. 23.)

[24] MADARÁSZ Flóris *Gárdonyi Géza* // Katolikus Szemle 1909: 454. o.

[25] TORDAI Ányos *Gárdonyi utolsó napjaiból, Naplójegyzetek,* // Élet (XIII), №23 (1922. november 12.).

[26] TORDAI Ányos *Amit nem tudunk Gárdonyiról*. Különlenyomat a *Magyar Kultúra* 1935. évfolyamából.

[27] Amit az útleíró elhallgat.

[28] TORDAI Ányos *Amit nem tudunk Gárdonyiról.* Különlenyomat a *Magyar Kultúra* 1935. évfolyamából.

[29] GOPCSA László *Gárdonyi élete és legelső írásai*, Budapest: Verlag J. Pfeiffer, 1923; FESZTY Árpádné *Gárdonyi Géza és A tegnap*, Budapest: Légrády 1924, SCHÖPFLIN Aladár *Gárdonyi Géza* 1925.
SZABOLCSKA László *Gárdonyi Géza élete és költészete* Timisoara: Helicon, 1926; KÉKY Lajos *Gárdonyi Géza* Budapest.: Pallas nyomda, 1926.-Irodalomtörténeti füzetek, 7. VÁTH János *Gárdonyi Géza életrajza* Szombathely: Dunántúli nyomda, 1929. SÍK Sándor *Gárdonyi, Ady, Prohászka,* Budapest: Pallas, 1929.

Bevezető gondolatok Rockenbauer Antal két tanulmányához

Aki csak a középiskolai fizikaanyag elsajátításakor annak megértésére is törekedett, nagyon pontosan tisztában van a XIX. század végétől velünk lévő szemléleti probléma lényegével. Newton új korszakot nyitott a földi világ fizikai jelenségeinek matematikai modellezésével, azonban ezek a modellek lényegében a szabad szemmel megfigyelhető, és ezáltal kontrollált fizikai jelenségek világát jelentette. Mintegy 100–150 évvel ezelőtt azonban elkezdett ez a szabad szemmel látható világ a tudomány számára szűknek bizonyulni, és két irányba is lépéseket tett szemléleti kereteinek bővítésére, méghozzá úgy a mikroszkópikus, mind a földi méreteket meghaladó makroszkópikus irányba. Ezeken az új területeken azonban a közvetlen, érzéki kontroll lehetőségeit elvesztette, és minél jobban távolodott a „szabad szemmel láthatóság" mértékétől, annál elméletibbé vált, vagyis annál inkább alapozta a mélyebbre ható matematikai modelljeit a meglévő matematikai modelljeire, és annál nehezebben tudta valamilyen detektálási módszerrel, mérhető „hatásokban" kimutatni modelljei helyességét. Nem részletezve az elméletek fölötti kontroll összetett nehézségeit, az idő előrehaladtával egyre világosabbá válik, hogy ugyan tudománytörténeti szempontból mindig logikus az, ahogyan a kutatások előrehaladtával, az éppen keletkező új ismeretek hatására egy kutatói közösség szemlélete felvesz bizonyos irányokat, és ezekben az irányokban konzekvensen egy bizonyos szemléletben értelmeződnek a jelenségek, azonban éppen az időbeli eltávolodás ma már megenged más irányú rátekintést is ugyanazokra a jelenségekre, amit sokszor azóta keletkezett új ismeretek inspirálnak más szemléletben értelmezni. A szemléletváltozás pedig nem kizárható módon érintheti a jelenségek értelmezésének akár az alapjait is.

Rockenbauer Antal, fizikus, a tudományok doktora, professzor emeritus (Anyag és Környezetkémiai Intézet, Természettudományi Kutatóközpont, Budapest Docteur honoris causa, University Aix-Marseille – számos jelentős publikáció szerzője) az alábbi két tanulmányában részletesen indokolja, hogy a fizika tudományában miért lenne elengedhetetlenül szükséges a szabad szemmel érzékelhető világban kialakult „tömeg"-alapú szemléletünk fogalomrendszerét lecserélni a valójában legalább 100 éve érvényt nyert „mozgás"-alapú fogalomrendszerre. Továbbá bemutatja, hogy a konzekvens fogalomhasználat keretei között bizony mód van a jelenségeknek a már meggyökeresedetthez képest jelentősen eltérő értelmezést tulajdonítani, és akár olyan közhasználatba került fogalmak érvényességét is kétségbe vonni, mint a „sötét anyag".

Mi abban a biztos tudatban adunk helyet Rockenbauer Antal két tanulmányának, hogy egyrészt a tudomány fejlődését csakis az önmagában való folytonos kételkedés szolgálhatja, másrészt minden olyan problémafelvetésnek szabad mozgásteret kell nyitni, amelyik alapos szakmai felkészültségéhez és érdekmentes, következetes megfogalmazásához nem fér kétség. Ezért abban a reményben bocsátjuk útjára az alábbi sorokat, hogy mindenkit, aki a bennük bonckés alá vett problémákhoz érdemben viszonyul, érdemi gondolkodásra késztet.

(Szerk.)

DOI: 10.55344/andfh.2203093

ROCKENBAUER Antal[1]

A modern fizika kopernikuszi paradigmaváltása (és következményei a világképünkre)

Absztrakt

A tömegközéppontú fizikát a mozgás elsőbbségét valló gondolkodásnak kell felváltani. A tér fénysebességű mozgása nem valamilyen anyagi objektum vagy közeg mozgása, hanem teremtő mozgás, amely létrehozza az anyagot. A tér pontjait gömbszimmetrikus kettősforgások, vagyis fermionok jelölik ki, melyek önfenntartó mozgások, ahol egyensúlyban van a kifelé ható centrifugális erő és a befelé húzó (centripetális) extrém gravitáció, amit a fénysebességgel forgó tér görbülete hoz létre. A fermionokat összekötik a kibocsátott és elnyelt fénysebességgel terjedő mozgások, melyeket a fénysebességgel forgó rendszerben működő tehetetlenségi erők (Coriolis és Euler) idéznek elő. Minden kölcsönhatást fénysebességgel terjedő mozgás közvetít: bozon az elektromágneses és erős kölcsönhatásban (foton, illetve gluonok), egy bozon és egy fermion (W- és Z-bozon, illetve neutrínó), a gyenge kölcsönhatásban, és a spinnel nem rendelkező kepleronok a gravitációban.

Kulcsszavak: **elemi részecskék, spin, kölcsönhatási bozonok és mediátorok**

Bevezetés

A fizika fogalmi rendszerének kialakulása hosszú történetre néz vissza. Először a klasszikus mechanika fogalomrendszere alakult ki, ami a makroszkopikus világból érkező megfigyeléseken alapul. Ezt elsőként Newton fogalmazta meg, akinek fizikája a tömeg fogalmának elsőbbségén alapult, a tömeget kapcsolta össze az erővel részben a tehetetlenség által és részben a gravitáció forrásaként. A tömeg szerepét fokozatosan szorította háttérbe a mozgás elsőbbségét valló fizika. Ezt a fény természetének fokozatos megértése segítette elő. Maxwell egyenletei kimutatták, hogy a fény a tömeg nélküli mezők, az elektromos és a mágneses mezők összjátéka, egymást körülölelő fénysebességű mozgása. Ezt építette tovább Planck, aki felismerte a fény kvantumos természetét, és kimutatta, hogy bár a fényhez nem rendelhető tömeg, impulzussal és energiával mégis rendelkezik. Vagyis a fény maga a tömeg nélküli mozgás. A kvantummechanika megszületése is a tömeg szerepének háttérbe szorulását idézte elő, mert ebben a formalizmusban a mozgás legfőbb jellemzőit, az energiát és impulzust, olyan matematikai eszközök, az operátorok írják le, melyekben a tömeg már nem fordul elő. Bár a relativitáselmélet fontos felismerése az energia és tömeg ekvivalenciáját fogalmazza meg az $E = mc^2$ kapcsolat által, mégis, alapegyenlete, a kovariancia-elv, már az impulzus döntő szerepét emeli ki.

A fizika eljutott az anyagi világ végső elemeinek feltárásához is, megismerte az atomok, az elemi részecskék természetét is, de ez nem járt együtt a fogalomrendszer új eredményekhez való hozzáigazításával. Ennek az írásnak egyik célja, hogy az anyag elemi objektumai mellé társítsa a fogalmi világ alapvető építőköveit. A modern fizika arra törekszik, hogy felépítse a kölcsönhatások egységes elméletét, ehhez az út a fizika egységes fogalomrendszerén keresztül vezethet. Az írás másik célja, hogy bemutassa azt a törekvést, amely az egységes fizikai fogalomrendszer felépítésére irányul.

A mechanika fogalmai

A fizika fogalomrendszerét nem tudjuk szétválasztani a matematikai fogalmak fejlődésétől. Nagyszerű példája ennek Newton elmélete, aki kéz a kézben fejlesztette tovább a fizikát és a matematikát. Ennek kulcsfontosságú momentuma a folytonosság és az infinitezimális változás precíz megfogalmazása. Induljunk ki a tér és az idő fogalmaiból! A tér az **egymásmellettiség** világa, az idő az **egymásutániságé.** Amíg a tér pontjai szimmetrikusak a felcserélésre, ez nem teljesül az idő esetén. A térnek nincs kitüntetett előrehaladási iránya, szemben az idővel. Ezt a **távolság** fogalmával mutathatjuk be. A térbeli távolság nem függ attól, hogy melyik pontból indulunk el a másik felé, ezért a távolságot mindig pozitív érték jellemzi. Amikor a háromdimenziós térben meghatározzuk a $P(\boldsymbol{r}')$ = $P'(x',y',z')$ = és $P(\boldsymbol{r}'')$ = $P''(x'',y'',z'')$ pontok távolságát, a komponensek négyzetösszegét képezzük:

$$d^2_{tér} = ?$$

$$d^2_{tér} = \left(x'' - x'\right)^2 + (y'' - y')^2 + \left(z'' - z'\right)^2$$

A négyzetes összefüggés megengedi a negatív értéket is a gyökvonásban, de mi pozitív mennyiségnek tekintjük a távolságot. Az idő dimenziójában az **események között eltelt idő** fogalmát használjuk, aminek előjele lehet pozitív és negatív is, attól függően, hogy a jelenből a jövő felé, vagy fordítva a múlt felé haladunk. Pozitív, ha t'' későbbi idő, mint t':

$$d_{\text{idő}} = t'' - t'.$$

Ha megfordítjuk t' és t'' sorrendjét, negatív értéket kapunk, ami azt fejezi ki, hogy az okozat előtörténetére vagyunk kíváncsiak, vagyis a múlt felé haladunk.

Folytonosság és infinitezimális változás

A térbeli és időbeli távolság nagyságát elvben tetszőlegesen kicsinyre választhatjuk, ez felel meg a tér és idő folytonos szerkezetének. Ez viszont mérésekkel nem ellenőrizhető kijelentés, hiszen a mérési pontosság nem lehet végtelen, ezért extrapolálunk, vagyis átvesszük a matematikából a folytonosság fogalmát, mely szerint a koordinátaváltozás tetszőlegesen kicsiny lehet. Így lép be az infinitezimális változás fogalma a fizikában, és ezen alapul matematikában a függvények differenciálási szabálya. Az egyébként bonyolult fizikai

összefüggések az infinitezimális tartományban leegyszerűsödnek, minden összefüggés megfogalmazható egyszerű arányosság formájában. Ezt használta fel Newton is, amikor az erő fogalmát az erő által okozott gyorsulással – azaz az *r*(*t*) pályafüggvény idő szerint képzett második differenciálhányadosával kapcsolta össze:

$$F = m\frac{d^2r(t)}{dt^2} = ma.$$

Az arányossági tényező a tehetetlenség, vagyis a tömeg. A mechanika további fontos fogalma az impulzus (lendület), amit a sebesség és a tömeg szorzata definiál, és megadja, hogy egy mozgó test mekkora lökést gyakorolhat ütközéskor:

$$p = m\frac{dr(t)}{dt} = mv.$$

A lökést úgy jellemezhetjük, mint ami megváltoztatja a mozgó test sebességét, illetve impulzusát, és ezáltal az erő szerepét játssza el: $F = \frac{dp}{dt}$.

Véges változások

Az infinitezimális tartományból át kell térni a véges méretű mozgásokra, amikor leírjuk a testek mozgási pályáját. Ennek matematikai eszköze az integrálás, amely által az erőtörvényből kiindulva eljutunk a mozgási pályához. A pálya alapvető jellemzője egy állandó, ami nem változik meg a mozgás során, ez valójában az energia definíciója. Az energiának két összetevője van: egyfelől a potenciális energia, amely létrehozza a mozgást, másfelől a már létrejött mozgáshoz tartozó energia, vagyis a mozgási energia. A kettő összege állandó, ami közvetlenül származtatható a newtoni erőtörvény integrálásával. Ennek konkrét alakja azonban eltérő lehet, attól függően, hogy van-e kapcsolat a tér és az idő koordinátái között. A klasszikus mechanika a független leíráson alapul, amely szerint az energia kifejezése a következő:

$$E = E_{kin} + E_{pot} = \tfrac{1}{2}mv^2 + E_{pot} = \tfrac{1}{2}\frac{p^2}{m} + E_{pot}.$$

Az E_{pot} potenciális energia az erőből származtatható az erő által végzett munka kiszámításával, de járható a fordított út is, amikor a térkoordináták szerint deriváljuk a potenciál függvényt, ez a gradiens művelet:

$$\boldsymbol{F} = -\mathbf{grad}E_{pot}(x,y,z).$$

A tér és idő összekapcsolódása

A relativitáselmélet szerint a tér- és időkoordináták összekapcsolódnak, ha valamilyen *v* sebességű rendszerben írjuk le egy test mozgását, ez a Lorentz-transzformáció, amely akkor

érvényes, ha a megfigyelést állandó *v* sebességgel mozgó koordinátarendszerben – vagyis inerciarendszerben – végezzük. A kiinduló elv, hogy a *c* fénysebesség állandó, vagyis független attól, hogy a megfigyelő és a fénykibocsátó objektum között mekkora a *v* sebesség. Ebből származtatható az invariancia-törvény.

Eseménytávolság

Hasonlítsunk össze két „eseményt", amit a tér és idő koordináták együttese ír le, nevezetesen *S*(*r*′, *t*′) és *S*(*r*″, *t*″). Az eseménytávolság definiálásához alakítsuk át az idő dimenziót térdimenzióvá a *c* fénysebességgel beszorozva. Ekkor ugyan térdimenzióhoz jutunk, de fennmarad a különbség az eseménypontok felcserélési szabályában, hiszen az idő esetén megfordul a távolság előjele, míg a térkoordináták esetén nem. A többdimenziós távolságképzésekor négyzetre emeljük a koordinátákat, ezért az előjelváltást úgy tudjuk figyelembe venni, ha az időből képzett koordinátát imagináriusnak vesszük, ennek megfelelően a téridő időkoordinátája *ic·t* lesz. Viszont a négyzetes összegben a negatív előjelet a térkoordinátáknál alkalmazzuk, mert ez biztosítja, hogy az eseménytávolság valós értékű legyen:

$$d^2_{esemény} = c^2\left(t'' - t'\right)^2 - \left(x'' - x'\right)^2 - (y'' - y')^2 - \left(z'' - z'\right)^2 = d^2_{idő} - d^2_{tér}$$

Az így definiált eseménytávolság a téridő struktúrájának invariánsa, ami független a választott referenciarendszer sebességétől. Ez a szabály az alapja az inerciarendszerek ekvivalenciájának. Az invariancia azáltal valósul meg, hogy ha a referenciarendszer sebességét nagyobbnak választjuk, akkor az időbeli és térbeli távolság azonos mértékben csökken. Határesetben, amikor a sebesség a *c* értékhez tart, a tértávolság nulla lesz, és az eseménytávolság megegyezik az időbeli távolsággal. A négyzetes összefüggés megengedi, hogy az eseménytávolság akár pozitív, akár negatív legyen. Ha azt akarjuk kifejezni, hogy az ok megelőzi az okozatot, akkor a pozitív előjelet választhatjuk *t*′ és *t*″ sorrendjétől függően.

Kovariancia-törvény

Koordináta-transzformáció szempontjából az *x*, *y*, *z* és *t* koordináták azonosan viselkednek, mint a *∂*/*∂x*, *∂*/*∂y*, *∂*/*∂z*, *∂*/*∂t* deriváltjaik, és a kvantummechanikai operátor definíció szellemében megfogalmazhatjuk az invariancia-szabályt a p_x, p_y, p_z impulzusból és az *E* energiából felépített négyes vektorra is:

$$E^2 = p^2c^2 + m_0{}^2c^4.$$

Ezt az összefüggést nevezi a fizika kovariancia-törvénynek. Ebben az invariánst az m_0 nyugalmi tömeg képviseli. A nyugalmi tömeg tehát az eseménytávolság invarianciájának

folyománya. Vezessük be a $p_0 = m_0c$ impulzusdimenziójú mennyiséget, amikor is az

$$\frac{E^2}{c^2} = p^2 + {p_0}^2$$

kifejezéshez jutunk. Itt a négyzetes összeadási formula már szuggerálja az értelmezést, hogy az energiában két impulzusvektor hatása összegződik, az egyik a külső mozgást írja le, a másik a részecskék saját impulzusa, amely gömbszimmetrikus forgást ír le, és így a külső és belső impulzusok négyzetösszegében a kereszttag átlaga eltűnik.

Nulla tértávolságú mozgások

A mozgás matematikai *szempontból* a tér és idő koordináták közötti függvénykapcsolat, amiben alapvető szerepet kapnak a differenciálhányadosok. Fizikai szempontból a mozgásokat két típusba soroljuk: a szokásos külső mozgás, amelynek alanya – tehát „ami mozog" – egy másik mozgástípus, amit belső, vagyis elemi mozgásnak nevezhetünk. Ez az elemi mozgás pedig nem más, mint az elemi részecskék világa. Ebben a felfogásban úgy értelmezzük az elemi részecskéket, mint egy határértéken történő mozgásformát, amelyben a relativisztikus tértávolság nulla! Ez a fénysebességű mozgások alapelve, mely szerint nincs valamilyen eleve létező anyag a térben, például éter, hanem a téridőnek van egy sajátos mozgási állapota. Ezen elemi mozgásformák által lesz a matematikai térből fizikai tér, vagyis a teret nem tekintjük többé puszta rendezési elvnek, hanem fizikai világunk meghatározó entitásának fogjuk fel. De hogyan válik az elemi mozgás érzékelhető anyaggá, hogy jön létre a tömeg? (Csak megjegyezzük, hogy valójában nem is a tömeg az elemi mozgás legfontosabb jellemzője, az igazán lényeges állapotjellemző az impulzusnyomaték, azaz a spin.)

Tömegnövekedés és tömegteremtés

Mi az eredete a tömegnek? Ennek megértéséhez nyúljunk vissza a kovariancia-törvényhez, és alkalmazzuk a tömeg és energia közötti $E = m \cdot c^2$ ekvivalencia-szabályt, és vezessük be a külső impulzus számára a $p = m \cdot v$ jelölést. Ez elvezet a tömeg sebességfüggéséhez:

$$m = \frac{m_0}{\sqrt{1-\left(\frac{v}{c}\right)^2}}.$$

Ennek értelmében a $v \to c$ határesetben a *tömegnövekedés* végtelenhez tart, vagyis a külső mozgás nem érheti el a fény sebességét tömeggel rendelkező objektumok esetén. Más a helyzet a téridő belső mozgásánál, mert ez a tömegmentes tér saját mozgása! A tömegnélküliség mint nullához tartó határérték fogható fel, amelyet végtelenhez tartó tényezővel szorozva már véges értéket kaphatunk. A kovariancia-törvénybe tehát „be van építve" a tömeg létrehozásának lehetősége. De önmagában az csak lehetőség, hogy a fénysebességű mozgás tömeget hozzon létre, ehhez még további feltételnek is teljesülnie kell.

A fénysebességű forgásoknak két alaptípusa van, az egyik a körforgás, amit síkforgásnak is nevezhetünk, a másik a gömbforgás vagy kettősforgás, ami a háromdimenziós tér minden irányán átfut. Az előbbi forgástípus alkotja meg a bozonokat, az utóbbi a fermionokat. A kettősforgással jellemzett fermionoknak már van tömege és töltése is, de ez mire vezethető vissza? A tömeg létrejöttéhez szükség van egy geometriai feltétel teljesülésére is. Fogalmazzuk ezt meg két elemi fogalommal, az egyik a valahol levés, a másik az összekapcsolódás! A valahol levés azt jelenti, hogy valamilyen fizikai objektum jelöli ki a tér pontjait. Ennek eszköze a gömbszimmetrikus forgás, vagyis a fermion. A gömbszimmetrikus forgás mennyiségi jellemzője a frekvencia, ez határozza meg a tömeget is: annál nehezebb odébb lökni ezt a belső forgást, minél nagyobb annak frekvenciája! A tömeg és frekvencia kapcsolatát a Planck elektromágneses hullámokra megadott összefüggése: $E = h \cdot f$ adja meg, amely összekapcsolható az anyag hullámtermészete miatt az $E = m \cdot c^2$ ekvivalencia-szabállyal. Az f frekvenciájú forgáshoz tartozik egy r sugár is, ami a gömbforgások c értékű felszíni sebességéből következik: $c = 4\pi r \cdot f$. (Figyelem: a térforgás egységsugarú gömbjének **felülete** 4π, szemben a körforgás 2π kerületével.) Körforgásnál viszont a $c = 2\pi r \cdot f$ összefüggés határozza meg a sugarat, vagyis a gömbforgás sugara fele lesz a körforgáshoz képest, a felezett sugár pedig feleakkora impulzusnyomatékot ad. Ez fejeződik ki abban, hogy a gömbforgásokkal definiált fermionok spinje $S = ½$, szemben a körforgással értelmezett $S = 1$ spinű bozonokkal.

A részecskék mint elemi mozgások

A részecskéket úgy értelmezhetjük, mint a tér önfenntartó fénysebességű forgásait. Az előbbiekben már előrevetítettük, hogy a forgásoknak két alaptípusa van, az egyik a körforgás, illetve síkforgás, a másik a gömbforgás, azaz térforgás. Az előbbi esetben a részecske síkforgásához tartozik egy helyváltoztató haladó mozgás is, amely történhet akár a forgástengely irányában, de lehet arra merőleges is.
A tömeget úgy értelmezhetjük, mint az objektum ellenállását külső mozgási állapotának fenntartásáért, ennek mértéke a tehetetlenségi erő. Ennek egyik formája a centrifugális erő, ami akkor lép fel, ha a fénysebességű forgás tömeget hoz létre. Viszont az önfenntartó forgás megköveteli, hogy létezzék egy visszatartó erő, ami ellensúlyozza a kifelé ható erőt:

$$F_{cf} = m\frac{v^2}{r} = p\frac{v}{r}$$

A kifejezésben feltüntettük a p impulzust, hogy beszélhessünk centrifugális erőről akkor is, ha nincs nyugalmi tömeg, de az objektum rendelkezik impulzussal a fotonhoz hasonlóan. Ezt az impulzust Planck, illetve általános esetben de Broglie nyomán a $p = \frac{E}{c} = h\frac{f}{c}$ összefüggés adja meg. Fénysebességű körforgás miatt a sebesség $c = 2\pi r \cdot f = \omega r$, és bevezetve a $\hbar = \frac{h}{2\pi}$ redukált Planck állandót, a következő kifejezés adja meg a centrifugális erőt:

$$F_{cf} = \frac{\hbar c}{r^2} = \frac{\hbar \omega^2}{c}$$

A formulában szerepel a redukált Planck-állandó, ami a fénysebességű forgás impulzusnyomatéka. Ez könnyen belátható az impulzus és a forgási sugár szorzatából:

$$|pxr| = \frac{hf}{c}\frac{c}{2\pi f} = \hbar$$

A fénysebességű forgás-koncepció tehát annak felel meg, hogy a $\hbar$ Planck-állandó nem csupán a foton energiáját határozza meg, hanem szerepet játszik valamennyi részecske felépítésében. De honnan származik az erő, ami kiegyenlíti a centrifugális erő hatását? Ehhez az általános relativitáselmélet adja meg a kulcsot, amikor a gravitációs erőt a tér görbületére vezeti vissza. De miért görbül a tér a tömeg körül? Erre magyarázatot a Lorentz-kontrakció adhat: ha a tömegből gömbszimmetriájú forgás szabadul ki, melynek frekvenciája a Kepler-törvény szerint változik, azzal értelmezni tudjuk a gravitációs erő távolságfüggését is. Ebben a szemléletben már nem oka a bolygómozgás törvényének a gravitációs vonzás, hanem megfordul a viszony: a gravitáció származik a forgásokból. Vagyis a forgás az elsődleges, ami megteremti a gravitációs erőt. Alkalmazzuk ezt az elvet a fénysebességű forgásra is! Ekkor a forgási centrumtól r távolságban a kerület nullára csökken, és így létrejön az $1/r^2$-tel arányos extrém mértékű térgörbület. Az innen származó $\hbar \cdot c$ szorzattal jellemzett erőt nevezzük erős gravitációnak, amely két nagyságrenddel haladja meg a töltések közötti Coulomb-kölcsönhatást az $e^2 = \alpha\hbar \cdot c$ összefüggés szerint, ahol $\alpha = 1/137$ a Sommerfeld állandó.

Coriolis- és Euler-erők

A tehetetlenségi erők alapvető szerepet játszanak az egyes kölcsönhatások kiváltásában, ezért vegyük sorra ezeket. Forgó rendszeren belül történő $\boldsymbol{v}$ sebességű mozgásnál egy további tehetetlenségi erő lép fel, ez a Coriolis-erő:

$$\boldsymbol{F}_{Coriolis} = 2m(\boldsymbol{v}\mathrm{x}\boldsymbol{\omega}) = 2\boldsymbol{p}\mathrm{x}\boldsymbol{\omega}.$$

A vektoriális szorzat azt fejezi ki, hogy ez a tehetetlenségi erő akkor lép fel, ha a mozgási irány nem párhuzamos a forgási tengellyel. A fotonok haladó mozgása viszont párhuzamos a tengellyel, vagyis nem lép fel Coriolis-erő. Éppen ez a tengellyel párhuzamos terjedési irány biztosítja, hogy a foton előrehaladása állandó frekvenciával és energiával menjen végbe, és a forgási sugár is azonos maradjon. A Coriolis-erő hiánya magyarázza, hogy a nulla nyugalmi tömegű fotonnak miért nincs elektromos töltése sem.
Tehetetlenségi erő lép fel akkor is, ha egy külső forgatónyomaték a forgási frekvencia megváltozására kényszeríti az objektumot, ez az Euler-erő:

$$F_{Euler} = mrx\frac{d\omega}{dt}$$

Az Euler-erő a forgási síkban a mindenkori érintő irányában hat.

Összekapcsolódás

A térpontok nem függetlenek egymástól, közöttük erőhatások jönnek létre, ezt fejezzük ki az összekapcsolódás fogalmával. A kapcsolódást elemi forgások hozzák létre, melyek egyrészt fénysebességgel haladnak, másrészt *c* sebességgel forognak egy tengely körül. Ezek alkotják az elemi részecskék világának másik nagy csoportját, az *S* = 1 spinű kölcsönhatási bozonokat, amelyek közül már szó volt az elektromágneses kölcsönhatás közvetítőjéről, a fotonról.
A fizikai teret úgy foghatjuk fel, hogy az elemi mozgások által kijelölt pontjait elemi mozgások kapcsolják össze. A térpontok közötti kapcsolódásnak két iránya van, az egyik távolító, a másik közelítő. A távolító erőt nevezzük taszításnak, a közelítőt vonzásnak. Az üres tér, amelyben nincs anyag, vagyis nem léteznek benne elemi mozgások, csupán matematikai fikció, egyszerű rendezési elv. A fizikai tér viszont elemi mozgások összessége, amelyre ráépülnek a külső mozgások. Ezt az elvet képviseli az Einstein által megfogalmazott általános relativitáselmélet is.

Mezőelméletek

Milyen formái léteznek a tér pontjai – azaz az elemi objektumok – közötti kapcsolódásnak? A kérdést úgy vetjük fel, hogy miért éppen négy módja van a kölcsönhatásoknak, és milyen a viszony az egyes kölcsönhatások között? Szólni kell először a mezőelméletekről. De mi is a mező? A mező kölcsönhatási lehetőség. Itt a lehetőség fogalmának különös jelentősége van! Ennek illusztrálására nézzük az elektromos mező eredetét! Ha a térben elhelyezünk egy elektromos töltést, arra a töltéssel arányos erő hat. Ennek arányossági tényezője az elektromos mező. De hogyan épül fel ez a mező? E mögött a töltések összegzett hatása áll. Bármelyik két töltés között fellép a távolság négyzetével csökkenő Coulomb-erő, amely lehet vonzás vagy taszítás a két töltés előjelétől függően. A kölcsönhatásban lévő töltések száma az Avogadro-szám ($6 \cdot 10^{23}$) nagyságrendjébe esik. Ennyi kölcsönhatást páronként összegezni lehetetlen, ezért együttes hatásuk leírására vezetjük be a mező *(field)* fogalmát. Van azonban egy bökkenője a definíciónak! Ha most odateszünk egy további töltést a mező hatásának mérésére, akkor ez a töltés is hozzájárul a mezőhöz, viszont ezáltal a töltés önmagára való hatását is bevisszük a leírásba. Persze mondhatjuk, hogy a töltések óriási száma miatt ez nem okoz gondot. Van viszont egy kivétel, ha a töltés saját energiáját akarjuk kiszámítani. Ezt úgy végzik el, hogy gondolatban a töltést apró elemekre bontják és elviszik a végtelenbe, majd a centrumba visszahozva kiszámítják, hogy a Coulomb-erővel szemben ez mekkora munkavégzést jelent. Az eredmény végtelen lesz, ez a dilemmája mind a klasszikus, mind a kvantum mezőelméletnek, a kvantumelektrodinamikának. Mit kell kezdeni ezzel a végtelennel? Valójában semmit, mert ez a végtelen az elkövetett logikai hiba „büntetése”. Egyrészt az elemi töltést nem lehet felbontani, másrészt a töltés nem hat önmagára, csak a többi töltésre.

Mágneses mező és a relativitáselmélet

A mozgó töltések között fellép egy retardációs hatás is, amely forgató jellegű, ennek mértékét a *v* sebesség és a *c* fénysebesség aránya határozza meg. Ez a mágneses kölcsönhatás, amit az elektrodinamika a mágneses mezővel ír le. Ennek fellépését a retardációs effektus okozza: mivel minden hatás véges *c* sebességgel terjed, így nem elegendő a térkoordinátákat figyelembe venni két töltés közötti kölcsönhatásban, hiszen a hatás bekövetkeztekor a két részecske pozíciója már megváltozott. Emiatt az elektromágnesesség a négydimenziós téridőben érvényesülő kölcsönhatás. Maxwell korában, aki a klasszikus elektromágneses mezőelmélet végső formáját megalkotta, a relativitáselmélet még nem született meg, ennek ellenére ez a formalizmus már megfelelt a relativitáselmélet invariancia-követelményének.

A fény kvantumelmélete: QED

A Maxwell-elmélet nagy felismerése, hogy a fény mint elektromágneses hullám írható le, de ebben még a folytonossági elv érvényesült: nem létezett alsó határ egy adott frekvenciájú fény energiájában. Planck korszakalkotó felfedezése, hogy a fény is kvantumos, amelynek egysége a foton. Ez vezetett el az elektromágnesesség kvantumelméletéhez, a kvantumelektrodinamikához (QED), amely a virtuálisan kibocsátott és elnyelt fotonok hatására vezeti vissza az elektromos és a mágneses mezőt. Mivel a foton impulzussal és impulzusnyomatékkal is rendelkezik, ez ide-oda lökődést idéz elő a töltött részecske pozíciójában, és ide-oda perdülést az orientációban, ez hozza létre egyrészt az elektromos, másrészt a mágneses mezőt és ezek fluktuációját, amit kvantumfluktuációnak nevezünk. A fluktuáció hatása kísérletileg megfigyelhető az anomális mágneses nyomaték értékében és a Lamb-shiftben (itt csak utalunk rá, más írásokban ez részletesen kifejtésre került).
A fénysebességű forgások koncepciója ezt a képet azzal egészíti ki, hogy fermionok gömbszimmetrikus térforgásában a két forgás viszonya lehet bal kéz, illetve jobb kéz szimmetriájú, akárcsak a tér három tengelyének iránya. A háromdimenziós tér kétféle geometriája a kiralitás. A fénysebességű forgásmodellben az egyik felel meg az anyagnak, a másik az antianyagnak. A tehetetlenség és a gravitációs vonzóerő tekintetében nem játszik szerepet a kétféle kiralitás, de annál fontosabb, ha értelmezni akarjuk az annihiláció során bekövetkező tömegeltűnést. Ezért célszerű pozitív tömegről beszélni az anyagnál és negatívról az antianyagnál, hasonlóan ahhoz, hogy pozitív és negatív töltésről beszélünk a részecskék és antirészecske-párjuk esetén. A tehetetlenség szempontjából az előjel kettőssége azért nem játszik szerepet, mert a kovariancia-törvény szerint (ez a mechanika legáltalánosabb törvénye!) a tömeg négyzete határozza meg az energia kifejezését.
Térjünk vissza az elektromágneses tér és a töltés eredetére. A kettősforgás komponensei között fellép a Coriolis-erő, amely periodikusan felborítja az önfenntartó forgás erőegyensúlyát, ami egytengelyű forgások, azaz fotonok kibocsátásához és elnyeléséhez vezet (ezek a virtuális fotonok). A fénysebességű forgások koncepciója tehát nem csupán felhasználja a QED-hipotézisét, amikor virtuális fotonokkal magyarázza az elektromágneses kölcsönhatást, hanem annak okát is megadja, hogy miért jön létre a fotonok kibocsátása és elnyelése, vagyis a kvantumfluktuáció.

A virtuális fotonok forgási iránya (polarizációja) kétféle lehet, függően a fermion kiralitásától. A foton impulzussal rendelkezik, ami kibocsátáskor visszalöki a fermiont, de ennek iránya attól függ, hogy merre mutat a forgási irány. A kétféle polarizációs irány jelenik meg abban, hogy a töltés lehet pozitív és negatív, vagyis a kölcsönhatás lehet vonzás vagy taszítás. Taszítás jön létre, ha a két töltés előjele, azaz a kiralitás megegyezik, és vonzás az ellenkező esetben. Ha végül feltesszük a kérdést, hogy mi a töltés? A válasz: a fermiont övező virtuális fotonfelhő, amelyet a folytonosan kilépő és elnyelődő virtuális fotonok tartanak fenn. Ezek impulzusa hozza létre az elektromos, impulzusnyomatéka a mágneses mezőt.

Kvarkfizika, a hármasság világa

Kíséreljük meg, hogy fogalmi rendszerünket kiterjesszük a részecskefizika kvark modelljére is! Ez már teljességgel a virtuális részecskék világa, mert kvarkokat önállóan nem figyelhetünk meg. Létezésükhöz az kell, hogy az erős kölcsönhatás mezonokat és barionokat építsen fel belőlük. Az összetett részecskék közül a legfontosabb a két nukleon, a proton és neutron, ezek alkotják az atommagokat. A fénysebességű forgás koncepcióban úgy fogalmazhatunk, hogy léteznek egyszerű és összetett kettősforgások. Egyszerű kettősforgás az elektron és családjának tagjai, a müon és a tau részecske, illetve ezek antianyag-társa, mint például a pozitron. Ezek mind tiszta királis állapotok és töltésük $-e$ és $+e$, tömegükhöz pedig pozitív, illetve negatív értéket rendelhetünk az annihiláció értelmezése érdekében. Az összetett kettősforgás viszont kevert királis állapotokat hoz létre, a gyenge kölcsönhatás „csomagolási technikája" egyenlő súlyt ad a két kiralitásnak, ennek eredménye a töltéssemleges és tömeggel nem rendelkező neutrínó. Az erős kölcsönhatás viszont a kettős forgás három szakaszra bontásával hozza létre a kvarkokat, ami törttöltéseket eredményez. A töltés $\pm\frac{2}{3}e$ és $\pm\frac{1}{3}e$ lehet, az előbbit nevezzük *up* típusnak *(flavour),* az utóbbi a *down*. A kétféle előjel a részecske-antirészecske kettősségre utal, konkrétan a $\frac{2}{3}e$ és $-\frac{1}{3}e$ töltésű kvarkokból épül fel a proton (két *up* és egy *down*), illetve a neutron (egy *up* és két *down*). Amíg a virtuális kvarkok kevert királis állapotok, a két, illetve három kvarkból vagy antikvarkból felépülő megfigyelhető részecskék már tiszta királis állapotok, amelyek töltése az elemi töltés egész számú többszöröse, vagy nulla. Tehát a megfigyelhetőség együtt jár a tiszta kiralitással.
A harmadolási szabály megmutatkozik az erős kölcsönhatás jellegében is. A gravitáció „alanya és tárgya" a tömeg, az elektromágnesességé a töltés, ennek megfelelően az erős kölcsönhatásnak is megvan a maga alanya és tárgya, amit színnek nevezünk. Az „egyarcú" gravitációt a pozitív tömeg, az elektromágnesség a „kétarcú" töltés (pozitív és negatív) hordozza, addig az erős kölcsönhatás „háromarcú", amit a három színnek nevezett entitás játszik el. A színekre épülő erős kölcsönhatás elmélete a kromodinamika. Annak analógiájára, hogy az elektromágneses kölcsönhatást az $S = 1$ spinű fotonok közvetítik, az erős kölcsönhatásban ezt a szerepet a gluonok játsszák el. Ezek feladata a három-három színnel rendelkező kvarkok összekapcsolása. Ez összesen kilenc kombinációt jelent, de ebből egyet, amely totálszimmetrikus, kizár az elmélet, és összesen nyolc különböző gluonról beszél. Az atommagokban a protonokat és neutronokat is az erős kölcsönhatás kovácsolja össze. Ebben a folyamatban a kvarkok kicserélődése játssza el azt a szerepet, mint a molekulákban az elektron, amikor kötést hoz létre atomok között.

De honnan származik a hármasság? A színnek miért pont három arca van? A fénysebességű koncepció alapja, hogy a mozgás az elsőrendű entitás, minden más tulajdonság, legyen szó tömegről vagy kölcsönhatási erőről, ebből fakad. A kvantumelmélet egyik fontos tanulsága a zérusponti rezgés. Ha működik egy kitéréssel arányos visszatartó erő, mint például molekulákban az egyes atomokat rögzítő kémiai kötés, akkor ez örökös rezgési állapotot (oszcillációt) tart fent még a legalsó energiaszinten is. A kötésben levés és a rezgés elválaszthatatlan. A nukleonok megalkotásában is működik egy kötőerő, az erős kölcsönhatás, ezért a nukleonokban is elválaszthatatlanul jelen van a zérusponti rezgés. A térnek három dimenziója van, mindegyikhez tartozik egy oszcillációs irány. Ez a három oszcilláció formálja meg azt az entitást, amit színnek nevezünk. A mozgás elsőbbségét valló felfogásban ez azt jelenti, hogy elsődlegesen létezik ez a három oszcillációs mozgási állapot, ami kiváltja az erős kölcsönhatást.
A fermionoknak három generációja van, egyszerű kettősforgások esetén az elektron, müon és a tau részecske. Három generáció létezik a kvarkoknál is. A magasabb generáció nagyobb tömeget jelent, vagyis nagyobb forgási frekvenciát, ami egyúttal kisebb saját sugárral jár együtt. Mi magyarázza az egyes frekvenciák értékét, vagy ha úgy tetszik a tömegeket? Erre jelenleg nem tud válaszolni a részecskefizika standard modellje sem.

Spontán és indukált folyamatok

A részecskék állapotának változása két fő típusba sorolható, az egyik az átmenet, a másik az átalakulás. Mindkettő bekövetkezhet spontán módon, de kívülről indukálva is. A spontán átalakulás és átmenet arra utal, hogy az összetett mikrorendszereknek van saját belső történetük is, még ha ezt nem is tudjuk nyomon követni, csak bekövetkezésükhöz valószínűségeket rendelhetünk. Példa rá, amikor az atom nagyobb energiájú (gerjesztett) elektronja spontán módon kisebb energiájú pályára ugrik, vagy amikor a radioaktív izotópok elbomlanak. Az átalakulásokat elősegíthetjük elektromágneses sugárzással, ez már indukált folyamat, amelyben a tér különböző pontjai közötti kölcsönhatás jelenik meg. Az egyik pont, ahonnan elindulnak a sugarak, a másik, ahol a változás bekövetkezik.
EPR-paradoxon

Itt eljutottunk egy olyan ponthoz, ami számtalan félreértést, paradoxont idéz elő. Felteszik gyakran a kérdést: ha kiválasztunk egy neutront, meg tudjuk-e mondani, hogy mikor fog átalakulni? Csak annyit tudunk mondani, hogy negyedórán belül a neutronok fele fog átalakulni. Hol van a kérdésben a hiba? Ott, hogy csak akkor tudunk egy részecskét „kiválasztani", ha látjuk vagy kitapogatjuk. Amíg a neutron nem változik meg, nem ad magáról semmi hírt, vagyis nem látjuk, nem tudjuk „kitapogatni". A mikrovilág fizikája, a kvantummechanika eleve tudomásul veszi, hogy vannak „láthatatlan" állapotok, ilyen például az elektron stacionárius állapota az atomban. Mivel az atomban nem látjuk az elektron mozgását, tartózkodási esélyéről csak valószínűségi kijelentéseket tehetünk. A kvantummechanika elmélete olyan matematikai módszer, ami elvégzi az esélylatolgatást, és emiatt valószínűségekről beszél az időbeli lefutás, a „pálya" pontos leírása helyett. Éppen ezért a kvantummechanikát nem kell, sőt nem is lehet „rejtett paraméterekkel" kiegészíteni, amiről az EPR-paradoxon szól. (Az elnevezés Einstein, Podolsky és Rosen nevére utal, akik

felvetették a kvantummechanika kiegészítésének szükségességét.) Az EPR-paradoxont úgy kell értelmezni, mint egy logikai hiba „büntetését”.

Kvantumátmenet

Kvantumátmenetről akkor beszélünk, ha egy részecske állapota úgy változik meg, hogy a saját frekvenciája (tömege) és töltése ugyanaz marad. Erre példa, amikor az atomban kötött elektron megváltoztatja pályáját, például az $L = 1$ *p* pályáról átugrik az $L = 0$ *s* pályára (L az elektronpálya impulzusnyomatékának kvantumszáma). Ezt az átalakulást a foton $S = 1$ spinje közvetíti, biztosítva az impulzusnyomaték megmaradását. Hasonló a helyzet, amikor a mágneses mezőben lévő elektron átugrik az $S_z = ½$ spin polarizációs állapotból az $S_z = –½$ állapotba. Ugyanilyen átmenetet hoznak létre a spinnel rendelkező atommagok is mágneses mezőben. Az átmenet mindig csak a részecske külső mozgását változtatja meg, de a belső mozgás változatlan marad a spin polarizációs irányától eltekintve.

Részecskeátalakulás és gyenge kölcsönhatás

Az átalakulás már a részecske belső, szerkezeti mozgását változtatja meg, ekkor megváltozik a saját forgás frekvenciája (tömege), de megváltozhat a töltése is. Az előbbi eset következik be, amikor a müon vagy tau részecske alakul át elektronná, az utóbbinak felel meg a neutron átalakulása protonná az alfabomlás során. Ehhez az összetett változáshoz már összetett közvetítő mechanizmusra van szükség, amit a gyenge kölcsönhatás elmélete ír le. Ennek főszereplője a W-bozon, amely szöges ellentéte a fotonnak, mert van elektromos töltése és tömege is, ráadásul ez a tömeg messze meghaladja valamennyi megfigyelhető fermionét. A nagyon különböző tulajdonságok ellenére a W-bozon mégis a foton közeli rokona: ez is egytengelyű forgás összekapcsolódva egy terjedő mozgással, amelynek iránya azonban merőleges a forgási tengelyre, ami pedig a forgási sugár fénysebességű növekedését idézi elő. A sugárnövekedés viszont frekvenciacsökkenéssel, azaz energiavesztéssel jár együtt. A W-bozonnak van töltése is, mert a terjedési irány merőleges a forgástengelyre, azaz fellép a Coriolis-erő. A töltés előjele lehet pozitív és negatív is a forgás polarizációs iránya szerint. A tömeg létezését pedig az okozza, hogy a táguló W-bozon mozgási centruma helyben marad – ellentétben a fotonnal –, vagyis ez a részecske helyhez kötött mozgási állapot. A W-bozon tömege valójában indulási vagy képződési mennyiség. Viszont épp a gyors frekvenciacsökkenés teszi alkalmassá a W-bozont, hogy átalakítsa az elemi részecskéket, mert a tágulás során végigpásztázva a rendkívül széles frekvenciaskálát, bármelyik fermionnal rezonanciába léphet. Erre épp azért van lehetőség, mert a W-bozon tömege nagyobb, mint bármely fermioné a részecskefizika Standard Modellje szerint.
A fénysebességű mozgás önfenntartási elve kézenfekvő magyarázatot kínál arra is, hogy a neutron alfabomlásának első fázisában hogyan bocsáthat ki egy nála közel százszor nagyobb tömegű W-bozont. Nem sérül ugyanis az energiamegmaradás elve, mert a tömegnek megfelelő energiát ellensúlyozza a térgörbület által létrehozott negatív potenciális energia. A fermiont alkotó kettősforgás a részecskehatáron nem lép túl, vagyis ott a frekvencia nullára csökken, a frekvenciaugrás pedig kiváltja az Euler-erőt. Ennek nagysága attól függ, hogy

milyen széles az a zóna, amelyben bekövetkezik a frekvencia lecsökkenése. Ez a részecske sugaránál jóval kisebb tartományban valósul meg, ezért nagyobb lesz az Euler-erő, mint a fénysebességű kettősforgás $\hbar c/r^2$ nagyságú centrifugális ereje. A centrifugális és Coriolis-erővel szemben az Euler-erő nem sugár, hanem érintő irányú, amiért az erő által kiléptetett egytengelyű forgáshoz tengelyre merőleges terjedés társul. Ezt a mozgást testesíti meg a W-bozon. Mivel a zónaszélesség csak kisebb lehet, mint a részecskesugár, így a kilépő bozon tömege nagyobb lesz, mint a kibocsátást végző fermioné. A kölcsönhatás második fázisában a neutronból (a kvark-elméletben a *down* részecskéből) kilépő $S = 1$ spinű W-bozon úgy alakulhat át $S = ½$ spinű elektronná, ha ennek során egy töltéssemleges neutrínó is létrejön. Ez biztosítja az impulzusnyomaték (spin) megmaradását. A neutrínó töltéssemlegessége annak felel meg, hogy ekkor a kétféle kiralitás egyenlő súllyal van jelen. A kétféle kiralitás egyenlő súlya nemcsak a töltést, hanem a tömeget is megszünteti. Ez összhangban van a megfigyeléssel, hogy a neutrínó fénysebességgel mozog. A Napból érkező neutrínók száma elmarad az elméletileg várt értéktől, amit a neutrínó-oszcillációval magyaráznak. Ebben feltételezik, hogy a különböző generációjú fermionok átalakulásából származó neutrínók eltérő tömeggel rendelkeznek. Erre a hipotézisre azonban nincs szükség, mert a neutrínó – még ha nem is rendelkezik tömeggel – impulzusa attól még lehet, akárcsak a nullatömegű fotonnak. A neutrínó-oszcilláció pedig magyarázható az impulzusok különbségével is.
Ahhoz hasonlóan, ahogy a gyenge kölcsönhatás egybecsomagolja a két királis kettősforgást, a kétféle polarizációjú síkforgás is egybeköthető, ez a mozgási állapot a gyenge kölcsönhatás semleges Z-bozonja. Az elektrogyenge kölcsönhatás mezőelmélete csokorba köti a fotont és a három gyenge kölcsönhatási bozont (W^+, W^-, Z), jelentős lépést téve a közös mezőelmélet megalkotása felé. Ennél is továbblép a kromodinamika beillesztése az egységes mezőelméletbe, amelyben már 12 bozon szerepel a 8 gluon felvétele miatt. Egyedül a gravitáció maradt ki a sorból, amit nem sikerült kvantumos alapra helyezni. A kudarc okát abban látom, hogy a feltételezett gravitációt közvetítő graviton nem létezik, sőt szerintem nem is létezhet.

A gravitáció közvetítője: a kepleron

Bár spinnel rendelkező graviton nem létezik, még sincs arról szó, hogy a gravitációnak ne lenne közvetítő mechanizmusa. A fermionból kiléphet a kettősforgás is a tehetetlenségi erők (Coriolis, Euler, centrifugális) kombinációja révén, de a kilépő forgás frekvenciája sok-sok nagyságrenddel lecsökken. Ez azt eredményezi, hogy a részecske határán az extrém görbület nem csökken le teljesen nullára, egy kicsiny térgörbület fennmarad, és ez a távolsággal tovább csökken a Kepler-törvénynek megfelelően. A forgás kerületi sebessége a fénysebességtől messze elmarad, de a Lorentz-kontrakció révén így is létrejön egy kicsiny térgörbület, ami a szokásos gravitációt eredményezi. A lassú kettősforgások felhőként övezik a fermiont, de ennek a felhőnek nincs tömege, impulzusa és impulzusnyomatéka sem, vagyis nem tekinthető sem bozonnak, sem fermionnak. Ezt a sajátos mozgást nevezzük el Kepler tiszteletére kepleronnak. Vagyis a fermionokat két felhő veszi körül, az egyiket a virtuális fotonok alkotják, a másik a kepleron-felhő. Az előbbinek van impulzusa és impulzusnyomatéka, ezáltal fejti ki hatását, az utóbbi viszont a tér szerkezetét szabja át. A görbületek összeadódnak, és bármilyen csekély az egy-egy részecske által okozott görbület,

a részecskék hatalmas száma miatt – bolygó vagy csillag méretekben – már a gravitációs erő dominanciára tehet szert, és fekete lyukakban még a fényt is foglyul ejtheti.
A kepleron-koncepció alkalmazható a tér tágulásának Hubble-törvényére is. Ebből rendkívül fontos következmények adódnak a kozmológia területén, és feleslegessé teszik a sötét anyag hipotézisét, továbbá magyarázzák a sötét energia eredetét is, mint a galaxisok közötti antigravitációs energiát. Ezekre a kérdésekre majd egy másik írásban térünk ki.

Oksági lánc és távolhatás

A modern fizika törekvése, hogy minden kölcsönhatást bozonokkal írjon le, mintha elfelejtkezne valamiről, mégpedig a neutrínók egyik fontos funkciójáról. Mielőtt erre rátérnénk, térjünk vissza az elektromos kölcsönhatásra! Valahol a térben – lehet az akár egy távoli csillagban vagy galaxisban is – egy elektron átugrik egy másik állapotba és kibocsát egy fotont. Itt a Földön, például a szemünkben, egy másik elektron elnyeli ezt a fotont és megváltoztatja állapotát. Miről van tehát szó? Két távoli elektron kerül egymással kölcsönhatásba, ezt oksági láncolatként fogjuk fel, és a fény (foton) fogalmával kötjük össze. Lépjünk tovább! Most egy neutron alakul át valahol, például a Napban, és alfabomlással átalakul protonná, miközben kibocsát egy elektront és egy neutrínót. Ez a neutrínó is hosszú útra kel, és megérkezve a Földre egy protont átalakít neutronná. Itt is arról van szó, hogy két részecske, most egy neutron és egy proton, oksági kapcsolatba kerül. Ezt az átalakulást közvetíti a neutrínó. A neutrínó viszont fermion, vagyis a kölcsönhatások közvetítése nem egyedül a bozonok kiváltsága. Miért lenne hát kötelező a gravitációt is bozonok közreműködésének tulajdonítani? Indokolt tehát a törekvés, hogy más típusú elemi mozgást keressünk a gravitáció közvetítésére, így kerül a képbe a kepleron. Másik tanulság, hogy a gyenge kölcsönhatás nem kizárólag rövid távon működik. Ennek a kölcsönhatásnak ugyanis két arca van, az egyik valóban csak közvetlenül a részecskehatáron fejti ki hatását, ezt végzi el a W-bozon. A másik viszont távolba hat, ezt az átalakítást már egy fermion, a neutrínó hajtja végre.

Összefoglalás

A fizika paradigmaváltása azt kívánja meg, hogy a tömegközéppontú gondolkodást felváltsuk a mozgás elsőbbségét valló felfogással. A tér fénysebességű mozgása nem valamilyen anyagi objektum vagy közeg mozgása, hanem teremtő mozgás, amely létrehozza az anyagot.
Fizikai világunkat a tér fénysebességű saját mozgásai építik fel. A tér pontjait gömbszimmetrikus kettősforgások, vagyis fermionok jelölik ki. Ezek önfenntartó mozgások, ahol egyensúlyban van a kifelé ható centrifugális erő és a befelé húzó erős gravitáció, amit a fénysebességgel forgó tér görbülete hoz létre. A fermionok összekapcsolódnak fénysebességgel terjedő mozgások kibocsátása és elnyelése által. A folyamatokat fénysebességgel forgó rendszerben működő tehetetlenségi erők (Coriolis és Euler) idézik elő. Minden kölcsönhatást valamilyen fénysebességgel terjedő mozgás közvetít, ez bozon az elektromágneses és erős kölcsönhatásban (foton, illetve gluonok), a gyenge kölcsönhatásban

egy bozon és egy fermion együttműködése játszik szerepet (W- és Z-bozon, illetve neutrínó), a gravitációt viszont spinnel nem rendelkező kettősforgások (kepleronok) hozzák létre.
Végül foglaljuk össze, hogy mi az a fizikai entitás, ami kiváltja a kölcsönhatást, és mi az, amire hat:

- A gravitáció alanya és tárgya a tömeg, vagyis a fénysebességű kettősforgás tehetetlensége,
- az elektromágneses kölcsönhatásé a töltés, vagyis a virtuális fotonfelhő,
- az erős kölcsönhatásé a szín, vagyis a zérusponti rezgés három iránya,
- a gyenge kölcsönhatásé a kettősforgás frekvenciája és kiralitása.

Így valósul meg a mozgás primátusa a fizika világában.

Jegyzetek

[1] A szező a tudományok doktora, professzor emeritus, Anyag és Környezetkémiai Intézet, Természettudományi Kutatóközpont, Budapest Docteur honoris causa,University Aix-Marseille

DOI: 10.55344/andfh.2203108

ROCKENBAUER Antal[1]

Sötét anyag nem létezik a kepleron-koncepció alapján

Absztrakt

A kepleron-koncepció alapján értelmezzük az univerzum tágulásának Hubble-törvényét, összevetve a kozmológia sötét anyagon és sötét energián alapuló elméletével. Azt találtuk, hogy számos csillagászati megfigyelés (az Androméda-köd közeledése, a spirális karokban a csillagok azonos keringési sebessége, a galaxisforgások létrejötte, csillaghullámzás a Tejútban, a Tejút lapos felépítése, a galaxisok számának nagyságrendi becslése) egyaránt a kepleron-modell mellett szól, és ezért nincsen szükség a sötét anyag hipotézisére. A galaxisok stabilitását és szerkezetét nem a vonzóerő megnövelése magyarázza, hanem külső kompresszió, amit a távoli galaxisok idéznek elő. A galaxisok közötti antigravitáció független a távolságtól, összhangban az Einstein által bevezetett, a térben mindenütt jelenlevő kozmikus állandóval. A sötét energia valójában a galaxisok közötti taszítási energia. A kozmológia elméleti alapjait is újra kell gondolni, ősrobbanás helyett a kezdeti őskáoszból indulhatott el egy szétválási folyamat, amely a galaxisok kialakulását okozta. Az őskáosz magas hőmérsékletén az áramló töltések foglyul ejtették a fényt, majd a lehűlés vezetett el a fény kiszabadulásához, amit a mikrohullámú háttérsugárzás jelez.

Kulcsszavak: **sötét energia, sötét anyag, kozmológia, kepleron**

Bevezetés

Honnan tudunk a sötét anyag létezéséről? A legfőbb bizonyítékot a spirálgalaxisok szerkezete adja. Különböző csillagászati módszerekkel határozták meg, hogy mekkora a csillagok keringési sebessége az egyes spirális karokban, amiből az derült ki, hogy kevés a galaxis tömege a centrifugális erő kiegyenlítéséhez, és emiatt a karoknak le kellene szakadni. Ebből következtettek arra, hogy a valódi tömeg jóval nagyobb – mintegy hatszorosa annak –, amit csillagászati eszközökkel megfigyelhetünk, vagyis létezik olyan anyag is, amely nem látható, de hozzájárul a gravitációs erőhöz, anélkül, hogy részt venne az elektromágneses kölcsönhatásban. Ez az anyag azonban bujkál előlünk, nincs nyoma a részecskefizikai átalakulásokban sem. Kapott viszont már egy nevet a sötét anyagot alkotó részecske, ez a nevezetes WIMP (Weakly Interacting Massive Particle). Viszont ezeket a részecskéket is hiába kutatták változatos kísérletekben, nem sikerült nyomukra bukkanni. A sötét anyag létezésére más jelenségek is utalnak, így a csillaghalmazok anomális tömegeloszlása, és a gravitációs lencsék megnövelt intenzitása.

Mi az a sötét energia?

A sötét anyag ikerfogalma a sötét energia. Ez a két különös jelenség az általánosan elfogadott kozmológiai elmélet, a Λ-CDM (Lambda Cold Dark Matter) központi eleme. Itt a lambda az Einstein által megfogalmazott általános relativitáselméletben feltételezett kölcsönhatás, a kozmológiai állandó. Einstein abból indult ki, hogy kell egy olyan tag is az egyenletben, amely megakadályozza az univerzum csillagzatait, hogy egymásba zuhanjanak, ezért feltételezett egy mindenütt egyenletesen ható taszítási tagot. Ez a kölcsönhatás azonban nem kapcsolódik semmilyen más fizikai jelenséghez, vagyis nem világos a fizikai eredete. Ezzel érdemelte ki a sötét energia-elnevezést. Einstein koncepciója kezdetben erősen vitatott volt, sőt maga is elméletének legnagyobb hibájának tartotta, de a távoli galaxisokból érkező fény vörös eltolódásának távolságfüggése arra mutatott, hogy az univerzum tágul, ami visszaigazolta a sötét energia létezését.[1]
A kozmológia másik fontos szereplője a sötét anyag. Ebben a CDM azt jelenti, hogy az univerzum forró korszaka után lehűl, és ebben követi a „hideg" sötét anyag. Arra viszont nincs magyarázat, hogy a sötét anyag mitől hűlne le, ha nem vesz részt a gravitáción kívül más kölcsönhatásban.[2]

A gravitáció einsteini magyarázata

A sötét energia titkának megfejtéséhez induljunk ki az általános relativitáselmélet alapelvéből, amely a gravitációt a tér görbületéből vezeti le. A testek mozgási pályája a tér görbületéhez igazodik. Ennek okát az optikából ismert legrövidebb út elve adja meg. A fény útja megtörik, ha nagyobb törésmutatójú közegbe, például a levegőből a vízbe érkezik. Ennek oka, hogy a vízben lassabb a haladási sebesség, emiatt hamarabb ér célba a fény, ha a gyorsabb közegben megnöveli útját a lassú közeg rovására. De ez a törvény nemcsak a fényre, hanem a tömeggel rendelkező testek mozgására is igaz. A tömeggel bíró anyagok is arra veszik az irányt, ahol gyorsabb az előrehaladás, ezt pedig a nagyobb görbületű térben találják meg.

A gravitáció magyarázata kepleronokkal

De miért rövidebb a pálya ott, ahol nagyobb a görbület? Erre magyarázatot a speciális relativitáselméletből származó Lorentz-kontrakció adja meg: a kontrakció mindig a mozgás irányában következik be, és nem érinti az arra merőleges irányokat. A kepleron-koncepció alapja az a feltételezés, hogy a tömeg körül forgásba jön a tér. Ez a forgás gömbszimmetrikus, azaz nincs kitüntetett irány, sebességét pedig a Kepler-törvény határozza meg, amely szerint v^2R állandó lesz, melynek nagyságát a GM-szorzat határozza meg Newton gravitációs törvénye szerint, ahol G = 6,67 x 10 ^{11} $m^3/kg{\cdot}s^2$ az általános gravitációs állandó és M a tömeg. Ezt a térforgást kapcsoljuk össze a mezőelméletek alapkoncepciójával, amely úgy értelmezi a kölcsönhatásokat, mint amelyeket bizonyos bozon típusú részecskék – elektromágneses kölcsönhatásnál a fotonok – közvetítenek.[3] Ez úgy történik, hogy a töltéssel rendelkező részecskék folytonosan virtuális, tehát közvetlenül nem detektálható fotonokat bocsátanak

ki és nyelnek el, amelynek eredményeként vonzás vagy taszítás jön létre a töltések között. A gravitációnál a tömeg játssza el ugyanazt a szerepet, amit az elektromágneses kölcsönhatásban a töltés. Ez bocsátja ki és nyeli el az említett forgásokat, amelyek a Kepler-törvénynek engedelmeskednek. Indokolt ezeket a forgásokat Kepler tiszteletére kepleronnak nevezni**.** Ezek a kepleronok azonban nem rendelkeznek spinnel, mint a bozonok és fermionok, nincs tömegük és energiájuk sem, hatásukat azáltal fejtik ki, hogy megváltoztatják a tér geometriáját. A kepleronok terjedési sebessége ugyanúgy *c*, mint a fotonoknak, viszont a forgások kerületi sebessége ennél jóval lassabb. A kepleronok intenzitása a fotonokhoz hasonlóan a távolság négyzetével csökken, arányos az *M* tömeggel a GM/R^2 szabály szerint. Ezt fejezi ki a $v^2R = GM$ összefüggés, amit a bolygómozgás törvényeiből ismerhetünk. Ha szemléltetni akarjuk a keringőmozgást, dobjunk be egy fadarabot az örvénylő vízbe. Ott megfigyelhetjük, hogy a fadarab együtt forog az örvénylő vízzel. De ugyanígy ragadja magával a légörvény a faleveleket is. Ezekben a példákban tömeggel rendelkező közegek szerepelnek, ahol épp emiatt jön forgásba a fadarab vagy a falevél, de miért úsznak együtt a bolygók a Föld körül forgó térrel, hiszen a térnek nincs is tömege? Itt lép be a képbe a Lorentz-kontrakció.

Mi a radiális térgörbület?

Ennek megértéséhez vezessük be a radiális térgörbület fogalmát! Az egyenes koordinátákkal jellemzett euklideszi térben a kör kerülete $2R\pi$. Ha *v* a kerületi sebesség, akkor a kerület hossza $\sqrt{1-(v/c)^2}$ mértékben rövidül a Lorentz-kontrakció miatt, szemben a mozgásra merőleges sugárral, amely változatlan marad. Ez alapján definiálhatjuk a görbületet:

$$\text{Radiális térgörbület} = 1 - (\textit{kerület}/2R\pi)^2 = v^2/c^2.$$

Ezt a görbületet c^2-tel szorozva és felhasználva a $v^2 = GM/R$ Kepler szabályt, megkapjuk a gravitációs potenciált, és ezt az *R* változóval deriválva, majd az erőhatást a keringő test *m* tömegére alkalmazva, visszakapjuk a Newton-féle gravitációs erőtörvényt:

$$\text{Gravitációs energia} = \text{Radiális térgörbület} \cdot mc^2 = GMm/R.$$

$$\text{Gravitációs erő} = GMm/R^2$$

Ezzel demonstráltuk, hogy a kepleronok a Lorentz-kontrakció révén tényleg létrehozzák a jól ismert gravitációs erőt.[4]

Hubble tágulási törvénye

Annak birtokában, hogy a Lorentz-kontrakció révén származtatni tudjuk a gravitációs erőt, már továbbléphetünk a tér egy másik mozgására, amit a Hubble-féle tágulási törvény ír le. E szerint a galaxisok távolodási sebessége arányos a közöttük lévő távolsággal, azaz $u = HR$. A térrel együtt a kepleronok sugara is növekszik, de ennek görbítő hatása fordított a

körforgáshoz képest: ekkor a sugarat csökkenti le a kontrakció, míg a kerület hossza változatlan marad! Emiatt a térgörbület előjele negatív lesz: $-u^2/c^2$. Ez az összefüggés közelítés, ha *u* összemérhető a fénysebességgel, akkor a görbület nagysága már nagyobb lesz ennél. A negatív görbület pedig azt jelenti, hogy a tágulás miatt a galaxisok taszítani fogják egymást, vagyis intergalaktikus antigravitáció jön létre. A galaxisok mozgása ezért úgy talál rá a rövidebb útra, ha távolodnak egymástól! Ezt értelmezzük úgy, mint az univerzum tágulását. A Hubble-törvény azonban nem relativisztikus, mert elvben megenged akkora sebességet is, ami meghaladja *c*-t. Ezt azzal indokolják, hogy a tér tágulása nem jár információtovábbítással. Csillagászati érvvel azonban ezt nem lehet igazolni. Az a tértartomány, ahol klasszikus csillagászati módszerekkel lehet a távolságot meghatározni, nem több 100 millió fényévnél, és a 10, illetve 100 millió fényévnyi zónában lehetett igazolni a Hubble-féle arányossági törvényt a távolság és a vöröseltolódás között. Ezt az összefüggést sikerült kiterjeszteni szupernóvák tulajdonságainak vizsgálatával, ahol a fényerő csökkenéséből következtettek a távolságra, amit összevetettek a vöröseltolódás mértékével. Ez a módszer már közel 1 milliárd fényévre növelte meg a felső határt. Nincs azonban arra bizonyíték, hogy a galaxis távolodási sebessége tényleg nagyobb lehetne, mint amit elérhetnek a fizikai objektumok. A relativisztikus Hubble-egyenlet alakja a következő:

$$u^2 = \frac{H^2R^2}{1 + H^2R^2/c^2}$$

Az 1 milliárd fényévnyi távolságnál a relativisztikus korrekció még nem éri el a sebesség század részét sem, amelynél a meghatározott távolsági és vörös eltolódási adatok szórása jóval nagyobb (1. ábra).

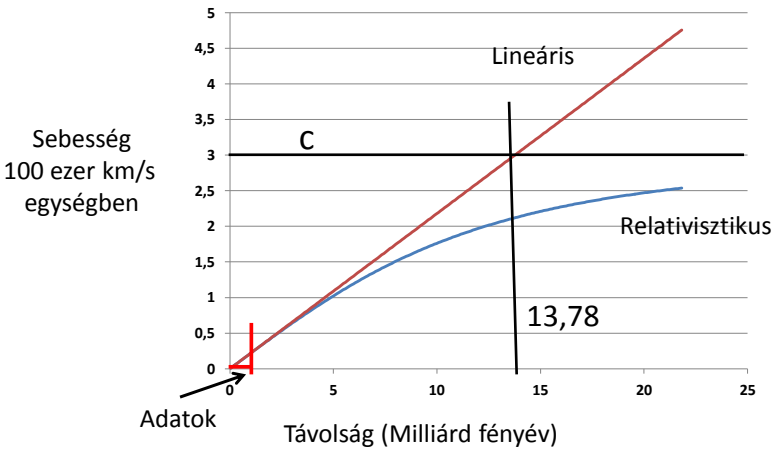

1. ábra A lineáris (piros) és relativisztikus (zöld) Hubble-törvény összehasonlítása. Az ábra bal alsó sarka mutatja azt a tartományt, ahonnan a csillagászati adatok származnak

A relativisztikus korrekció létezése vagy cáfolata így csillagászati módszerekkel nem dönthető el, viszont annak helyességét több érv is alátámasztja. A jelenlegi kozmológiai elmélet szerint a 13,78 milliárd évnyi tágulás következtében jóval nagyobb lett az univerzum, mint amekkora távolságot a fény befutott, egyes becslések 93 milliárd fényévnyi értéket is adtak. Ez esetben viszont léteznek olyan galaxisok, amelyek között nincs gravitációs kölcsönhatás. Vagyis az univerzum nem egységes. Ilyen „szétszakadt" univerzumról már nem kell beszélni, ha a Hubble tágulási törvény is relativisztikus. A kepleron-modell anomáliája is megszűnik, mert ekkor a radiális görbület mindenütt $-H^2R^2/c^2$ lesz, vagyis szigorúan arányos marad a galaxisok távolságának négyzetével. Ennek fontosságát hamarosan látni fogjuk!

Inverziós távolság

Van azonban egy inverziós távolság, amin átlépve a gravitációt felváltja az antigravitáció. De mekkora ez a távolság? Akkora, ahol a forgás kerületi sebessége már kisebb lesz a tágulási sebességnél:

$$v^2 = GM/R < H^2R^2.$$

Innen származtathatjuk az inverziós távolságot:

$$R^3_{\text{inverzió}} = GM/H^2.$$

Mekkora ez az inverziós távolság a Tejút esetében? A Tejút tömege[5] M = 2,3 x 10^{42} kg, a Hubble-állandó pedig H = 70 (km/s)/Mpc = 2,3 x 10 ^{18}1/s. Felhasználva ezeket az adatokat kapjuk meg az inverziós sugarat:

$$R_{\text{inverzió}} = 1 \text{ Mpc} = 3{,}26 \text{ millió fényév}.$$

Miért közeledik felénk az Androméda-köd?

Az inverziós távolságnak rendkívül fontos szerepe van az univerzum és a galaxisok szerkezetének felépítésében! A galaxisok átlagos távolsága ennél ugyanis nagyobb. Tehát az univerzumot egymást taszító galaxisok töltik ki, ez az oka a gyorsuló tágulásnak. De vannak kivételek is, ilyen a Tejút és az Androméda-köd kettőse. A két galaxis távolsága ugyanis 2,5 millió fényév, vagyis közöttük még a vonzó gravitáció érvényesül, és ezért közelednek egymáshoz. Ez a csillagászati megfigyelés alátámasztja a kepleron-hipotézist, de léteznek ennél meggyőzőbb bizonyítékok is.[6]

Miért azonos a csillagok keringési sebessége a spirálkarokban?

A másik fontos megállapítás a taszítóerő nagyságára vonatkozik. A kibocsátott kepleronok intenzitása GM/R^2 szerint csökken a távolsággal, amit szorozva az R^2-tel arányos

térgörbülettel, azt kapjuk, hogy **az intergalaktikus taszítási erő nem függ a galaxisok egymástól való távolságától!** A relativisztikus Hubble-törvény esetén ez pontosan így van, míg a klasszikus törvény esetén nagy távolság esetén még növekedne is a taszítás erőssége. Önmagában még az is rendkívül meglepő, hogy mindegy, vajon két galaxis között 10 millió vagy 10 milliárd fényév a távolság, a közöttük lévő taszítóerő ugyanakkora. Viszont ez a tulajdonság magyarázatot ad az Einstein által bevezetett Λ kozmikus állandóra, amely mindenütt azonos az univerzumban.

Miért nincs szükség a sötét anyag hipotézisére?

Így jutunk el a sötét anyag és a sötét energia kérdéséhez is. A sötét energia többé nem sötét, mert világos magyarázatot ad létezésére az univerzum összes galaxisának együttes taszító ereje. Ez a taszítás felelős az univerzum gyorsuló tágulásáért is. De ugyanez teszi feleslegessé a sötét anyag feltételezését is. Miért? Mert a spirális galaxisokat nem a sötét anyag vonzóereje tartja egyben, hanem a külső extragalaktikus kompresszió, amit a környező sok milliárd galaxis hoz létre. Kiválaszthatjuk bármelyik galaxist, azt minden irányból rengeteg galaxis veszi körül. Az egyes galaxisok közötti taszítás ugyan nagyon gyenge, hozzávetőleg 600-szor gyengébb a gravitációnál a Tejút határán, lásd 2. ábra.

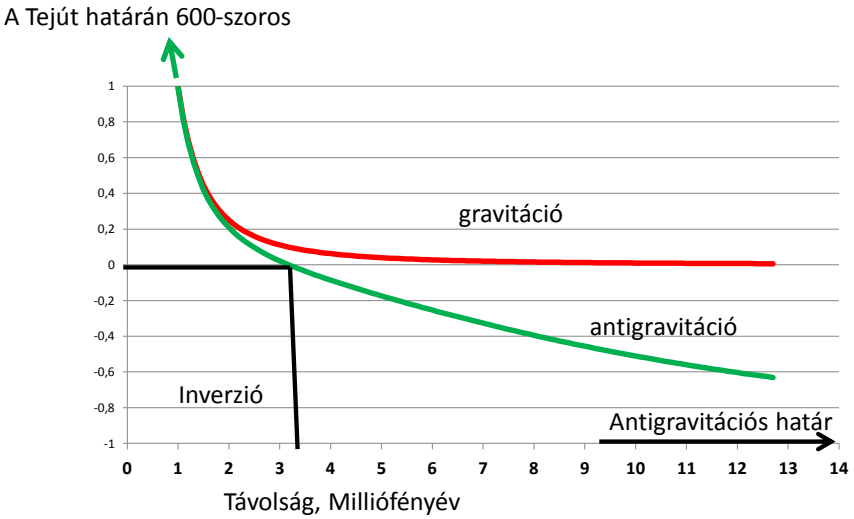

2. ábra. A zöld vonal mutatja, hogyan tér el az antigravitációs erő a gravitációhoz (piros vonal) képest. A Tejút határán a gravitációs erő 600-szor nagyobb, mint az antigravitációs határérték. Az antigravitáció is fokozatosan alakul ki az inverziós sugár felett, és 10 millió fényévnél éri el a határérték felét

A sok milliárd galaxis összegzett hatása viszont már képes összepréselni a kiválasztott galaxist. Ennek mértékét jelzik a számítások, mely szerint a feltételezett sötét anyag mennyisége a látható anyag tömegének hatszorosát teszi ki. A galaxisokra ható külső nyomás azonban nem tökéletesen szimmetrikus (egyébként erre utal a mikrohullámú háttérsugárzás anizotrópiája is). Ez az anizotrópia forgatónyomatékot gyakorol az egyes galaxisokra. Ahol ez a forgatónyomaték jelentős, ott alakul ki spirálszerkezetű galaxis. Az extragalaktikus kompresszionak a centrifugális erő ellenáll, ezért a spirális síkjában nagyobb a kiterjedés (a Tejút esetén az átmérő 87 ezer fényévet tesz ki), viszont a síkra merőlegesen, ahol nem jön létre centrifugális erő, a galaxis vastagsága jóval kisebb, nem haladja meg az ezer fényévet sem.

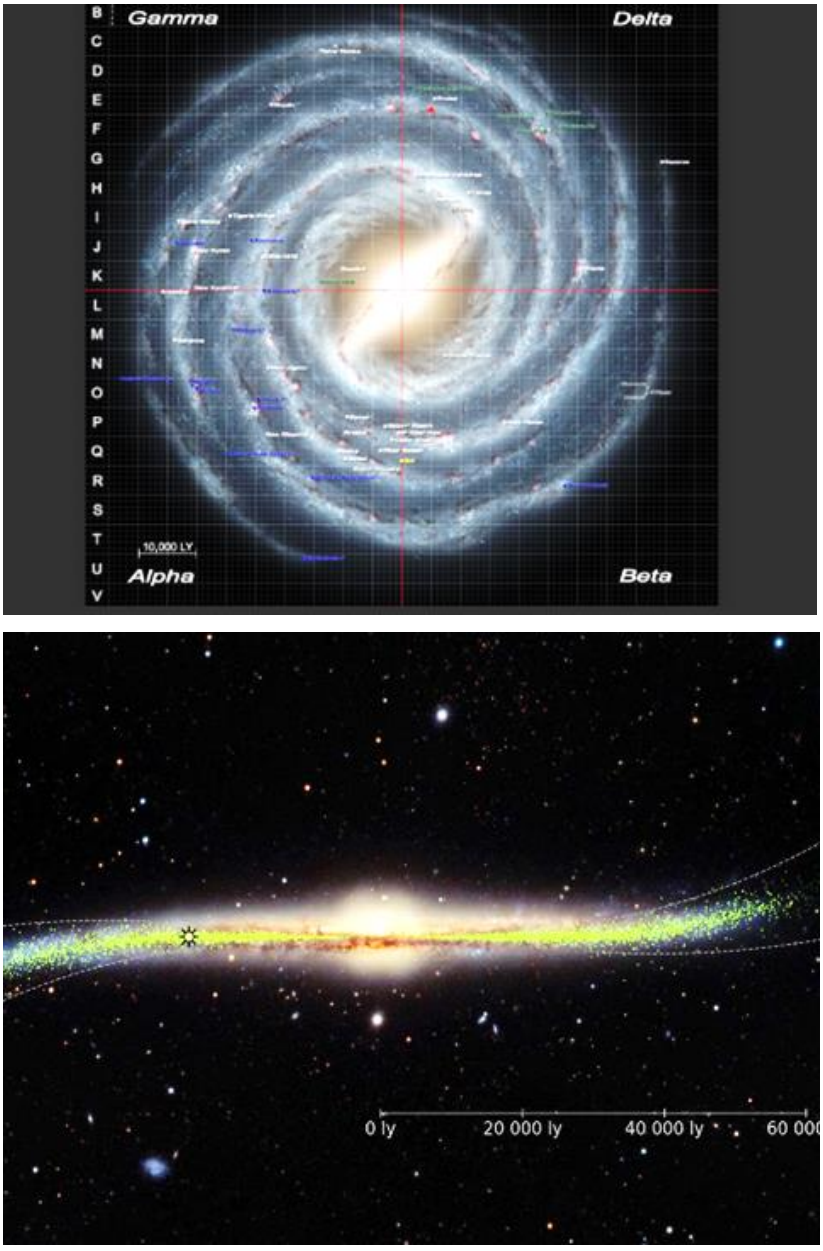

3. ábra. Fent: a spirálgalaxis felülnézetben, lent pedig oldalnézetben. A galaxis szerkezete lapos, középen viszont kidudorodik

A 3,26 millió fényévnyi inverziós sugár arra is utal, hogy az ősrobbanás kezdeti szakaszában még nem lép fel az univerzális antigravitácó, ennek fellépéséhez több millió évre van szükség, mire az univerzum kiterjedése jelentősen meghaladja ezt a méretet.
A legfontosabb megfigyelés, ami egyértelműen bizonyítja, hogy nem a feltételezett sötét anyag vonzó hatása stabilizálja a spirális galaxisokat, hanem a külső extragalaktikus kompresszió, a csillagok keringési sebességétől származik. Ki lehetett ugyanis mutatni, hogy a keringési sebesség azonos a galaxis belső és külső spirálkarjaiban, a Tejút esetén például ez 220 km/s. Gravitációs hatással ez nem magyarázható, mert a Kepler-szabály szerint a keringési sebesség a távolsággal csökken! A sötét anyag-hipotézis ezt úgy próbálja értelmezni, hogy a sötét anyag eloszlása alapvetően eltér a látható anyagétól, ennek sűrűsége a külső karoknál dúsul fel. A magyarázat szerint ez a speciális eloszlás okozza, hogy a sebességkarakterisztika „lapos" lesz. De miért más a galaxisokban a sötét anyag tömegeloszlása a látható anyaghoz képest? Erre bizony nem könnyű válaszolni.[7]
Az antigravitációs kompresszió viszont kézenfekvő magyarázatot kínál. A spirális karokban keringő csillagokra ható külső nyomást úgy kapjuk meg, ha a mindenütt jelenlevő intergalaktikus taszítóerőt osztjuk a gyűrűszerű karok felületével, amely arányos az *R* keringési sugár és a galaxiskarok *d* vastagságának szorzatával. Voltaképpen a spirális struktúrát alkotó gyűrűk összefonódásáról van szó. Mivel a *d* vastagság ugyanakkora a belső és külső spirálkaroknál, így a kompressziós nyomás fordítottan arányos a cetrumtól számított *R* távolsággal, hasonlóan ahhoz, ahogy a centrifugális erő változik. Emiatt a keringési sebesség nem függ a galaxiscentrumtól való távolságtól, egyezően a megfigyelésekkel. A spirális karok képződésének egyébként épp az a feltétele, hogy a sugár nagyságával ne csökkenjen a sebesség, mert a csökkenés miatt nagy lenne a lemaradás a külső pályákon a belsőkhöz képest, ami nem teszi lehetővé az összefonódást, és csak a Jupiter és a Szaturnusz körül megfigyelhető gyűrűs struktúrák alakulhatnának ki a galaxis centruma körül.

Miért „hullámzik" a Tejút?

A legújabb csillagászati felfedezést a Tejút-rendszer „hullámzásáról" is könnyen magyarázhatjuk az extragalaktikus kompresszióval. Az találták, hogy a Tejút síkjához képest a csillagok oszcillálnak felfelé és lefelé. Ennek oka, hogy a galaktikára ható kompresszió kissé különbözik a felület mentén, és az eltérő erőhatás a csillagok oszcilláló mozgását idézi elő. Ilyen mozgást csillaghalmazok ütközése is kiválthat, de ez csak átmenetileg okoz hullámzó kitéréseket.

Mi okozza a galaxis centrumának kidudorodását?

Érdemes még rámutatni, hogy a galaxis centruma kidudorodik, ott a vastagság mintegy tízszer nagyobb, mint a karoknál. Ez is összhangban van az antigravitációs kompresszióval. Mivel a kompressziós nyomás $1/R$ szerint változik, szemben az $1/R^2$ szerint csökkenő gravitációs vonzással, így a galaxis centrumában már a gravitációs vonzó hatás lesz az uralkodó a kompresszióval szemben, ami megengedi a csillagok eltérő keringését ebben a

tartományban. Itt már nem az egész galaxis kollektív forgása, hanem az egyes csillagok keringése a galaxis középpontja körül, határozza meg az eloszlást.

Hány galaxis van az égen?

Térjünk még ki a Λ paraméter és a galaxisok közötti taszítási energia viszonyára! Az M_1 és M_2 tömegű galaxisok közötti taszító erő a kepleron-koncepció szerint független lesz a távolságtól:

$$F_{\text{taszítás}} = GM_1M_2H^2/c^2$$

Az ehhez tartozó energiát úgy kapjuk meg, ha szorzunk az erő munkavégzése során megtett úttal, ami az univerzum határát jelenti. Ez a határ azonosnak vehető azzal az úttal, amit a fény az ősrobbanás óta megtett, mert ugyan az egyes kozmológiai modellek szerint nagyobb ennél az univerzum, de a külső tartomány objektumaival már nem jön létre kölcsönhatás, a gravitáció véges, *c* sebességű, terjedése miatt. Ha a relativisztikus Hubble-szabályt alkalmazzuk, akkor ez a paradoxon fel sem merül, mert ez nem engedi meg, hogy az univerzum nagyobb legyen annál, mint amekkorát be tud futni a fény. A tényleges kölcsönhatási távolságot a c/H = 13,78 milliárd fényév adja meg. Ezt az úthosszat figyelembe véve a két galaxis közötti antigravitációs energia GM_1M_2H/c lesz. Ha a galaxisok száma *n*, akkor ez összesen $n(n-1)/2$ kölcsönható galaxispárt jelent. Tételezzük fel, hogy a Tejút tömege megfelel az átlagos galaxistömegnek, vagyis az univerzum teljes tömege $nM_{Tejút}$. Összeadva az összes galaxispár antigravitációs energiáját, kapjuk meg az univerzumra vonatkozó értéket:

$$Gn^2M_{Tejút}^2H/2c.$$

Viszonyítsuk ezt a „látható" anyag $nM_{Tejút}c^2$ energiájához. A jelenleg elfogadott arány a sötét energia és a látható anyag energiája között 13,3. Ezt alapul véve:

$$GnM_{Tejút}H/2c^3 = 13{,}3.$$

A Tejút tömege alapján a galaxisok száma $n = 1{,}5\text{x}10^{12}$ körül lehet. Ez ugyan csaknem tízszer nagyobb, mint a jelenleg elfogadott 200 milliárdos szám, de a Hubble-űrtávcsővel végzett felmérésekre hivatkozva van 2 billiós becslés is. A számításainkból következő adat tehát nagyságrendjében egyezik a csillagászati megfigyelésekkel, különös tekintettel arra, hogy a Tejút tömege is eltérhet a többi galaxis átlagától.

Sötét anyag helyett antigravitációs kompresszió!

A felsorolt jelenségek világosan mutatják, hogy nincs szükség sötét anyagra, mert az antigravitációs kompresszió jobb magyarázatot nyújt, továbbá arra is fény derül, hogy mi lehet a sötétnek nevezett energia eredete, ami nem más, mint a galaxisok közötti taszítási energiák összege. Itt nem foglalkoztunk a sötét anyag bizonyítékának tekintett további jelenségekkel, mint a csillaghalmazok anomális tömegeloszlása, vagy a gravitációs lencsék

kérdése, de ezekben az esetekben is az extragalaktikus kompresszió, illetve az R^2-tel arányos térgörbület legalább olyan jó magyarázatot adhat, mint a sötét anyagra épülő koncepció.

A gyorsulva táguló univerzum

Ha utánaszámolunk az univerzum korára jelenleg elfogadott 13,78 milliárd év és a csillagászati adatokból kapott Hubble-állandó kapcsolatának, akkor meglepő összefüggést kapunk, mert $T_{Univerzum} = 1/H$! A reciprok összefüggés persze várható, mert a nagyobb H érték esetén rövidebb idő kellett az univerzum kifejlődéséhez, de meglepő a pontos egyezés. Visszafelé gondolkodva, akkor jutnánk el a kezdőponthoz, ha a mostani sebesség állandó lett volna. Persze lehetett a múltban sokkal gyorsabb az inflációs szakaszban, ezután pedig lassulhatott a növekedés, de meglepő, hogy ennek átlaga épp a mostani érték.
De hogyan épül fel a Hubble-törvény által feltárt sebességnövekedés? Állítsuk sorba a múlt üzeneteit! Amit most látunk a csillagokból, és amit a gravitáció üzen nekünk, az a múltból származik. A Nap néhány perccel korábbról üzen, a bolygók már órákkal, napokkal ezelőtt elindították az üzenetet, a közeli csillagok évekkel, a Tejút távolabbi részei már sok évezrede útnak indították a fotonokat és kepleronokat. Még régebbiek az Androméda-köd és a többi galaxis üzenetei. Ez a retardációs idő a távolságból számolható: $t = R/c$. Minél hosszabb ez a t idő, annál nagyobb a fény vöröseltolódása, és a hozzá tartozó távolodási sebesség. Az időhöz viszonyított sebességváltozás a gyorsulás. Egyenletes gyorsulás esetén $u = a \cdot t = a \cdot R/c = H \cdot R$, vagyis a gyorsulás:

$$a = H \cdot c = 6{,}9 \cdot 10^{-10}\ \mathrm{m/s^2}.$$

A gyorsuló tágulás tehát nem azt jelenti, hogy a Hubble-állandó növekszik, hanem azt, hogy az univerzum gyorsuló tágulása ekvivalens a Hubble-törvénnyel. A gyorsuláshoz természetesen kell egy erő is, ami ezt létrehozza. Ez az erő a galaxisok között ható antigravitáció. Állandó gyorsulást akkor kapunk, ha a kölcsönhatásban részt vevő galaxisok száma változatlan. Ez akkor teljesül, ha a Hubble-törvény is relativisztikus, vagyis a tágulási sebesség nem haladja meg a fénysebességet.
A múlt üzenetei „menet közben" megváltoznak, egyrészt a foton energiát veszít, ez a vörös eltolódás, másrészt, ha a „kézbesítési idő" több mint 3,26 millió év, akkor gravitáció helyett már antigravitációról szól az üzenet. Az üzenet viszont már azonos lesz, bármilyen messze van tőlünk a feladó.

Mi történt 13,78 milliárd évvel ezelőtt?

A jelenleg széles körben elfogadott kozmológia szerint az ősrobbanás jelentette a kezdetet, amikor az univerzum egyetlen matematikai pontból áradt szét, de mennyire indokolt ez a feltevés a csillagászati adatok fényében? A megfigyelések valójában a galaxisok távolodási sebességére vonatkoznak, nincs viszont arra utaló jel, hogy növekszik-e közben a galaxisok kiterjedése is. Ha csak a galaxisok távolodnak, de nagyságuk nem változik, akkor a távoli múltban nem lehetett olyan parányi az univerzum, mint amit az ősrobbanási szcenárió

feltételez. Igazában csak arról lehet szó, hogy valamennyi galaxis egyazon tértartományban zsúfolódott össze. Ez óriási energiával járt és hatalmas lehetett az égi objektumok közötti vonzóerő az egybeolvadt százmilliárdnyi galaxis között. Ez ugyan összébb húzhatta az univerzum kiterjedését akár egy fényévnél kisebb tartományra is, de ettől még nem lett pontszerű. Helyesebb inkább őskáoszra gondolni, amelyben a magas hőmérséklet megakadályozta a pozitív és negatív töltések összekapcsolását. A kavargó töltések csapdába ejtették a fényt, majd ebből a sötét kozmoszból indulhatott el a Nagy Szétválás. Ezt értelmezhetjük egyfajta ősrobbanásként. Az ősgalaxisok kialakulása és szétválása lecsökkentette a hőmérsékletet, ami előidézte a töltések egymásra találását, amiért a fény kiszabadult, az univerzum átlátszó lett. A kozmológia jelenleg elfogadott elmélete szerint ez 370 ezer évvel történt az ősrobbanás után. Ennek nyomát ma is megfigyelhetjük a mikrohullámú háttérsugárzáson keresztül.

Összefoglalás

Összegzésként megállapítható: több csillagászati megfigyelés (az Androméda-köd közeledése, a spirális karokban a csillagok azonos keringési sebessége, a galaxisforgások létrejötte, csillaghullámzás a Tejútban, a Tejút lapos felépítése, a galaxisok számának nagyságrendi becslése) egyaránt a kepleron-modell mellett szól, és ezért nincsen szükség a sötét anyag hipotézisére. A galaxisok stabilitását és szerkezetét nem a vonzóerő belső hipotetikus növekedése okozza, hanem külső kompresszió, amit a távoli galaxisok idéznek elő. A sötét energia pedig nem más, mint a galaxisok közötti taszítási energia.

A kozmológia elméleti alapjait újra kell gondolni!

1. Einstein eredetileg statikus univerzumban gondolkodott, és ezért vezette be a kozmikus állandót. Kimutatták azonban, hogy turbulenciák miatt statikus univerzum nem jöhet létre, ezért először Einstein tévedésnek tartotta a kozmikus állandó feltételezését. Amikor azonban Hubble felismerése után kiderült, hogy tágul az univerzum, vagyis eleve nem statikus, szükség lett a kozmikus állandóra.
2. Az anyagok hőmérsékletét az elektromágneses sugárzás intenzitása, azon belül is elsősorban az infravörös sugárzás határozza meg, ezért nem világos, hogy ennek hiányában miért lehetne a sötét anyag hideg, meleg vagy forró.
3. Mi indokolja, hogy a gravitáció magyarázatánál is alkalmazzuk a mezőelméleti felfogást, amely közvetítő mechanizmust tételez fel? Mindenekelőtt a két kölcsönhatás párhuzamossága, ugyanis a gravitáció is véges sebességgel terjed, akárcsak az elektromágneses kölcsönhatás, és mindkettőnél ugyanaz a *c* állandó a határsebesség. A gravitáció mezőelméletének kidolgozása érdekében az elméleti fizika óriási erőfeszítéseket tett az elmúlt száz évben, de ellentmondásmentes kvantumelméletet még nem sikerült találni, dacára annak, hogy a többi fizikai kölcsönhatásnak (elektromágneses, gyenge és erős nukleáris kölcsönhatás) az egységes elméletet sikerült megalkotni.

4. Bár itt a kepleron-koncepció a Newton-törvényt reprodukálja, kimutatható, hogy az általános relativitáselmélet Schwartzshield-korrekciója is származtatható a modellből. Lásd ROCKENBAUER, Antal: *Útikalauz a fizikához Newtontól Higgsig*. Scolar, 2020: 217. o.
5. Léteznek a Tejút tömegére ennél valamivel nagyobb becslések is, ezért az inverziós sugár közel lehet a 3,5 millió fényévhez. Érdemes még megjegyezni, hogy a Napra vonatkozó érték 300 fényév, a nagyobb csillagoké 1000–1500 fényév is lehet. Ennek szerepe lehet abban, hogy a spirális karok szeparációja 8-9 ezer fényév körül van, vagyis a karok között antigravitáció jön létre. A Nap az Orion- és a Pegazus-karok között helyezkedik el a két kar közötti antigravitációs zónában.
6. Az Adroméda-ködön kívül, a Tejút 10 millió fényéves tartományában más csillagászati objektumok is léteznek, melyekre nem érvényes a Hubble-törvény. Ennek oka a galaxisok egymáshoz képesti véletlenszerű sodródása. Ez látszik a Hubble-egyenestől való kisebb-nagyobb eltérésekből is a távolabbi tartományokban. Ezek a véletlenszerű mozgások nem haladják meg a 200 km/s sebességet. A Hubble-törvény szerint ezt a sebességet azok a galaxisok érik el, amelyek legalább 10 millió fényévre vannak. Emiatt az ennél közelebbi galaxisoknál a véletlen is magyarázhatja a mozgások irányát.
7. Logikai ellentmondás fakad abból a feltételezésből, hogy a sötét anyag struktúrája határozza meg a látható anyag eloszlását és módosítja a csillagok keringési sebességét, eltérően a Kepler-törvénytől. Ez a hipotézis ugyanis felveti a kérdést, vajon miért nem vonatkozik a gravitációs törvény a sötét anyagra is, annak miért más az eloszlása, mint amit a Kepler-törvény megkövetel?

Jegyzetek

[1] A szező a tudományok doktora, professzor emeritus, Anyag és Környezetkémiai Intézet, Természettudományi Kutatóközpont, Budapest Docteur honoris causa,University Aix-Marseille.

Nőportrék

Nagy Erika – Varga Benedek[1]

„Az én kardom a tudomány, az én pajzsom a munka.” Hugonnai Vilma, az első magyar orvosnő emlékezete

Hugonnai Vilma mellképe (MNM Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, fotó: Blahák Eszter)

HUGONNAI 100

Az UNESCO Magyar Nemzeti Bizottsága 2020-ban terjesztette elő Hugonnai Vilma – az első magyar orvosnő – halálának 100. évfordulóját az UNESCO-val való közös megemlékezésre 2022 során.

Egyéni és közösségi életünknek megvannak az elrendelt pillanatai: ideje van az építkezésnek, a harcnak, ideje a beszédnek és a csendben maradásnak, ideje az örömnek és a gyásznak, ideje a számvetésnek és a továbblépésnek, ideje az emlékezésnek és az átörökítésnek. 2022-ben Hugonnai Vilma, az első magyar orvosnő születésének 175., halálának pedig 100. évfordulójára emlékeztünk számos esemény keretében.

Az összeállítás egyrészt egyfajta üzenetként szolgál az olvasóknak, másrészt igyekszik árnyaltabb képet festeni – egy nem is olyan távoli kor – első magyar orvosnőjéről.

Az, hogy mit üzen nekünk Hugonnai Vilma a XXI. században, egyéni olvasat: érzékenység, figyelem, tudatosság (és még számos tényező) kérdése. Minden életútnak megvannak a maga rétegei, mélységei, ok-okozati összefüggései, melyeknek ismerete, megértése nélkül csupán felszínes képet kaphatunk.

Hugonnai Vilma esetében egy dolog bizonyos: olyan folyamatot indított el a XIX. század közepén, amely időszerű volt, s ha a szükségszerűséget társadalmi, kulturális hajtóerőként fogjuk fel, akkor alakja fáklya. Meggyújtott egy lángot, amit nők sokasága vitt tovább. Nekünk – XXI. századi nőkként – ugyanúgy társadalmi felelősségünk és kötelességünk nemcsak

továbbvinni, hanem át is adni a soron következő generációnak. Elsősorban a múlt iránti érzékenyítéssel, a jelen és a jövő felé való elhivatottsággal és nyitottsággal.
Réthelyi Miklós, az UNESCO Nemzeti Bizottságának elnöke szerint *„Százéves adósságot kell törlesztenünk (…)"*,[2], hiszen az orvosi szaklapok egyetlen nekrológgal sem emlékeztek meg az első magyar orvosnőről.
A HUGONNAI 100 eseménysorozat megvalósításában számos civil szervezet vett részt, képviselőik számára is egészen más perspektívába került az a kor, amelyben Hugonnai vívta megannyi harcát a tudomány kardjával és a munka pajzsával.
100–150 év nem sok idő. Mindössze négy-öt generáció. 100–150 év ugyanakkor rengeteg idő. Nézőpont kérdése. *„Hálásak lehetünk Hugonnai Vilmának: nőként, anyaként, orvosnőként, emberként. Élete, tevékenysége benne van minden egyes közvetett utódjában egyénileg és kollektívan. Hiszem és vallom, hogy egy életút értékét nem elsősorban annak anyagi megvalósulása jelenti. Sokkal inkább az, hogy gondolatiságából, eszmeiségéből mi marad meg a jövő generációja számára."*[3]
„Megannyi területen példaképünk ez a kiváló asszony, orvos, szülésznő: különleges, az akkori korban szinte elképzelhetetlen hivatástudata nem öncélú karrier felépítése és beteljesítése volt. Nem az ellenállásokat, akadályokat, hanem a megoldásokat kereste: céltudatosan, kitartóan, rendíthetetlenül. Az életét végigkísérő családi veszteségek mellett is folytatta az általa választott utat."[4]
Heidegger szerint *„az ember nem a lét birtokosa, csupán őrzője, pásztora. Részesülünk a létből, amely meghalad és fenntart minket, de nem vagyunk sem a lét tudói, sem megtartói."*

Miért is találó, időt- és helytálló ez a gondolat? Mert létezésünk értelmét akkor fedezzük fel, amikor már nem keressük, hanem elvállaljuk, önmagunkat akkor találjuk meg, amikor már másokért élünk, amikor nem mi határozzuk meg sem az irányt, sem az időt, akkor vagyunk legközelebb ahhoz, hogy megérthessük az élet lényegét, amely egyfajta áramlásban való lét**.**

Hogy mi, XXI. századi emberként hogyan értelmezzük létünket, természetesen egyénenként változó. Abban viszont biztos vagyok, hogy Hugonnai Vilma minden tekintetben meghaladta korát, önmagát: vállalta sorsát, hogy lemondva önmagáról – vagy nagyon is vállalva küldetését – másokért élt, számunkra irányt mutatott, hogy áramlásával elindított egy máig tartó folyamatot, változást, amiért mindannyian hálásak lehetünk.

Hugonnai kora

„A nő korábban fejlődik, de teljes férfiú érettségre sohasem jut: könnyebben tanul és felfog, de híján van a teremtő géniusznak. Dilettáns marad, és soha a művészetet és tudományt előre nem viszi" – vallották sokan Hugonnai korában is.[5] Azonban ma Magyarországon, Európa legtöbb országához hasonlóan, az orvosnők száma meghaladja a férfiakét, már nem tudjuk elképzelni az egészségügyet a rátermett és felkészült doktornők nélkül. Nem volt ez mindig így: a medicina évezredeken keresztül férfiak által dominált terület volt, a bábákat és a betegápolást leszámítva nemcsak a tudományos kutatásban, hanem az orvosi praxisban is alig-alig vagy egyáltalán nem találkozunk orvosnőkkel.
A 19. század közepén a helyzet megváltozott: előbb svájci egyetemeken, majd a 20. századtól Európa-szerte képeztek egyetemeken orvosnőket. Az I. világháború előtti időszakban azonban a svájci doktorrá avatás nem jelentett garanciát arra, hogy az ott tanult brit, francia,

osztrák, orosz, magyar, lengyel vagy német orvosnők automatikusan elkezdhessék hivatásuk gyakorlását hazájukban. Rengeteg nehézséggel a hagyományosan férfiak által dominált társadalmak és kulturális hagyományok ellenkezéseit kellett legyűrniük ahhoz, hogy egyenrangú orvosként fogadják el a nőket is az orvosi körök és az állami szervezetek képviselői.

Az újonnan alapított svájci egyetemek (Zürich 1833, Bern 1834) nyitottsága és reformjai, de különösen az elhivatott fiatal nők intelligenciája, szorgalma, akaratereje és kitartása végül meghozta gyümölcsét.

1864 és 1914 között a két svájci egyetemen nők ezrei tanultak 5–7 évig medicinát és szereztek orvosi doktorátust. Többségüknek saját hazájukban – a cári Orosz Birodalomban, az Egyesült Királyságban, a német fejedelemségekben, majd a Német Császárságban és az Osztrák–Magyar Monarchiában – újra le kellett tenni az államvizsgát, mielőtt praktizálni kezdhettek. Emellett magának az államvizsgának a teljesítésére is általában 5–15 évet kellett várniuk.

Az első nő, aki doktorátust szerzett Zürichben, az orosz Nagyezsda Szuszlova (1843–1918), aki 1867-ben végzett az egyetemen. 1870-ben, három évvel később szerzett orvosdoktori oklevelet a brit Frances Morgan (1843–1927), majd őt követte 1871-ben a svájci Marie Heim Vögtlin (1845–1916) és az amerikai Susan Dimock (1847–1875). 1877-ben pedig a varsói lengyel Anna Tomaszewicz-Dobrska (1854–1918) lépett a doktori bizottság elé, és szerezte meg oklevelét.

Ezek között az elszánt nők között találunk egy fiatal magyar asszonyt is, Hugonnai Vilma grófnőt (1847–1922), akiben a gyógyítás, az orvosi hivatás utáni vágy mindennél erősebbnek bizonyult. Hosszú évek nélkülözései, elszánt tanulás és gyakorlati tapasztalok után 1879-ben szerezte meg orvosdoktori oklevelét, így a doktorátust szerzett nők első csoportjába tartozott. Ekkor még nem tudta, hogy az igazi kihívások csak ezután következnek majd.

Milyen utat járt be, amíg eljutott a Zürichi Egyetemre? Mi történt vele hazatérése után, s hogyan lett a magyar orvosnők első, s máig kimagasló alakja? A tiszteletére rendezett kiállításunk és jelen tanulmányunk ezekre a kérdésekre keresi a választ.

Családi háttér – tanulmányok:

„…mert ha az egyik házastárs nem tud felemelkedni a másik szellemi magaslatára, akkor nem tudja őt megérteni, méltányolni s így alig érhetik el, hogy valaha is boldogok, sőt csak megelégedettek legyenek.”

Hugonnai Vilma jegyzete (MKFI Semmelweis Egyetem, fotó: Kovács Attila)

Hugonnai Vilma 1847. szeptember 20-án született Nagytétényben, a hétgyermekes család ötödik gyermekeként. Apja szentgyörgyi gróf Hugonnai Kálmán, anyja tomesti Pánczély Riza volt. Eredetileg a Vas vármegyei szentgyörgyi Horváth családként volt ismert fontos pozíciókkal a vármegye életében, majd Hugonnai Vilma dédapja, Horváth Zsigmond Békés vármegye főispáni tisztségét töltötte be 1790–1796 között. Fia, Horváth Zsigmond (Vilma nagyapja) 1822-ben grófi rangot nyert el a királytól, s a család ekkor vette fel a Hugonnay nevet, akkor még „y”-nal írva.
A ranggal anyagi biztonság és társadalmi presztízs járt, azonban a család nem tartozott a régi, több évszázados arisztokrata dinasztiák közé, emellett a vagyon sem volt kimagasló jelentőségű. Vilma Budapesten négy évet töltött a Presbtel Mária leánynevelő intézetében, s a tanulás utáni vágya már ekkor megmutatkozott.
Fiatalon, 18 éves korában adták férjhez Szilassy György földbirtokoshoz. Eleinte Parádpusztán, majd Pándon lakott férjével, házasságából három gyermek született. Húsz évvel idősebb férjével való házassága eltérő érdeklődésük, műveltségük, szellemi igényeik miatt fokozatosan és egyre mélyebben megromlott. Vilma legnagyobb örömét, gyermekein kívül, a Szilassy család jelentős könyvtára jelentette.
1869-ben került a kezébe a *Hon* című lap egyik újságcikke, amely arról írt, hogy a Zürichi Orvosi Egyetem megnyitotta kapuit a nők előtt is. Számtalan vita után 1872-re döntött úgy, hogy orvosi tanulmányokba kezd Zürichben. A családi tanács ugyan hozzájárult ehhez, de semmilyen anyagi támogatást nem nyújtott neki, így ékszerei és ezüstjei eladásából tudta előteremteni a kiutazás és az ottlét költségeit.[6]

A Zürichi Egyetem, 1838–1864
(korabeli metszet, Wikipédia)

Tanulmányai komoly nélkülözésekkel jártak: áttért az olcsóbb vegetáriánus étrendre, és többedmagával bérelt kiadó szobákat. Kitartó szorgalommal gyarapította tudását és végezte a gyakorlatokat. Hét év szorgalmas munka, számtalan vizsga abszolválása és másfél év sebészeti gyakornokoskodás után védte meg disszertációját: *„Das erste Hundert Croupoperations in Zürich”* címmel. 1879. február 3-án avatták orvosdoktorrá. Jó állást kínáltak neki Svájcban, ám ő hazatért Magyarországra.

Ambíció – tehetség – kitartás – csalódások

„Megvallom, az ambíció hozott hazámba vissza! Kecsegtetett a remény, hogy az, amit más nő, más országban ki tudott vívni, ki fogom én is hazámban vívhatni. Magyar nő vagyok, mi sem természetesebb annál, mint hogy hazámban óhajtottam letelepedni. Hol remélhet a polgár szívélyes fogadtatást, ha nem saját hazájában?” (1882)

1880. február végén érkezett haza Zürichből. Felsőfokú és tudományos minősítésének megszerzése után, 1881 márciusában tette le a középfokú érettségi vizsgát (!) orvosdoktori oklevelének honosítása érdekében. 1882-ben nyújtotta be először kérelmét a Budapesti Királyi Tudományegyetem Orvoskarához: a kar kedvezően döntött, azonban Trefort Ágoston, vallás- és közoktatásügyi miniszter nem volt hajlandó a kérelmet támogatni.

Trefort Ágoston (1817–1888) vallás- és közoktatási miniszter (Digitális Képarchívum, https://dka.oszk.hu/056200/056274)

Trefortnál többször járt audiencián. Egy alkalommal a miniszter a következőkkel érvelt: „a nők felforgatnák az államot, ha a tudományos téren egyenjogúsítanánk őket a férfiakkal", mire Hugonnai azzal vágott vissza: *„Micsoda alapokon nyugodnék az az állam, melyet egynéhány intelligens nő felforgathatna? Szégyellném, ha ilyen államnak volnék gyermeke.*"

Hugonnai Vilma szülészmesteri névtáblája (MNM Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, fotó: Blahák Eszter)

Trefort végül is azt ajánlotta, hogy Vilma végezze el a bábaképző tanfolyamot, mert mint okleveles szülésznő, orvosként gyógyíthatna gyermekeket, asszonyokat. *„Tudja miniszter úr mi a bába feladata? A köldökzsinór elvágása, az anyák és az újszülött tisztán tartása. Erre minden parasztasszony képes. Ha ezt a munkát akartam volna végezni, nem kellett volna hat és fél évig hazámtól távol megszakítás nélkül tanulni. Egyetlen külföldi orvosnő sem maradt Zürichben, mind hazamentek, hogy tudásukkal hazájukat szolgálják."* De megköszönve a jó tanácsot, beiratkozott a bábaképző tanfolyamra.[7]

Hugonnai úgy érezte, mélységesen megalázták, nem a grófnőt, hanem az orvosdoktort, aki címét tehetségével és hosszú évek szorgalmas munkájával szerezte meg:

„…mert a születési cím alárendelt előttem, de mint tudornő, mely címet hazám sem vonhat meg tőlem, habár megvonhatja a jogokat, melyek az itt előírt szigorlatok letétele után velejárnak."

Diplomájának elfogadtatása nagyon nehezen haladt előre – végül szülésznői vizsgát tett, és szülésznőként végezhette munkáját.

Újrakezdés

„…ki ne érezné, hogy a női nemnek elvi szigorral való elzárása a tudományos kenyérkereseti pályák egy részétől egyike azoknak a nagy társadalmi igazságtalanságoknak és méltánytalanságoknak, melyek a polgáriasultságnak dicsőségét sohasem fogják képezni.”[8]

1884-ben, 42 éves korában törvényesen elvált férjétől, Szilassy Györgytől, majd 1887-ben házasodott össze dr. Wartha Vincze műegyetemi professzorral, a magyar kémia egyik jeles alakjával, az MTA tagjával.[9] Férje kívánságára feladta a szülésznői praxist és az orvostudomány elméleti kérdéseinek szentelte magát.

Hugonnai Vilma arcképe (Hugonnai-hagyaték, Radványiné Lőw Andrea)[10]

1895. november 18-án Wlassics Gyula miniszter előterjesztésére, királyi rendelettel megnyitották a nők számára az orvosi, gyógyszerészeti és bölcsészeti fakultásokat.

Wlassics Gyula (1852–1937) – vallás- és közoktatási miniszter (Digitális képarchívum, https://dka.oszk.hu/025600/025654)

18 évvel a zürichi doktori avatást követően, 1897-ben avatták Magyarországon is orvosdoktorrá az ekkor 50 éves Hugonnait. Egykori svájci egyetemi hallgató társnői közül ez az egyik leghosszabbra nyúlt várakozási időszak: 25 évesen kezdte meg orvosi tanulmányait Zürichben, 32 évesen avatták doktorrá, és csak 50 éves korában kezdhette meg orvosi praxisát hazájában. Hatalmas kitartást és elszántságot követelt, hogy eljusson hivatása gyakorlásáig. Férje, Wartha Vince bár örült, hogy felesége sikerrel járt, mégis tartott a praktizálástól. Bizonytalanságából maga Ferenc József osztrák császár és magyar király (1848/1867–1916) billentette ki egy fogadáson, amikor azt felelte a kétségeire finoman utaló akadémikusnak:

„Örülök, hogy a grófnő az első magyar orvosnő, de ugyebár praktizálni fog, mert a tudománynak csak akkor van becse, ha azt értékesítik."

Szabadon végezhette hivatását és sikeresen gyógyított: praxisa gyorsan kiépült, férje pedig a váratlan éjszakai vizitekre sokszor elkísérte feleségét. Több családnak fix honoráriumért háziorvosa volt, ambuláns betegek naponta kérték tanácsait, orvosi konzíliumokra hívták. Körültekintő és rendezett nyilvántartást vezetett betegeiről. Orvosi naplóinak töredéke maradt fenn az 1897–1900 közötti évek néhány hónapjáról, ám ezekből képet alkothatunk arról, hogy milyen betegségeket milyen terápiával gyógyított, hogy betegeiről gondos feljegyzéseket vezetett, s hogy fizetős praxisa mellett a szegény betegeket ingyen kezelte. Betegei között minden társadalmi csoport képviseltette magát: „utcán köszörűs, X. grófnő, nagybirtokos neje, napszámos felesége, honvéd százados, cselédlány, szerkesztőségi korrektor, ganzgyári munkás, állás nélküli, dohánygyári munkás" – bejegyzésekkel találkozunk naplóiban.[11]

Haladó szellem – közművelés és tudományos munka – a nőmozgalom és az oktatás melletti kiállása

„Könyvünk a család számára készült, célja: a testi-lelki egészség fentartására vagy visszanyerésére vonatkozó tanácscsal, szabálylyal és intéssel segítségükre lenni a nőknek, gyakran vajmi tövises életpályájukon."[12]

Anna Fischer-Dückelmann könyvének címlapja

A praxis mellett közművelődési és tudományos munkát is végzett: 1894-ben lefordította a francia Délacoux professzor *„Az ó- és újkor bábái"* című munkáját, 1907-ben pedig Anna Fischer Dückelmann: *„A nő mint háziorvos"* című munkáját fordította le. A mű eredetileg 1900-ban jelent meg Németországban, és másfél év alatt százezer példányt adtak el belőle; az

egészségápolás 20. század eleji kézikönyve lett. Eközben számos előadásban, újságcikkben, tanulmányban tört lándzsát a leánygimnáziumok létesítése mellett.
1899-ben Pap Samu orvosdoktor, országgyűlési képviselő felszólalásában megtámadta az orvosnőket, mondván, a nők így fokozatosan elveszítik nőiességüket és „definiálhatatlan lényekké” válnak. Hugonnai a Pesti Naplóban utasította el a meglehetősen sértő érvelést: *„…a legmagasztosabb tudomány az orvostudomány és ennek elsajátítása a lelkület gyöngédségét és önfeláldozást kíván.”*[13] Majd számos külföldi példát hozott, többek között, hogy pl. a cári Oroszországban 1896-ban már 691 orvosnő praktizált, községi, városi vagy magánorvosként. Legtöbbjük férjes asszony, gyakran többgyermekes édesanya, akik közmegelégedésre végezték munkájukat. Emellett azt is, hogy Svájcban és Németországban eleve arra törekedtek, hogy lányokat és asszonyokat nők gyógyítsanak. A sajtópolémia megerősítette Homonnainak a nőmozgalom és az oktatás melletti egyre gyakoribb kiállását.

…Oklevél (A Vöröskereszt II. osztályú Érdemkeresztje hadiékítménnyel), MNM SOM (fotó: Blahák Eszter)

1908-ban elveszítette Wartha Vincétől született Vilma lányát, 1914 júliusában pedig megözvegyült. 67 éves korában elvégezte a híres sebész, Dollinger Gyula professzor (1849–1937) által szervezett katonai sebészi tanfolyamot. 1915-ben a *Gyógyászat*ban felhívást tett közzé az orvosnőkhöz, hogy önként jelentkezzenek a 14 városban létesített *„beteg katonák megfigyelő állomására”.* Utalt rá, hogy a 20 év alatt, mióta a nők orvosi pályára léphettek Magyarországon, összesen csak 84 nő lett orvos. *„Csekély számunk dacára sorakozzunk fel és jelentkezzünk az Orvosok Szövetsége felhívására a megfigyelő állomásokon orvosi szolgálatra mindannyian, hajadonok, férjezettek, avagy özvegyek.”*[14]
1915. augusztusában hadiékítményes II. osztályú érdemjellel tüntették ki. 1922. március 25-én halt meg 74 éves korában.

Kitartása az orvosi tudás megszerzéséért, majd küzdelme, hogy idehaza gyógyíthasson, s kiállása az oktatás, a tudomány és a nők képzettsége mellett kitüntetett helyet biztosít számára a történeti emlékezetben.

Jegyzetek

[1] A bevezetőt Nagy Erika (Magyar Női Unió/MNU/, kommunikációs szakember), a tanulmányt Varga Benedek (MNM Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, főigazgató) írta.

[2] Réthelyi Miklós köszöntő beszéde 2022. november 15-én, a Magyar Női Unió (MNU), a Batthyány Lajos Alapítvány és a Kopp Mária Intézet szervezésében lezajlott rendezvényen: *Két magyar orvosnő – Hugonnai Vilma és Kopp Mária.*
[3] Batthyány Schmidt Margitnak, a Magyar Női Unió elnökének gondolatai a Hugonnai Év ünnepi emlékülésén, 2022. március 11-én, a MNM Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltárban.
[4] Várfalvi Mariannának, a Magyar Védőnők Szakmai Szövetsége elnökének gondolatai a Hugonnai Év ünnepi emlékülésén, 2022. március 11-én, a MNM Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltárban.
[5] Részlet MADÁCH Imre *A nőről, különösen esztétikai szempontból* című 1864-es akadémiai székfoglaló beszédéből (http://madach.hu/old/egyebmuvek/madachnorol.pdf). Letöltés ideje: 2022. december 19.
[6]SZÁLLÁSI Árpád *Orvostörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok.*
http://real.mtak.hu/79581/2/SZALLASI.OSSZES.2.pdf. Letöltés ideje: 2022. december 10.
[7] KISS Kálmán *Hugonnai Vilma, az első magyar orvosnő*. Orvosi Hetilap, 1991. (2. szám), 01. 13, 83–84. o.
[8] Dergez Ildikó *Wlassics Gyula 1895. évi rendelete és a női felsőoktatás kiszélesedése Magyarországon*. In: Újkor.hu, 2020. 12. 30.
https://ujkor.hu/content/wlassics-gyula-1895-os-rendelete-es-noi-felsooktatas-kiszelesedese-magyarorszagon. Letöltés ideje: 2022. december 19.
[9] KISS K. *Hugonnai Vilma* i. m. 84. o.
[10] Obreczány Éva *Kitartani, jól csinálni! – 100 éve halt meg Hugonnai Vilma*. In: Semmelweis Hírek. 2022. március 25. https://semmelweis.hu/hirek/2022/03/25/kitartani-jol-csinalni-100-eve-halt-meg-hugonnai-vilma/. Letöltés ideje: 2022. december 19.
[11] VAJDA Gyula *Nők szívhallgatóval. „Csak főmadám lehet…" A jelen statisztikája.* In: Magyarország, 16. évf. (1979), 25. szám.; Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, III. Személyi Hagyatékok, Hugonnai Vilma.
[12] DR. FISCHER-DÜCKELMANN Anna *A nő mint háziorvos I–II.*/Ford. dr. Hugonnai Vilma/ Budapest: „Minerva" Könyvkereskedelmi és Kiadó Részvénytársaság, 1907: Bevezető.
[13] Hugonnai Vilma feljegyzései. MNL SOM, III. Személyi Hagyatékok, Hugonnai Vilma.
[14] Gyógyászat, Orvosi Hetilap, 59. évfolyam (1915)
https://adt.arcanum.com/hu/view/OrvosiHetilap_1915_09/?pg=42&layout=s. Letöltés ideje: 2022. december 19.

Kerekasztal

Beszélgetés a hosszú távú globális fenntarthatóságról

2022. október 4.
Corvinus Egyetem

Résztvevők:
Bozó László akadémikus, légkörfizikus
Csutora Mária környezetgazdász, a Corvinus egyetemi tanára
Kerekes Sándor környezetgazdász, a Corvinus professor emeritusa
Lukács András geofizikus, a Levegő Munkacsoport elnöke
Major Gyöngyi közgazdász, a Kortárs Női Reflexiók Fórumának elnöke
Vitavezető:
Kiss Károly környezetgazdász, ny. egy. docens, Corvinus Egyetem

Kiss Károly:
Szeretettel üdvözöllek mindnyájatokat. Ez egy ismeretterjesztő jellegű kerekasztal-beszélgetés lesz, melyet Major Gyöngyi, a Kortárs Női Reflexiók Fóruma elnökének kérésére rendezünk.

A szeptemberben lezajlott Közgazdász Vándorgyűlésen szóba került a közgazdaságtan átalakításának, a mai feltételekhez igazításának igénye, így a fenntarthatóság szempontjának a figyelembevétele is. Matolcsy György beszédére Major Gyöngyi egy napilapban írt cikkel reagált, de az oly mértékben filozófiai stílusú és jellegű, hogy arra most e beszélgetés során nem fogunk kitérni

A fenntarthatóság fogalma

Kiss Károly:
A fenntarthatóság fogalma az emberi tevékenység, az emberi populáció és a természeti környezet viszonyára vonatkozik. Konkrétan azt jelenti, hogy az emberi tevékenység és az emberi populáció csak akkora és olyan lehet, ami nem veszélyezteti a természeti környezet megújulását. Ha veszélyezteti, akkor az már nem fenntartható, ha nem veszélyezteti, akkor fenntartható. A fenntarthatóságnak egy másik vetülete, a tükörképe az ***eltartóképesség***, ami alatt a természeti környezetnek az emberi gazdasági tevékenységet és populációt eltartó képességét értjük. Egy nagyon egyszerű hasonlattal lehet ezt megvilágítani. Nevezetesen: van egy halastó, amiben a halak szaporodnak. Ha minden évben csak a szaporulatot halásszuk

le, az állományt nem érintjük, akkor ez a halászat fenntartható, mert a következő évben megint lesz szaporulat, és akkor megint hozzájutunk a szaporulathoz. Ha valaki nagyon mohó, és többet halászik le az évi szaporulatnál, amivel a halállományt is csökkenti, akkor ennek az lesz a következménye, hogy az állomány lassan elfogy, nem lesz szaporulat, és akkor éhen halunk. Tehát ez a fenntarthatóság lényege, ami azt hiszem, mindenki számára jól érthető.

A fogalom a '80-as évek végén terjedt el az ENSZ Környezetvédelmi és Fejlődési Világbizottságának, az ún. Brundtland-Bizottságnak az „Our Common Future" cmű jelentése eredményeképpen. A fenntarthatóság nagyon divatos fogalommá vált, inflálódott, kificamították és sokféleképpen eltérítették eredeti jelentésétől. A '90-es évek közepén rövid ideig az államapparátusban dolgoztam, és már akkor dühösen fedeztem fel, hogy ha például pénzügyesekkel tárgyaltunk, vagy a Nemzeti Bankban, vagy valamelyik ágazati minisztériumban, már mindenki a fenntarthatóságról beszélt, de egyáltalán nem az ökológiai fenntarthatóságról – noha egyedül annak van értelme. Hanem beszéltek a „fenntartható gazdasági növekedésről", ami abszurdum, hiszen a növekedés környezetvédelmi szempontból *per definitionem* fenntarthatatlan, csak a gazdasági fejlődés az, de erről majd még lesz szó. Beszéltek költségvetési fenntarthatóságról, a nyugdíjrendszer fenntarthatóságáról és egyéb képtelenségekről. Tehát érezték, az államapparátus érezte, hogy ez egy kulcsszó, ez egy fontos fogalom, és ezért mindenre rásütötték, amivel foglalkoztak, elinflálták a fogalmat, kificamították.

Később e tévútra vezetés hivatalos professzionális fórumon is megtörtént. A 2002-es johannesburgi környezetvédelmi világkonferencián kezdtek el beszélni a fenntarthatóság „lábairól", miszerint a fenntarthatóságnak van ún. ökológiai lába, gazdasági lába és társadalmi lába. Ez szerintem megint egy nagyon káros dolog volt. Változatlanul ragaszkodom ahhoz, hogy a fenntarthatóság csak ökológiai értelemben használható, de érthető volt a törekvés, ugyanis az országok nagyobb része szegény ország, és a szegény országokban pedig nem lenne helyénvaló a környezetvédelemre fektetni a hangsúlyt, a természeti környezet megóvására, amikor az emberek alapvető igényei, szükségletei nincsenek kielégítve, tehát éheznek, vagy esetleg éhen is halnak. Tehát ilyen esetben indokolt lehet arról beszélni, hogy gazdasági fenntarthatóság vagy társadalmi fenntarthatóság, de ilyenkor is hozzá kellene tenni, hogy ezt hogyan értelmezzük.

Még talán annyit bevezetőként, hogy a fenntarthatóságban nagyon fontos szerepet játszik *a műszaki színvonal, a technológia.* Mert nyilvánvaló, ez evidencia, hogy minél fejlettebb a technológia, annál kisebb a gazdasági tevékenységnek az energia- és erőforrás-szükséglete, és ennek kapcsán különböző faktorokról szoktak beszélni. Weizsäcker valamikor a '90-es évek elején négyes faktorról beszélt, ami azt jelentette, hogy ha mindenhol a legfejlettebb technológiát alkalmaznák, akkor világméretekben az energiának az egynegyede is elég lenne az összes nemzeti terméktömegnek az előállításához. És aztán volt később valamikor egy

Carnoules-i konferencia, az ott kiadott deklarációban egy 10-es faktor szerepelt, ami azt jelentette, hogy ha a világ akkori fogyasztását meg akarnánk tartani, akkor a technológiai koefficiensnek tízszeresnek kellene lennie. Azaz tízszer hatékonyabb kellene hogy legyen a technológia ahhoz, hogy a környezeti fenntarthatóság keretein belül maradjunk. A fenntarthatóság fogalmáról bevezetésként ezt szándékoztam elmondani, és kérlek benneteket, hogy akinek van hozzáfűznivalója, az tegye meg.

Csutora Mária:
Nagyon egyetértek veled, hogy az ökológiai fenntarthatóságot nem szabad összemosni mindenféle más fenntarthatóság-történettel. Csak egy példa: az ENSZ 2015-ös Fenntartható Fejlődési Célok nevű dokumentumában meghatározza a fenntartható fejlődés céljait, majd ezekhez 231 darab totálisan vegyes indikátort rendel hozzá. Azon kívül, hogy pl. az egy főre eső szén-dioxid-kibocsátás, vannak olyan indikátorok, mint a százezer lakosra eső ATM-gépek száma. Ez biztosan releváns a fejlődő országokban. De gondoljuk csak el: úgy is lehet javítani egy ország környezetvédelmi helyzetén, hogy az ATM pontokat telepít? – ahelyett, hogy mondjuk a szén-dioxid kibocsátását csökkentené? Az ENSZ mentségére szóljon, hogy e program fő célja a hosszútávú fejlődés jellegének meghatározása és a szegénység felszámolása a világban; de azáltal, hogy azt „fenntartható fejlődésnek" nevezték el, devalválták a fogalom környezetvédelmi jelentőségét.

Szóval, ez egy zavaros történet. Az ENSZ SDG-nek (Sustainable Development Goals) a rangsorában az európai országok állnak elöl, főleg azért, mert a társadalmi mutatóik nagyon jók, és mert nagyon sok intézkedést tesznek a környezetvédelem érdekében, de az egy főre eső szén-dioxid-kibocsátásuk kétszerese a világátlagnak, és a jelenlegi világátlag sem fenntartható. Tehát, nagyon nagy a veszélye annak, hogy ha a fenntarthatóság fogalmát összekeverjük a szegénység leküzdésével, a világ fejlődési irányainak a meghatározásával, akkor magát az eredeti célt, a globális természeti környezet megóvását relativizáljuk, és háttérbe is szorítjuk.

Lukács András:
A harmadik világban részben éppen azért nagy a szegénység, mert a nyugati utat követve lepusztították természeti környezetüket (amiben főleg a bejövő külföldi tőke járt az élen). Ezek az országok is a nyugati társadalmak mintájára akarnak úgymond fejlődni, tehát ugyanazt a fogyasztási szintet akarják elérni. Ebben viszont el vannak maradva, és ezért érzik úgy, hogy ők szegények. Igen, sok esetben nagy a szegénység, de kérdés, hogy mi az, amitől boldog lehet az ember. Ismerjük, hogy a világ boldogság-indexének rangsorában nem az anyagilag legfejlettebb országok állnak az élen. A hírközlő médiumok hatására azonban az emberek egyre inkább az anyagi fogyasztást azonosítják a boldogsággal. Gondoljunk azonban az amazonasi indiánokra, akik jól megvoltak mindaddig, amíg oda nem ment a civilizáció, ami most tönkreteszi őket. Erős környezetvédelmi mozgalmak a fejlődő

országokban is vannak már, annak ellenére, hogy ők a leginkább veszélyeztetettek, hiszen a legtöbb környezetvédőt ezekben az országokban gyilkolják le.
Egy másik téma a műszaki fejlődés, körülbelül hasonló az én álláspontom is. A technológia nem bizonyította, hogy egyértelműen a környezet, a természet védelmét, a fenntarthatóságot szolgálja. Jól ismerjük azt a jelenséget, amikor a műszaki fejlesztés következtében egy termék által okozott környezeti kár csökken, de mivel a fejlesztés olcsóbbá teszi a terméket, jóval több fogy belőle, és ennek folytán nő az eladása és összességében a környezeti terhelés is. Ez a Jevons-paradoxon, a „visszacsapó hatás".

Ha mondjuk egy technikai újítás folytán az autók fajlagosan kevesebb üzemanyagot fogyasztottak, akkor egyre több és egyre nagyobb autókat gyártottak, ami nemhogy semlegesítette, hanem növelte az összfogyasztást. Másrészt nagyon sok esetben, amikor egy technológiát egy másikra váltanak, akkor egy újabb környezeti problémát hoznak létre. Ilyen az elektromos autókra való áttérés; most nem a kipufogógáz fogja okozni a problémát, hanem a nagy kapacitású akkumulátorok gyártása.

Kerekes Sándor:
Sokszor elhangzik, hogy a véges Földön nem lehet végtelen a növekedés. Ez biztosan igaz, de önmagában nem indokolja a zéró növekedést. A Föld nem zárt rendszer, hanem nyitott. A Nap energiát sugároz a Földre, aminek nagy részét a Föld kisugározza a világűrbe. A fizikusok ezért a fenntarthatóságról azt gondolják, hogy az „ingyen" kapott energiával gazdálkodhatunk. Ezt szokták technológiai optimizmusnak hívni, de ennek azért vannak természettudományos alapjai. Az ökohatékonyság valóban radikálisan javítható. Olyan közismert példákat lehet mondani, mint például a led lámpa, amelyik 7 wattal világít annyit, mint a 70 wattos világított előtte. Ma egy hektáron tízszer annyi gabona termelhető, mint száz évvel ezelőtt. Egy kisváros szennyvize megtisztítható egy 50–100 négyzetméteren elhelyezhető tisztítóművel stb. Rengeteg kedvező lehetőség áll rendelkezésünkre. A fenntarthatóság definiálható, ha úgy tetszik, a természettudományok nyelvén. Úgy kell karbantartani a világot, hogy az entrópia ne növekedjen olyan mértékben, hogy az visszafordíthatatlanná tegye a környezeti változásokat. Ha az átalakítások reverzibilis folyamatok, akkor van remény. Amikor ökológiáról beszélünk, az mindig egy nagyon könnyen félreérthető kategória. Az ökológia fejlődést, evolúciót feltételez, és nem változatlanságot. Tehát akik arról beszélnek, hogy fenntartható lenne a rendszer, ha nem pusztulnának el fajok, meg nem vennénk túlságosan igénybe a környezetet, azok általában változatlanságról és egyensúlyról beszélnek. Változatlanság azonban sohasem volt, és az egyensúly is csak az élettelen természetben értelmezhető. Az élővilágban mindig van fejlődés. *Az olyan változás fenntartható, amelyik nem károsítja a környezetnek az alkalmazkodóképességét, rezilienciáját.* Ez körülbelül azt jelenti, hogy létrejönnek állapotok, amik különböznek attól, ami volt, de ezek az állapotok is életképes jövőt biztosítanak az emberiségnek és az élővilágnak.

Mindig zavar, ha azt mondják – és te ezt is mondod, Karcsi –, hogy milyen szörnyű dolog, hogy a bankárok, és mindenki más is fenntarthatóságról beszél. Nekem ez annyira nem szörnyű, mert tudjuk, hogy van olyan költségvetési politika, amelyik fenntartható. Tehát használunk egy szót, a fenntarthatóságot (sustainability), amit a Brundtland-jelentés 1987-ben használt a „Közös jövőnk" című tanulmányában. A jelentést akkor, a későbbi környezetvédelmi miniszter, Persányi Miklós fordította magyarra, és ő nem fenntartható, hanem harmonikus fejlődésnek fordította a kifejezést.

Az, hogy a *sustainability* magyarul harmonikusat jelent vagy inkább fenntarthatót, azon lehet vitatkozni. Lehet, hogy szerencsésebb lett volna a harmonikus, mert azt nem használta volna mindenki. Bár emlékszem rá, hogy ezen az egyetemen Szabó Kálmán, volt rektorunk, a gazdaság harmonikus fejlődéséről tartott előadásokat a hetvenes években. Gyakorlatilag nem lehet olyan kifejezést találni, amit ne kritizálna valaki. Egyébként pedig csak annyira érdemes húzni a vészharangot, amennyire indokolt, mert ha elvesszük az emberek kedvét a cselekvéstől, esetleg a védekezéstől is, abból baj lehet.

Nem becsülhető előre, hogy mi történik majd a világban, ellenben megváltoztatható a jövő. Cselekedni kellene, és megváltoztatni a jövőt, ahelyett, hogy elhisszük a katasztrófát előre jelző jóslatokat. Nincs rá különösebb okunk, hogy letargiába süllyedjünk. Gyakorlatilag 200 éve jósolta Malthus, hogy nem lehet ellátni az emberiséget élelmiszerrel. Most is vannak, akik ezt vetítik a jövőbe. Jelenleg a világon annyi élelmiszert termelnek, ami elegendő volna tíz milliárd ember ellátására. A napenergia létezik és ingyen van, tehát amíg a nap süt, addig elvileg mindig ki lehet találni megoldásokat. Akár például azt, hogy a szétszórt nagy entrópiájú anyagokat újra összegyűjtögessük. Ezt teszi a szén-dioxiddal a fotoszintézis, utánoznunk kell a természetet és nem legyűrni őt. A gazdaság az olcsó természeti kincseket mindenfelé szétszórta. A lineáris gazdaság hulladékot termelt, de ez megváltoztatható. Nem lehet úgy élni, mint ahogy eddig éltünk, biztosan másképp kellene élnünk. Mondhatjuk úgy is, hogy fenntarthatóan, és ez szerintem lehetséges volna. Nagyon retrográd dolog az, amikor valakik arról moralizálnak, miközben a jelen generáción belül emberek tömegei éheznek és halnak éhen, hogy a jövő generációknak mit hagyunk majd. Meg kéne oldanunk a jelen generációinak a problémáit, és ezt úgy lehetne megoldani, hogy egyenletesebben kellene elosztani a megtermelt javakat. Nem arról beszélek, hogy egyenlősdi kellene, hanem arról, hogy a népesség egytized százalékának a részesedése ne a megtermelt GDP 50–60 %-át tegye ki. El kell olvasni és meg kell érteni Piketty magyarul is megjelent könyvét, ami szörnyű képet fest az elosztási viszonyokról. Az elosztási viszonyokat kellene megváltoztatni, ami nem a szocializmus visszasírását jelenti. Ha a világ szegényei nem éheznének és gyerekeik iskolába járnának, csökkenne a népességszám növekedése, csökkenne a migrációs nyomás és csökkenne a környezetterhelés is. Erről kéne beszélni, nem arról, hogy a gazdasági növekedés az átok. Mert sokféle növekedés van. El kell olvasni Kuznetsnek a Nobel-díj átvételekor tartott előadását. Van jó, meg rossz növekedés. Én úgy gondolom, hogy ha az elosztási viszonyok megváltoztatásáról beszélnénk, akkor nem kellene arról vitáznunk, hogy itt a világvége. Arról kellene beszélnünk, hogy mindannyiunk mohóságát korlátozni kellene.

Nem kellene megvennünk dolgokat, amikre nincs is szükségünk, és bizonyos nagyon gazdag rétegek féktelen mohóságát is korlátozni kellene, például magas adókkal, és akkor közelebb jutnánk a megoldáshoz.

Kiss Károly:
Piketty állításait többen vitatják. Én úgy látom, hogy Milanovicnak van igaza. Miközben a vagyoni- és jövedelemkoncentráció az elmúlt két évtizedben valóban az egekbe szökött, ugyanakkor egy új globális középosztály van kialakulóban. A feltörekvő országokban – főleg Kínában és Indiában – százmilliók jutottak munkához, miközben a fejlettekben, mivel a globális világpiacon a szegény országok iparcikkeivel kell versenyezniük, a bérek stagnáltak, s így összességében kiegyenlítés ment végbe.

Globális környezeti problémák

Kiss Károly:
Beszéljünk a globális környezeti problémákról: az éghajlatváltozásról, a biodiverzitás veszélyes csökkenéséről, az esőerdők pusztulásáról, a sivatagosodásról, a talajok szennyeződéséről, az édesvízhiányról. Bár ezek egybefüggenek, a legsúlyosabb közülük az éghajlatváltozás, melynek fő megjelenési módja a felmelegedés.

Bozó László:
Kezdjük akkor a klímával! A földi éghajlat mindig is változott a földtörténeti korok során. Ha visszanézzük, megnézzük a trendeket, a változékonyságot, akkor az ipari forradalom előtti időszakban természeti okoknál fogva (akár csillagászati, akár a vulkánosság, akár a napsugárzás energiájának a változása) folyamatos éghajlatváltozások történtek, jégkorszakok és interglaciálisok váltották egymást. A jelenkori éghajlatváltozásban ehhez képest az a különbség, hogy az emberi tevékenység megjelent ebben a rendszerben, ami a korábbiakhoz képest sokkal nagyobb dinamikával képes befolyásolni, például a légkör összetételét a fosszilis tüzelőanyagok elégetésén keresztül, vagy a földhasználat változásán keresztül. Emiatt olyan sebességű változások következnek be az éghajlat állapotában, a légkör kémiai és fizikai állapotában, amelyek bizonyíthatóan nem voltak a korábbi időszakban. Tehát nagyjából azt tudjuk most mondani, hogy a legutolsó jégkorszaki minimum – körülbelül 18-19 ezer év – óta nem voltak ilyen gyors változások a légkörben, ami egyértelműen az emberi tevékenységnek köszönhető. Tegyük hozzá, hogy maga az éghajlatváltozás nem csak így önmagában jelentkezik. A fosszilis tüzelőanyagok felhasználása, elégetése közvetlen környezeti problémát is jelent. Tehát a kén-dioxid, a nitrogén-oxidok, a szén-monoxid, az illékony szerves vegyületek, az ebből keletkező ózon olyan közvetlen kockázatokat jelent, ami a rövidebb várható emberi élettartamban jól kimutatható.

Energetikai szempontból nyitott a rendszer, és gyakorlatilag korlátlan a rendelkezésre álló energia. Nagyjából tízezerszerese a Földet elérő napsugárzásnak a teljesítményösszege a jelenlegi felhasználásunknak, tehát ha mindenféle veszteséget, szállítási és más hatásfaktort is figyelembe veszünk, akkor is ez elméletileg bőségesen elegendő. Az azonban nem mindegy, hogy milyen technológiával fogjuk meg, hogyan továbbítjuk, és tudjuk-e egyáltalán tárolni. Azok a technológiák, amik szóba kerültek, pl. az akkumulátorgyártás, máshol jelentenek olyan környezeti kockázatokat, amelyek egyébként az amúgy megújulónak tekintendő, vagy megújulónak tekinthető napenergia-felhasználást is árnyaltabban értelmezik. Magának az éghajlatváltozásnak van egy olyan jellegzetessége, hogy bár az átlagokat tekintve nincs nagy változás, tehát mondjuk 100 év alatt 1 Celsius fok emelkedés, de mégis területileg, a Föld különböző régióiban a szélsőséges helyzetek számának és intenzitásának a változása jól megfigyelhető. Ráadásul, ha most csak az északi féltekének ezt az Észak-Afrikától a Skandinávia északi részein lévő elég sűrűn lakott részt nézzük, akkor azt mondhatjuk, hogy az eddig száraz területek tovább fognak szárazodni, tehát a mediterrán térség és Dél-Európa, beleértve a közel-keleti sávot is, Jordánia, Irak, Irán, Törökország déli részét és Szíriát. Míg az északi részek, amelyek egyébként csapadékban ellátottabbak voltak, Skandinávia, Észak-Németország, ezek még nagyobb mennyiségű csapadékot kapnak majd. Mi, itt a kettő között egy olyan alkalmazkodási kényszerben vagyunk a közepes szélességeken, hogy mind a két szélsőség elég nagy valószínűséggel bekövetkezhet. Tehát a szárazodás és aszály, illetve az árvizek, belvizek is potenciális veszélyt jelentenek.

Ez olyan léptékű alkalmazkodási kényszert jelent például a vízgazdálkodásban, hogy teljesen újra kell gondolni azt az alapvetést a vízgazdálkodásban, hogy ha sok a víz, akkor minél gyorsabban szabaduljunk meg tőle. Nyomjuk át Szerbiába, Horvátországba, csak ne itt legyen árvíz, belvíz. Miután a másik véglet is előfordul, és ezt idén nyáron is láttuk, valami módon mégiscsak gondoskodni kellene a víz megfogásáról is. Ez az árvízi dolgoknál részben már adott, de vannak azért belvizes, meg egyéb területek is, ahol ezek egyáltalán nincsenek még gondolati szinten sem kitalálva. Holott szerintem jól látható, vagy érzékelhető a trendekből, hogy maga a víz, vagy az édesvízkészlethez való hozzáférés legalább akkora érték lesz, mint energiahordozókat birtokolni.

A talajokat is érinti ez a környezeti változás, hiszen egyrészt ma már lényegében műtrágyázás nélkül lehetetlenség ezt a mennyiségű élelmiszert előállítani. Most jól látjuk, hogy a jelenlegi földgázárak mellett milyen problémát okoz közvetetten a műtrágya hiánya, vagy a magas ára. Másrészt közvetlenül a környezeti szélsőségesség változása, tehát a talajerózió, talajszárazodás eleve szélsőségesebbé teszi magát a termésbiztonságot, ellátásbiztonságot is, ami nyilvánvalóan így már egy komoly társadalmi probléma is.

Az éghajlatváltozás mellett további globális környezeti problémák: a permafroszt olvadása, a tengerszint emelkedése, a különböző léptékű és intenzitású környezeti szennyezések, a biodiverzitás csökkenése, a növényi fajtáknak az övezeti változása. Bizonyos fajták eddig

megteremtek bizonyos területeken, ezek most nem lesznek életképesek, vagy északabbra kell hogy húzódjanak. Gondot okoz még a foszforhiány és a nitrogén túlhasználata.

Lukács András:
Ezek a változások, amelyekről beszéltél, kiszámíthatatlanok, mivel ezek nem lineáris folyamatok. Mivel geofizikus a végzettségem, egy ilyen példát mondok. A földrengéseket néha megelőzik kisebb rezgések, amik még nem veszélyesek, vagy sokszor meg sem előzik, hanem csak fokozatosan növekszik a feszültség a földkéregben, majd pedig váratlanul, hirtelen romba dől az egész város. Az éghajlatváltozási jelenségek hasonlóan viselkednek: a természet egy ideig bírja a feszültséget, és aztán hirtelen „robban". Tehát, nagyon-nagyon veszélyes ez a folyamat.

Bozó László:
Így van, ezt a legnehezebb előre jelezni, hiszen tényleg nem lineárisok a folyamatok, és nagyon sok összetevős a rendszer. Maga a földrendszer is, az óceán, a légkör, a szárazföldek, a jégtakaró különböző válaszidővel rendelkeznek a külső befolyásoló hatásokra. Ezek a válaszok ráadásul szuperponálódnak, különböző frekvenciák akkumulálódnak, tehát valóban összeállhatnak olyan hullámhegyek, amelyek gyakorlatilag nem folytonossá teszik ezeket a változásokat. Akkor viszont a beavatkozás már biztos, hogy elkésett lesz, mert nagyon nehéz megtalálni azokat a pontokat, ahol ezt még vissza lehetne fordítani.

A fenntarthatóság és a gazdaság

Kiss Károly:
A környezetgazdaságtan célja és témája az, hogy a gazdaság környezetbarát irányban fejlődjön, és ehhez különféle eszközök állnak rendelkezésre. Az állami szabályozás közvetlen eszközei a tiltás, korlátozás, kvóták megszabása a káros tevékenységek esetében. De a közgazdasági eszközöknek is igen kifinomult eszközrendszere alakult ki. Idetartoznak a környezetvédelmi adók, vagy éppenséggel támogatások, a szennyezési jogok piaca, azok cseréje. Ezek hátterében az externáliák tana áll: a szennyezés károkat okoz az ügyletben nem részt vevő harmadik feleknek, vagy a közösségnek, melyek költségét a szennyező nem fizeti meg. A közvetett, vagy más néven gazdasági eszközök arra szolgálnak, hogy a szennyező fizesse meg a másoknak okozott kárt, és ez az elv egyben azok mértékét is meghatározza. A támogatásoknál ellenkező logika érvényesül: vannak olyan tevékenységek (pl. fásítás, vagy a megújuló energiák kitermelése), melyek hasznosak a természeti környezetre, és ezért indokolt a támogatásuk.

A környezetgazdászok megkülönböztetik a növekedést a fejlődéstől. Növekedés alatt mennyiségi változást értünk, mely több anyagi erőforrást vesz igénybe, és ezáltal terheli a környezetet. A fejlődés viszont minőségi változás, mely úgy ér el jobb életfeltételeket, hogy a

természeti környezetet nem terheli. Ennélfogva „fenntartható növekedés" *per definitionem* nem létezik, ezt az ökológiai gazdaságtan *„oximoronjának",* azaz lehetetlenségi tételének nevezik, fenntartható csak a fejlődés lehet.

Csutora Mária:
A környezetgazdaságtannak van egy érdekes mérési eszköze, az ***ökológiai lábnyom*.** Ez egy népszerű indikátor, főleg kommunikációs szerepe van, mert képes kifejezni azt, hogy a fogyasztásunknak mekkora a környezeti hatása. Ezt területnagyságban méri; mekkora területi igénye van a fogyasztásunknak; egy adott technológiai színvonal mellett mekkora földterületre van szükség az igényeink kielégítéséhez, és az annak során keletkező hulladékok asszimilációjához. A földterület pedig lehet konkrét: az általunk elfogyasztott élelmiszerek és ipari nyersanyagok megtermeléséhez mekkora legelő, szántóföld, erdő szükséges, és mekkora a lakóhelyeink és a közlekedés által elfoglalt terület. Van egy fiktív eleme is, ez pedig azt mutatja, hogy a kibocsátott szén-dioxid elnyeletéséhez mekkora erdőterületre lenne szükség.

Az egyes elemeket csak egymás kárára lehet változtatni, hiszen hallottuk, hogy a napenergia nagysága ugyan végtelen s a technológia fejlesztésével jobban is tudjuk hasznosítani, a Föld területe azonban mégiscsak eléggé véges. Lehetőség van arra, hogy az ökológiai lábnyomban figyelembe vegyük az export és az import hatását: a máshol gyártott, de általunk fogyasztott termékek környezeti hatása növeli az ökológiai lábnyomunkat, az exportunké pedig a vevő országok fogyasztóinak a lábnyomát terheli. Ha én made in China termékeket fogyasztok, akkor azoknak a hatását is megmutatja, és az én lábnyomom növekszik: nálam számolja el pl. a Kínában termelt áru gyártásának során kibocsátott szén-dioxidot.

Bozó László:
Elsősorban a levegő környezeti terhelése a gond, vagy éghajlati szempontból van három olyan ágazat, az acélgyártás, a műtrágyagyártás és a cementgyártás, ahol olyan mértékű energiasűrűség szükséges, hogy ott jelenleg a megújulóknak a használata elég nehezen képzelhető el. Nem tudom, hogy erre mi a megoldás egyébként, de az biztos, hogy rövid távon ezeken a területeken közvetlen, akár szén-dioxid, akár más szennyezőanyag-kibocsátás csökkentést eléggé nehéz elérni. Más területeken nagyobb a rugalmasság.

Lukács András:
A környezeti fenntarthatóság és a gazdaság téma kapcsán említést kell tennünk egy fontos témáról: az ***ökológiai államháztartási reformról.*** Ennek az a lényege, hogy meg kell változtatni az adóterhek és támogatások „szokásos" eloszlását. Hagyományosan a legtöbb adót az élőmunkán realizálják (személyi jövedelemadó, társadalombiztosítási járulék), az energia és az egyéb természeti erőforrások használata pedig ehhez képest viszonylag alacsonyan adóztatott. Az ökológiai adóreform során megfordítjuk az adóteher elosztását: az élőmunkát kevésbé adóztatjuk meg, hiszen az bőven rendelkezésre áll, és ezáltal még a

foglalkoztatást is növeljük. Egyúttal fel kell számolni az egyéb káros támogatásokat is. Az energia és a nyersanyagok fokozottabb megadóztatása és a káros támogatások megszüntetése pedig nemcsak környezetvédelmi, hanem hagyományos gazdasági értelemben is előnyös, hiszen javítja a hatékonyságot. Magyarországon először a Levegő Munkacsoport szakértői, Kiss Károly és Pavics Lázár készített 1992-ben (pont 30 éve) egy ökológiai adóreform-tervezetet. Attól kezdve 25 éven át a Levegő Munkacsoportban minden évben kidolgoztuk a hivatalos költségvetési tervezet ökológiai változatát.

Fenntarthatóság és a vállalati gazdálkodás

Kiss Károly:
A fenntarthatóság fontos vetülete a vállalati gazdálkodás: hogyan lehet azt érvényesíteni a vállalatok gazdálkodásában. Európában ennek kifinomult rendszere van, a vállalatok ún. fenntarthatósági jelentéseket (CSR – Corporate Sustainability Report) készítenek. Az amerikai és az európai hozzáállás e téren is (mint más, alapvető közgazdaságtani és társadalompolitikai kérdésekben) eltérő. Amerikában úgy gondolják, hogy a vállalati gazdálkodással szemben csak egyetlen jogos elvárás lehetséges: a jövedelmezőség, a profit maximálása. A környezet védelme (mint ahogy pl. más, társadalmi hatások, elvárások is) nem a vállalatok feladata. Azokat az érdekeket a megfelelő hatóságoknak kell érvényesíteniük, szabályozással, jogi eszközökkel vagy más módon kikényszeríteniük. Európában az uralkodó társadalmi-gazdasági modell a szociális piacgazdaság – e felfogás szerint a vállalatok felelőssége túlmutat a merő profitmaximáláson.

Mint általános jelenséget, meg kell említenünk, hogy a vállalatok környezetvédő arculatukat nem „önzetlenül" alakítják ki. Arra számítanak, hogy jobb társadalmi megítélésük megtérül a nagyobb forgalomban. Ez végül is – ha tényleges, és nem mondvacsinált környezetvédelem áll mögötte – nem elvetendő. De sokszor az intézkedés mögött nincs lényeges tartalom. Példának azt a hazai élelmiszeráruház-láncolatot hozhatjuk fel, mely nemrégiben megszüntette az ingyenes műanyag zacskók használatát – ettől várva a környezetbarát minősítést. De ugyanakkor azt látjuk, hogy ugyanez az áruházlánc műanyag palackozású 2 deciliteres gyümölcsleveket árul, polcain az egyadagos készételek nagy választékát kínálja, szintén műanyag dobozokban, és felvágottakat szinte már nem is lehet kimérve venni, mindent előcsomagolt, fóliázott 5–10 dekagrammos formában árulnak. Az, hogy a zöldségekhez, gyümölcshöz a műanyag zacskóért 15 forintot kell fizetni, nevetséges szemfényvesztés.

Kerekes Sándor:
Nézzük a mostani történéseket, amiknek nem örülünk, mert senki nem örül neki, hogy ilyen mértékben elszaladtak az energiaárak.

Nem örülünk, hogy nem működik a nemzetközi szállítási rendszer, és gyakorlatilag nem érkeznek meg az alkatrészek, és ezért itthon is leálltak az autógyárak. A járvány idején pedig volt maszk stb. A just in time és más, a méretgazdaságossághoz köthető üzleti stratégiák összeomlása figyelmeztet bennünket. A gazdaság kapott bizonyos impulzusokat, amik hatására elkezdett változni. Elég gyorsan kezdett megváltozni, és rengeteg ilyen változást láthatunk majd. Vannak az üzleti világban olyanok, akik azon törik a fejüket, hogy hogyan lehet olyan energiaárak mellett is működni, amilyen energiaárak ma vannak. A magas energiaár jövedelmezővé tesz olyan energiaelőállítási megoldásokat, amik korábban nem voltak jövedelmezők. Az úgynevezett megújuló energiák – amiket nem biztos, hogy így kellene nevezni, de fogadjuk el, hogy ezek megújulónak tűnő energiák – ma már versenyképesek. Az aukción eladták a napelemekre a beruházási lehetőségeket, és kiderült, hogy messze olcsóbban tudják termelni a napelemekkel az energiát, mint amennyiért egyébként az energiarendszer termelni volt képes. Van egy gazdasági logika, és ez sajnos a nemszeretett méretgazdaságosság. Ez nyomja le a költségeket és teszi ily módon gazdaságossá a napelemekkel előállított energiát. A méretgazdaságosság valamilyen probléma kezelésében segít, valamiben meg árt. A méretgazdaságosság, ami a motorja a globalizációnak, sok mindenben ártott. A járvány után látszottak már az ellátási nehézségek, a mostani háború pedig még inkább arra ösztönzi a gazdaságokat, hogy próbáljanak bizonyos dolgokból önellátók lenni. Igen, legyen idehaza lehetőség arra, hogy maszkot termeljünk, vagy lélegeztetőgépet, sőt legyünk önellátók az élelmiszert és az energiát illetően is, sőt legyen saját hadiiparunk is. És valószínűleg nem akarunk mindig Tajvanból chipeket venni, mert az ellátás nem biztonságos. Tehát elterjedőben van egy új gazdasági logika. Bizonyos országok, kontinensek, mint az Egyesült Államok, megengedheti magának, hogy teljesen önellátó legyen. Nyilván ezt mi nem engedhetjük meg magunknak, de a vállalatok gondolkodásában ez már megjelenik. Ha megnézzük, hogy néz ki ma a gazdaság és hogy nézett ki 15 éve, akkor látjuk a változásokat. És az emberek mint fogyasztók is változnak, ami szintén fontos, mert ha a fogyasztó nem változik, akkor hiába a vállalat hajlandósága a változásra. Budapest eszméletlen balesetveszélyessé vált, mert mindenki rollerrel száguldozik. A rollerek a „megosztó" gazdaság szolgáltatásai már. Összességében tehát lehet ennek örülni, vagy éppen nem örülni. Most még okkal panaszkodunk, hogy milyen bunkó, aki otthagyja a rollert az út közepén és a látássérült honfitársunk belebotlik és eltöri a lábát, de ezeken a gyerekbetegségeken hamarosan túljutunk. És amikor fenntarthatóságról beszélünk, akkor a léptékek ezer években mérhetők.

Körülbelül tizennégyezer éve élvezzük ezt a fajta klímát, amit eddig élveztünk. Igaz, most nem élvezzük éppen, mert nyáron nagy volt az aszály. De az emberiség magatartása változik, reagálunk a változásokra. És persze lehet, hogy amit létrehozunk, az működésképtelen. Ilyen zsákutca a birtoklási vágyhoz köthető készletgazdaság. Mindenki mindent birtokolni akar. Pedig, amennyiben csak használni akarnánk a technika által nyújtott lehetőségeket, például az autót, a rollert vagy a számítógépet, az ugyanolyan életszínvonalat, életminőséget biztosítana, és az fenntartható lenne. Az pedig nem fenntartható, hogy

mindenki hazaviszi tulajdonaként a szerszámot, mert éppen fúrni akar egy lyukat a falba és aztán évekig nem használja. Persze. Ez egyfajta logika, amit fölépítettünk és működtettünk.

A vállalkozások érdeke, hogy minél többet termeljenek és a termékeiket eladják a fogyasztóknak. Ez a készletgazdaság. Most majd kiderül, hogy szűkösen állnak rendelkezésre az erőforrások, fölmegy nagyon a termékek ára, nem biztos, hogy mindenki meg akarja azokat venni. Meglehet, hogy sokan inkább bérelni akarják majd a szerszámokat és a közlekedési eszközöket. A XXI. századi technológia áldása – az okostelefon – majd megmondja, hogy hova kell mennem, hol kapok rollert vagy autót, esetleg egy szerszámot, sőt meg tudom rendelni és akár ki is tudják szállítani. Használatra. Az egyik oldalon rengeteg energiát fogyasztanak a számítógépek, de a másik oldalon rengeteg megtakarítást tesznek lehetővé. Persze hogy nem az az autó kell nekem, amelyért el kell mennem a város másik végébe, hanem egy olyan autó kell, ami itt van ötven méterre. És ez ma már lehetőség. Léteznek rá rendszerek, léteznek vállalkozások.

Az olyan vállalkozás fenntartható, amely jó terméket vagy szolgáltatást hoz létre. A Grundfoch-szivattyú vagy a MAKITA-szerszám jó, ezért fenntartható. Aki olyat termel, ami olcsó és gagyi, az nem jó és nem fenntartható. Most is használom az apám szerszámait és ez fenntartható. Visszatérhetünk egy olyan világhoz, amikor ez a jellemző, és nem az, hogy kétszer a kezemben volt a szerszám, és azért dobom ki, mert már használhatatlan. Az emberek hajlandók kicsit többet fizetni valamiért, ami jó, és erre kell hogy alapozzanak a vállalkozások. Nem azon múlik, hogy a vállalkozás fenntartható-e, hogy milyen CSR-jelentést ír, hanem azon, hogy amit előállít, annak van-e értelme, vagy nincs?

Ha nem adnának el 70%-os reklámköltséggel olyan termékeket az embereknek, amiktől állítólag tovább élnek, de ténylegesen nincsen rá szükségük, hanem arra ösztönöznék őket, hogy reggelente menjenek el egy kicsit futni, ne egyenek és igyanak annyit fölöslegesen és ne úgy akarjanak boldogok lenne, hogy fogyasztanak, akkor az egy jobb világ lenne. Mikor az egyetemen tanítani kezdtem, akkor még nem voltak gyógyszerreklámok. Most nem tudom kinyitni a rádiót, hogy ne kelljen meghallgatnom egyben egy gyógyszerreklámot is. Nem tudom kinyitni a számítógépemet, hogy ne kapjak két hirdetést, mert tudják, hogy hány éves vagyok, és nekem illene már azokkal a betegségekkel rendelkeznem, ami az én korosztályomnál már megjelent.

Nem a gazdasági növekedés ellen kellene tehát küzdenünk, mert az nem jelent bajt. Nem baj, ha egy vállalkozás csinál valami értelmeset, és megél belőle. Vannak emberek, akik nagyszerű dolgokat műveltek, meg nagyszerű dolgokat találtak föl. Örülünk Rubik Ernőnek, Béres Józsefnek meg a többieknek, mert lehet egy olyan világot is létrehozni, amelyik nagyszerű, de ebben a világban az oktatás-nevelés kulcsszerepet játszik.

Ha megnézzük India demográfiai piramisát, akkor a változás jól látszik. Húsz évvel ezelőtt az indiai demográfiai piramis teljesen olyan volt, mint egy háromszög. A különféle életkori csoportokhoz tartozó emberek között a legfiatalabbak, a 0–5 év közötti gyerekek voltak a legtöbben. Majd elkezdett szűkülni a piramis. Miért? Mert nőtt az indiaiak életszínvonala, a gyerekek, a lányok is iskolába járnak, és nem kezdenek el 14 évesen gyerekeket szülni. Aki pedig huszonnégy évesen szül, az nem tud 12-14 gyermeket a világra

hozni. Ennyit a túlnépesedés természetéről. Teljességében nem jelezhető előre, mégis megváltoztatható a jövő.

Lukács András:
A megosztásos gazdaság nagyon nagy mértékben segíthet, de csak akkor, ha megfelelő egyéb intézkedéseket is hozunk. Említettük az elektromos rollereket. Ezek továbbrontottak a környezet állapotán a felmérések szerint, ugyanis nem az autózást csökkentették, vagy legalább is minimális mértékben hagyták el az emberek az autóikat, hanem a tömegközlekedés kihasználtságát rontották, és a gyaloglás terhére kezdtek el rollerozni. Tehát a rollerek csak akkor válthatták volna be a hozzájuk fűzött reményeket, ha egyúttal az autóhasználatot jelentősen korlátozták volna.

Mint környezetvédő természetesen egyetértek a vállalatok törekvésével, hogy tevékenységük környezetbarát minősítést kapjon. De ennél sokkal fontosabb, hogy az ár- és adórendszer úgy legyen kialakítva, hogy tükrözze azokat a káros környezeti hatásokat, melyek az energiahordozók és az más nyersanyagok felhasználásakor keletkeznek, azaz minél nagyobb mértékben terheli egy energiahordozó vagy nyersanyag a környezetet, annál magasabb legyen az ára.

Életmódunk és a környezet védelme

Csutora Mária:
Beszéljünk most arról, hogy életmódunk mely elemei a legfontosabbak környezetvédelmi szempontból. Alapvetően négy elem számít: háztartási energia, közlekedés, élelmiszer és hogy mennyi cuccot vásárolunk. Ebből a háztartásienergia-felhasználás az, ahol szerintem nagyon nagy lehetőségeket mulasztottunk el az elmúlt 10–15 évben, mert gyakorlatilag most már szinte nulla energiafelhasználású házat is lehetne építeni. A napelemek befogják a napenergiát, és így a fűtéshez is nagymértékben hozzá tudnak járulni. Rendesen le lehet szigetelni a házakat. Tehát effektíve jólét-semlegesen, közel nullára lehet csökkenteni a házak energiafelhasználását, de a már meglévő, a már megépített házaknál is nagyon hasznos ez a megoldás: ha valaki napelemeket szereltet fel, az hat hónapról három hónapra le tudja csökkenteni a fűtési szezonját. Nálunk is így van. És most tovább csökkentjük, még többet fogunk árammal fűteni. Nagy hibákat követtünk el, mert Magyarországon az épületállomány korszerűsítését jóval korábban el kellett volna kezdeni. Lehet, hogy egyes esetekben még az is kifizetődőbb lett volna, ha ledózerolják a régi házat és újat építenek. Szóval, ha nagyon drága lenne az energia, akkor itt a világ környezetvédelmi problémáinak 80 százaléka megoldódna. Tartósan lenne tízszer annyi, mint most.

Kiss Károly:
Igen, a rezsiköltségek támogatása helyett célszerűbb lett volna az energiatakarékosságot támogatni.

Lukács András:
A Levegő Munkacsoportban ’94-ben írtuk a „Miért elkerülhetetlen az energiaárak emelése és hogyan valósítható meg?” című tanulmányunkat. (Népszerűsítő összefoglalása „A zsebtapasz nem gyógyít” címmel megtalálható a www.levego.hu honlapon.)

Csutora Mária:
A ***közlekedés*** a másik ilyen történet, de az mindenkinek nagyon fáj. Hihetetlen, hogy mennyit változott tíz év alatt a világ. Készítettünk egy felmérést 2010-ben, meg most is. 2008–10-ben a válság idején nem volt az embereknek pénze, és nem utaztak külföldre, és azt írták, hogy ez „jólét-semleges”, tehát ott tudnak a legjobban spórolni. A mostani covidos válságnál a fiataloknak szinte az utazás hiánya fájt a legjobban. Mert ezalatt a tíz év alatt már nemcsak a gazdaság vált még inkább globálissá, hanem személyes életük is. A barátok, a családtagok összevissza laknak a világban, és az utazás már nem csupán szórakozás, hanem munka meg tanulás, meg találkozás a barátokkal, a családtagokkal. Szóval hihetetlen mértékben megnőtt az utazási igény, és ezt nagyon nehéz visszafordítani.

Az ***élelmiszer*** a következő téma. Egy Phd-hallgatónkkal kiszámoltuk, hogy mennyivel kisebb lenne az ökológiai lábnyom, ha mindenki úgy étkezne, ahogy az orvosi ajánlásokban szerepel. Ez nem vegetáriánus étrendet jelent, csak azt, hogy úgy eszik/enne valaki, ahogy az orvosok ajánlják. Nos, ebben az esetben húsz százalékkal lenne kisebb az étkezések ökológiai lábnyoma. Tehát egy irányba mutat a fenntarthatóság és az egészségesség. Ezen persze nehéz változtatni. Ez is nagy szenvedést okoz, a dolgokról pedig, amikről Kerekes professzor úr is mesélt, még nehezebb lemondanunk. Cuccaink nem tartósak, és összevissza vásárolunk mindenfélét. Amikor a gyerekeim kicsik voltak, már elegem volt, hogy mindent elöntenek a játékok otthon. Egyszer, amikor elmentek a nagyszülőkhöz, összeszedtem és kidobtam a játékaik felét. A maradékot pedig fajtánként szépen elrendeztem a szobáikban, és amikor visszajöttek azt hitték, hogy több játékuk van. Nem is vették észre, hogy a felét kidobtam. Amit használtak – a vonat meg a legó –, abból több volt egy helyen, jobban tudták használni. Gondoltam, kicsik voltak még. Aztán megpróbáltam ugyanezt, amikor 16 és 12 évesek voltak már. És akkor is ugyanígy működött. Észrevették, hogy rend van, és amivel egyébként játszani vagy szórakozni szoktak, azt könnyebben megtalálták. Szóval hihetetlen, hogy milyen mértékben vesszük magunkat körül szükségtelen dolgokkal.

Bozó László:
Érdekes volt, amit Csutora Mária mondott az élelmiszerről; az, hogy 20%-kal fogyasztanánk kevesebbet, ha egészséges dietetikus szabály szerint élnénk. Hozzátehetjük, hogy amennyiben észszerűbben vásárolnánk, akkor kevesebb lenne a szemét és ezzel is csökkennének a terhek, miközben a fogyasztásunk szintje maradhatna. Manapság rengeteg minden kerül a szemétbe. Elég megnézni az ünnepnapokat, amikor nem nyitnak ki az élelmiszerüzletek. Mindenki megőrül, és olyan mennyiségű élelmet vásárolunk, ami

szerintem nem egy napra, hanem egy hétre is biztos elég lenne, s persze így a termékek nagy része nyilván kukában végzi.

Lukács András:
Az életmód, fogyasztás és a környezet kapcsán térjünk vissza a ***reklámokra***, mert fontos kérdés. A reklámok nagymértékben befolyásolják fogyasztásunkat. És többnyire rossz irányban. Minden reklámozó arra törekszik, hogy termékéből minél többet vásároljanak. A Levegő Munkacsoportban még a '90-es években törvényjavaslatot dolgoztunk ki, mely a reklámokat két csoportba sorolta. Az olyan termékek reklámozásáért, melyek károsak a környezetre, „büntető tarifát" kellett volna fizetni. Azok a reklámok viszont, melyek környezetbarát termékeket vagy a környezetkímélő életmódot reklámozták, kedvezményes tarifában részesültek volna. Ez és más javaslataink (mint pl. a környezetvédelmi adóreform) eljutottak ugyan az apparátusig, de annak szemlélete megakadályozta, hogy azokat be is fogadják.

Kerekes Sándor:
Sokan mondják, hogy az externáliák miatt legalább négyszer ennyiért kéne adni az üzemanyagot. Nekem van egy nagyon szomorú tapasztalatom az ökoadóztatást illetően. Ezen a területen „rengeteg bűnöm" van, mert ezeket a nagyszerű dolgokat könyvbe írtam, és mindenkinek tanítottam. Nem lehet az emberekre rákényszeríteni, hogy megváltoztassák a magatartásukat, de egyébként az emberek nem elvetemült szörnyek, akik ártani akarnak. Idő kell nekik, hogy belássák. És nem kellene összezavarni a fejüket mindenféle hülyeségekkel, hanem hagyni kellene, hogy az ember a saját kárán tanuljon. Még a buta is tanul előbb-utóbb. A nagy kérdés az idő: hogyan legyen annyi időnk, hogy károk nélkül kivárjuk, amíg a buta is rájön a dolgokra. Amit önként teszünk, az sokkal értékesebb, mint amit kényszerrel. Sokkal értékesebb és sokkal fenntarthatóbb, ha használhatom ezt a kifejezést.

Kiss Károly:
Sajnos, kifogytunk az időből, alapvető fontosságú területeken kényszerhelyzetben vagyunk, így szerintem a kényszerítésre (akár gazdasági korlátozások, akár közvetett eszközök, ökoadók révén) szükség van.

A nemzetközi együttműködés szerepe

Kiss Károly:
Miért van szükség nemzetközi együttműködésre, egyezményekre? A közgazdaságtan potyautas jelenségnek (free riding) nevezi azt, ha valaki olyasmit csinál, ami másoknak is hasznos, amit mások is élveznek (azaz a „közjószágokat" gyarapítja, vagy állapotukat javítja). Ekkor feltehetőleg sokan nem vállalnak áldozatot, hanem azt a helyzetet élvezik, ami mások áldozatvállalásának köszönhető. A nemzetközi környezetvédelmi egyezményekre azért van szükség, hogy ezt a helyzetet elkerüljük. A környezetjavítás, különösen, ha globális környezeti

tényezőkről van szó, ilyen jelenség. Egyik ország komoly erőfeszítéseket tesz mondjuk a klímavédelem terén, és akkor a többi is élvezi ennek a hasznát. Ezért van szükség nemzetközi környezetvédelmi egyezményekre, hogy lehetőleg minden ország kivegye a részét az erőfeszítésekből.

A különböző fejlettségű országcsoportok ehhez különbözőképpen állnak hozzá. Például a kínaiak azt mondják (beszéljünk mondjuk szén-dioxid-kibocsátásról), hogy az az amerikaiaknál a legmagasabb, 14-15 tonna/fő, tehát akkor elsősorban csökkentsenek ők. Az amerikaiak meg azt mondják, hogy de hát Kína most már jó pár éve a legnagyobb globális környezetszennyező és szén-dioxid-kibocsátó, akkor csökkentsen ő. Ezért is szükség van arra, hogy valamilyen nemzetközi koordináció és nemzetközi környezetvédelmi egyezmények formájában történjenek meg ezek a dolgok.

A kikényszeríthetőséggel bajban vagyunk, mert ha a Biztonsági Tanács hoz egy határozatot, és ha az illetékes ország nem tartja be, akkor odaküldik a kéksisakosokat, és betartatják vele. Ha valamelyik ország a nemzetközi kereskedelmi szabályokat megszegi, akkor a WTO-nak van olyan lehetősége, hogy szankciókat léptessen életbe azzal az országgal szemben. A nemzetközi környezetvédelmi egyezmények, szerződések terén nincs ilyen kikényszeríthetőségi lehetőség, nincs olyan nemzetközi erő, amely erre képes lenne, vagy erre felhatalmazása lenne. Itt az erkölcsi követelmények azok, amelyek a kikényszeríthetőség helyett fennállnak, tehát van egy bizonyos nemzetközi illem, és ha az országok nagy része megállapodik valamiben, akkor illendő, hogy a többi ország is csatlakozzon hozzá.

Lukács András:
Ez valóban így van, és egyes esetekben nagyon jól működik ez az illem. Például a montreali egyezmény a felső légköri ózont károsító vegyületeknek a betiltásáról. Persze vannak bűnözői csoportok, akik ezt kijátsszák, de azért elég komoly eredményt lehetett elérni. Vannak globális biodiverzitási egyezmények, és bár ennek ellenére folyamatosan csökkent a biológiai sokféleség, azért ezek az egyezmények szintén bizonyos korlátokat szabtak. Vagy ott van a Göteborgi Jegyzőkönyv, bár az nem az egész világra, hanem csak az európai térségre vonatkozóan korlátozza bizonyos légszennyező anyagok kibocsátását, és ebben is igen komoly eredményeket sikerült elérni. Viszont az éghajlatvédelmi egyezmények papíron maradtak. 1997-ben alkották meg a Kiotói Jegyzőkönyvet, amely a szén-dioxid-kibocsátás 5 százalékos csökkentését irányozta elő, azóta viszont több mint 50%-kal nőtt a kibocsátás. 2015-ben írták alá a Párizsi Klímaegyezményt, és azóta is csak növekedett a kibocsátás. Azt is figyelembe kell venni, hogy gyakran nem abban az országban jelenik meg a kibocsátás, ahol az adott terméket felhasználják. Magyarországon például a villanyáramnak most már a 30 százalékát importáljuk, nagyrészt szénerőművekből, amelyeknek a kibocsátása nem nálunk jelentkezik, hanem mondjuk Ukrajnában vagy Szerbiában. Hogy mit lehet, mit kell tenni? Én nagyon hiszek a pénzügyi szabályozókban. Tehát itt az ökoadóknak, illetve a káros támogatások felszámolásánaka szerepe nagyon fontos.

Kerekes Sándor:

Csak röviden annyit tennék hozzá, hogy a légkört, az éghajlatot érintő nemzetközi egyezményeknél a sikeresség vagy teljesíthetőség is múlhat azon, hogy az ipari szereplőknek van-e ebben valamifajta profitérdekeltsége. Az ózonkárosító anyagoknál a CFC-ket le kellett cserélni másik anyagra. Ez óriási üzleti lehetőség. Nem arról van tehát szó, hogy többé nem fogunk például hűtőszekrényt vagy légkondicionálót gyártani, hanem arról, hogy ki kell dobni a régit, és más gázokkal kell megtölteni.

Annyit még hadd tegyek hozzá, hogy a klímaváltozással kapcsolatos gondolkodásban van két dolog, ami engem határozottan zavar. Az egyik a potyautasság kérdése. Ki a potyautas? Mindenki, aki foglalkozik vele. Főleg a társadalomtudósok, akik a potyautasság jelenségét akarják megoldani. A nemzetközi szervezetek sem a klímaváltozás ügyét akarják megoldani, csak a potyautasságot akarják felszámolni. Ha megnézzük a párizsi tárgyalásokat, azért futottak zátonyra, mert főleg a potyautassággal foglalkoztak. Kinek kellene áldozatot hozni: a feltörekvő Kínának vagy a történetileg felelős USA-nak és Európának?

Kiss Károly:

A potyautasság alatt szerintem azt kell érteni, az egyes országok ne bújhassanak ki a kötelezettségvállalás alól, hogy azután pedig a mások által hozott áldozatok hasznát élvezzék (azaz ne potyázzanak). Hogy aztán kinek mekkora a felelőssége a kialakult helyzetért, az más kérdés, az lehet súlyos viták tárgya (és az is).

Kerekes Sándor:

A klímaváltozás elleni küzdelem, de a betegségek elleni küzdelem is sokkal sikeresebb lenne, ha a tudomány eredményei szabadon hozzáférhetők lennének az egész világon és nem korlátozná a hozzáférést a szellemi tulajdon védelme. Ha fölszabadítanák a szellemi termékek védelmét, az emberiség a globális problémák nagy részét régen megoldotta volna. Mi azért nem tudjuk megoldani, mert rengeteg föltalált dolgot megvesznek, hogy betegyék a fiókba. Így persze soha nem lesz belőle semmi, nem juthat hozzá az, akit inspirálna további felfedezésekre. Itt állunk és nézzük, hogy jön a világvége. Nem ezzel kellene foglalkozni inkább a nemzetközi szervezeteknek? Szerintem, aki történelmileg előidézte, az is potyautas, ha most nem tesz annyi erőfeszítést, amennyit tehetne. Mert egyébként megtehetné.

Szerintem réges-régen meg kellett volna szüntetni a szellemi termékeknek, a szabadalmaknak a védelmét, az emberiség által felfedezett tudás közjó kellene hogy legyen, mint ahogy annak idején például Marie Curie és a többiek akarták.

Kiss Károly:

Elismerem, ez lehet vitatéma, de erős túlzásnak tartom, hogy ha a szellemi termékek terjedését nem akadályozná a jogdíj, akkor megoldódna a globális problémák nagy része. Ez egy olyan technooptimista álláspont, miszerint a műszaki fejlődés megoldaná a

problémáinkat. Nem oldaná meg, mert a környezetterhelést a fejlett világban nem a műszaki megoldások hiánya, hanem a fogyasztói társadalom, a nyakló nélküli fogyasztás okozza.

A hosszú távú nemzetközi egyezmények; net zéró

Kiss Károly:
A hosszú távú nemzetközi klímaegyezményekben a fenntarthatóság hosszú távú és globális perspektíváiról van szó. A 2013–15-ös párizsi klímaegyezmények kudarcot vallottak. De 2021-ben Glasgow-ban, az úgynevezett COP26 során egy újfajta hosszú távú megközelítést fogadott el a világ szakmai közvéleménye: a hosszú távú karbonsemlegesség elérését. Ez azt jelenti, hogy egy sor ország, az országok többsége ígéretet tett, arra kötelezte magát, hogy 2050-ig semlegesíti azt a szén-dioxidot, amit addig kibocsátott. Erre a radikális környezetvédők azt mondják, hogy ez egy életveszélyes dolog, mert azt jelenti, hogy nyugodtan eregessed a szennyező anyagokat a légkörbe, és aztán majd vagy sikerül, vagy nem sikerül a semlegesítésük.

A karbonsemlegesség elérésének két útja, módja van. Az egyik az erdőültetés. Erről korábban már volt szó. A növények kivonják a légkörből a szén-dioxidot és a szenet beépítik a szervezetükbe. A másik pedig a széndioxidnak kémiai úton való kivonása a légkörből, és ennek különböző helyeken való deponálása. Ugyanakkor a 2050-ig szóló klímaegyezménynek az is része, hogy addig lehetőleg minél kevesebbet bocsássanak ki, álljanak át a zöldenergiára, az elektromos autókra, az akkumulátorok gyártására stb. Tehát elég nagy szkepticizmus övezi ezt a javaslatot és egyezményt.

László beszélt róla, hogy a fő cél az, hogy 2100-ra a globális felmelegedés ne lépje túl a 19. századi átlagot másfél Celsius-fokkal. Az már bizonyított, hogy ha ennél magasabb a globális felmelegedés, olyan visszafordíthatatlan változások történnek a természeti környezetben, amelyek már teljesen reménytelenné teszik azt, hogy lehet beavatkozással valamit tenni. Itt is felmerül a szegény országok problémája, tőlük nem lehet elvárni, hogy tartsák a karbonsemlegességet. Az egyezmény aláírói abban állapodtak meg, hogy minden évben 100 milliárd dollárt összeadnak a szegény országok megsegítésére, hogy a szegény országok ebből az alapból olyan gazdaságpolitikát folytassanak, olyan növekedést folytassanak, ami a legfejlettebb technológiákon alapul és azt meg tudják vásárolni. Nyilvánvalóan az elképzelésnek az a háttere, hogy tőlük vásárolják meg a technológiát. Ami a tavalyi megállapodás óta történt, azt bizonyítja, hogy elég nehezen megy ennek az évi 100 milliárd dollárnak az összeadása.

És ha most a távoli jövőbe akarunk tekinteni, akkor még hadd mondjak néhány mondatot *James Lovelock* elképzeléseiről, aki mindnyájan tudjuk – jól ismerjük a munkásságát –, a környezettudományok pápája volt. Az idén nyáron halt meg 103. születésnapján, de még 99 éves korában is írt egy könyvet, Novacene a címe. A cím arra utal, hogy eddig az antropocén korszakában éltünk, és mostantól fogva már az informatika és a mesterséges intelligenciák lehetővé teszik, hogy egy más korszakba lépjünk át. 99 éves korát

meghazudtolóan, igen optimista volt. Úgy gondolta, hogy ezek az új technológiák, tehát az informatika és elsősorban a mesterséges intelligencia lehetővé fogják tenni azt, hogy olyan mértékben csökkentsük a klímaváltozásnak a veszélyét, olyan jellegű beavatkozásokat végezhessünk, amelyekre nélkülük nem lennénk képesek. Javasolt megoldásai a „geoengineering" körébe tartoznak.

Lukács András:

Amint Kiss Károly említette, a gazdag országok évi 100 milliárd dollárt sem tudtak összeadni az éghajlatvédelemre, miközben ennél sokkal nagyobb összeget fordítanak az ellenkezőjére. Nemrég jelent meg a Nemzetközi Energia Ügynökség jelentése, amely szerint 2021-ben az előző évihez képest kétszeresére növekedett a fosszilis energiák támogatása. Csak egy példa: az Európai Unióban 18 ország csökkentette az üzemanyagokat terhelő adókat. Pedig másképp kellett volna támogatni a lakosságot.

Az elosztási viszonyokkal sem lehetünk elégedettek. Az üzemanyagárak csökkentésével azok még borzalmasabbá válnak, hiszen ezzel döntő többségében a gazdagokat támogatják: az Európai Unióban a lakosság leggazdagabb 10 százaléka 8-szor annyi üzemanyagot használ, mint a legszegényebb.

Továbbá az üzemanyagok adójának mostani csökkentése körülbelül évi 50 milliárd dollár ajándék a fosszilis energiát előállító cégeknek, és ez még csak a közlekedési üzemanyag. A megoldás az lenne, hogy az alacsony jövedelműeket támogatjuk pénzzel, ahogy ezt most teszik Ausztriában.

Említettétek, hogy ültessünk erdőket, de ennél is sürgetőbb, hogy megállítsák az erdők pusztítását, ami iszonyú mértékben folyik, részben emberi beavatkozás, részben pedig már az éghajlatváltozás következményeként. Úgyhogy egyre inkább éghajlatkárosítóvá válnak az erdők, és egyre kevésbé éghajlatvédők. Többek között azért is, mert az erdőtüzek során iszonyú mennyiségű korom is kerül a levegőbe, pedig annak ellenére, hogy csak a szén-dioxidról beszélünk, van még néhány komoly éghajlatkárosító tényező, különösen a metán és a korom. Egy egységnyi tömegű korom a légkörben félmilliószor jobban melegíti a légkört, mint ugyanakkora mennyiségű szén-dioxid. Bár a korom általában egy hét alatt leülepedik valahol, de nagyrészt az Északi-sarkvidék és a gleccserek jegén, ott megváltoztatja az albedót, és így sokkal erősebben kezd olvadni a jég meg a hó.

Bozó László:

Az éghajlati modellek arra képesek, hogy valószínűségi becsléseket adjanak. Tehát túlzott leegyszerűsítés az, hogy egyértelműen mondjuk ki, hogy másfél fok az egy olyan határ, ami fölött valami visszafordíthatatlan dolog történik. Biztos, hogy ennél sokkal bonyolultabb a rendszer. A hőmérsékletváltozás, mint a klímaváltozás indikátora, elég szerencsétlen választás, bár kétségtelenül egyszerű, vagy inkább azt mondom, hogy leegyszerűsített fogalom, ami valóban egyik következménye a változásoknak. Persze kétségtelen, hogy nélküle sokkal bonyolultabban lehetne leírni a változásokat, de az is biztos, hogy ez az egész Föld-rendszer, vagy éghajlati rendszer rengeteg változót és rugalmasságot is tartalmaz.

Tehát, nem lennék feltétlenül pesszimista, még egy ennél valamivel nagyobb mértékű hőmérséklet-emelkedésnél sem. Ráadásul a kaotikus rendszer is nagyon sokszor visszacsatolással működik. Persze elég tudománytalannak érzem azt a kijelentést, hogy a kritikus hőmérsékletemelkedés éppen másfél fok, és nem 1,51 vagy 1,49 fok. Nehéz belátni, hogy ez meg lenne alapozva tudományosan, de kétségtelen, valahogy el kell mondani, hogy van egy jelentős veszélyhelyzet.

A kis országok szerepe a globális fenntarthatóságban

Kiss Károly:

Még beszéljünk röviden arról, hogy egy kis országnak milyen szerepe, feladata van a globális fenntarthatóságban. Magyarország, a magyar GDP a világ nemzeti termékének a 0,2%-át adja, és a magyar széndioxid kibocsátás a világ széndioxid-kibocsátásának csak a 0,15% -a. A jelenlegi kormányunknak nem preferenciája a környezetpolitika. Valószínűleg úgy gondolkoznak, hogy mivel ilyen elenyésző a szerepünk, nekünk nem érdemes ezzel foglalkozni, mert ez nem a mi problémánk, rajtunk nem múlik semmi. Ehhez két megjegyzést fűzök. Egyrészt a 200 körüli országnak körülbelül a fele ilyen helyzetben van, ilyen kicsi a kibocsátása és a hozzájárulása. Tehát, ha 100 ország így gondolkozik, akkor az igen súlyos problémákat okoz. Másrészt, van még egy fontos gondolat, amit nem igazán érintettünk: ha a környezetpolitika hangsúlyos szerepet kap egy országban, az a gazdaságpolitikának is előnyére szolgál, mert a hangsúlyos környezetpolitika azt jelenti, hogy alacsonyabb a fajlagos energiafelhasználás, a fajlagos erőforrás-felhasználás, tehát hatékonyabb a gazdaság. Egy hatékony, fajsúlyos, hangsúlyos környezetpolitika az adott ország gazdaságát végül is segíti, elősegíti hagyományos értelemben is.

Kerekes Sándor:

A 27%-os áfa, csak azért, mert áfának hívják, ökoadónak is tekinthető, vagy nem? Végül is mindegy, hogy nevezik, az a lényeg, hogy mennyibe kerül az üzemanyag, a fosszilis energia, meg a környezetkárosító termékek. A 27 százalékos áfa egy eszméletlen komoly fogyasztási adó, a környezetvédelem érdekében ennél jobbat el sem tudok képzelni.

Minden környezetgazdász álma egy alacsony jövedelemadó és egy magas fogyasztási adó. Ne adóztassuk azt a termelési tényezőt, amiből sok van, és mindenkinek adjunk munkát. És adóztassuk azt, amiből kevés van. Itt ez folyik. De ha még tovább adóztatom az üzemanyagokat, annak már komoly káros következményei lennének, például a mezőgazdaságban. Mert a traktornak mennie kell... Nem lehet 82-féle árat, nem lehet nyolcvankét-féle adót kivetni. Nem lehet olyan bonyolult rendszert működtetni, ahol a tranzakciós költségek túl magasak.

Az orosz–ukrán háború és a globális fenntarthatósági célok

Kiss Károly:
Térjünk még ki röviden arra, hogy hogyan befolyásolja az orosz–ukrán háború a hosszú távú nemzetközi fenntarthatósági célok elérését. Az Európai Unió vállalásai, hogy az orosz gázimportot egyharmaddal csökkenti, hogy év végére beszünteti az orosz olaj importját, hogy orosz szenet sem vesznek, környezeti szempontból igen hasznos dolgok. De ezek olyan hirtelen, rövid távon vállalt kötelezettségek, amelyek sokkolják a gazdaságot és súlyos problémákat jelentenek a lakosságnak. A gazdaság nem tud ilyen hamar energiahatékonyabb technológiákat létrehozni, nem tudják ilyen hamar helyettesíteni a kieső, vagy a megspórolni szánt mennyiségeket. Itt van a német példa: kénytelenek újra üzembe helyezni a már felhagyott lignitbányákat – az abból a szénből előállított elektromos áram a legkörnyezetszennyezőbb módja az energiatermelésnek. Ezek nem szolgálják egyértelműen a környezetvédelem érdekét, rövid távon kifejezetten ártanak.

Csutora Mária:
A rövid távú hatások vitathatatlanul károsak. De ez a háború, megmutatja, hogy ezek a globális ellátási láncok, maga ez az egész globalizált világ, a globálisan összefonódó világgazdaság mennyire sérülékeny. Most kerül előtérbe a lokalizáció, a lokális tevékenység. Termeljük meg itthon, az országon belül, sőt, a saját házunk táján, amit tudunk: napelem, szélenergia, földhő. Tehát a háború hosszú távú hatásai biztos, hogy pozitívak lesznek. A háború nyilvánvalóvá tette, hogy iszonyatosan kockázatos ez a túlcentralizált, az egész világra kiterjedő, hihetetlenül összefonódott rendszer, amit felépítettünk. És sokkal alkalmazkodóbb, élhetőbb lett volna az a rendszer, amiben mindenki megtermel a maga kis háza tetején annyi energiát, amennyit csak tud. Abból azonban értelemszerűen nincs olyan nagy profit. A nagyvállalatoknak az termel profitot, hogyha építenek egy nagy erőművet és mindenki attól veszi az energiát. Ezeknek a kis lokalizált rendszereknek a kiépítéséből kevesebb profit származik. A háború tehát egy kicsit meg fogja fordítani ezt a globalizációs tendenciát, és ez egyébként hosszú távon akkor is hasznos, ha itt most rövid távon egyes országok kénytelenek nagyobb súllyal visszatérni a szenes erőművekhez.
Tehát itt kettős hatás van, egyrészt csökkenni fog az energiafelhasználás, nyilvánvalóan a magas árak miatt, és ez kedvező. Másrészt pedig, hogy szennyező erőműveket üzemeltetnek, hogy távolról hozzák a földgázt cseppfolyósított formában, ez környezetszennyezőbb. És most azt is hallottuk, hogy az oroszok nagy mennyiségben fáklyázzák el a gázt, amit nem szállítanak Európába. Ez sem használ a klímának.

Hogyan befolyásolható az emberi természet?

Major Gyöngyi:
Azt szeretném kérdezni, és kérem, hogy erre reflektáljanak még, hogy vajon a homo oeconomicus képes lehet-e pozitív irányba terelni a jövőt? És ha nem, akkor hogyan változhat a gazdasági szereplők – ideértve a fogyasztót is – identitása? Vajon a körülmények tettek és tesznek bennünket olyanná, amilyenek vagyunk?

Éppen itt, a Corvinuson volt a minap a *Gazdaság és Vallás* című könyv bemutatója, amit Zsolnay László tanár úr szerkesztett. A spiritualitás, a tudatosság, az értékrend szerepét és fontosságát közvetíti a kötet. Hol keressük tehát a felelősséget a rendszerben?

Kiss Károly:
Ez egy nehéz filozófiai-antropológiai kérdés. Az újszülött egy genetikai csomaggal jön a világra, mely szülei génjeinek véletlenszerű keveredéséből állt össze. Élete első egy-két évében, az „imprinting", a bevéződés idején ez az őt ért hatásokra változik. De később már nem, alapvető személyiségjegyei megmaradnak. A szocializáció, a társadalmi környezet, amiben él, a viselkedését határozza meg, szociális énjét az formálja. És hogy mi változtatja meg a társadalmi környezetet? A marxizmus ebben a termelőerőknek (a technikai és az emberi készségeknek, tudásnak) tulajdonít döntő fontosságot. Max Weber a protestáns etikára hivatkozott. Én magam a műszaki fejlődést emelem ki. Korunk divatos technofilozófusa, Bernard Stiegler odáig megy, hogy a technikát nemcsak, hogy nem tartja „külső tényezőnek", mint az ókori görögök óta máig minden filozófiai irányzat, hanem emberré válásunk leglényegesebb komponensének tekinti. De végül is – kérdésedre válaszolva – egy közhelynél lyukadunk ki: miközben társadalmi környezetünk meghatároz minket, mégiscsak nekünk van lehetőségünk arra, hogy e társadalmi környezetet formáljuk. Ennek része a tudati nevelés, de a kényszer és az ösztönzés is: ami elérhető adminisztratív eszközökkel, és közvetett gazdasági módszerekkel.

Kerekes Sándor:
Az emberek fejében vannak bizonyos elképzelések, de nem biztos, hogy azok helyesek. Az emberek általában azt hiszik, hogy minden vállalat mindenáron profitot akar maximálni. De ez nem igaz. A tulajdonos azt akarja, hogy hosszú távon fennmaradjon a vállalkozása. A rövid távú profitmaximálás nem biztos, hogy jó stratégia a hosszútávú fennmaradásra, sőt biztosan nem jó stratégia. Van egy-két kiváló tudós, aki leírta ezt, például Peter Drucker. Nem én találtam ki, de ez így van. Létezik egy hiedelem, hogy azért kell a szellemi terméket védeni, mert akkor több pénz jut kutatásra, fejlesztésre. Ez is olyan vélekedés, amit nem igazán lehet bebizonyítani. Az, hogy a GDP növekedése okozza a környezeti válságot, az is egy gumicsont, amivel megetették a világot. Ahelyett, hogy azzal foglalkoznánk, amivel kellene foglalkozni, nevezetesen, hogy a növekedés hasznából hogyan részesüljön az egész emberiség, mert nem részesül, azzal foglalkozunk, hogy zéró növekedés kellene. Arról kéne beszélnünk, hogy mit tehetnénk a gazdaság kedvező irányú átalakításáért, és nem arról, hogy ki a potyautas, vagy

hogy megéri-e a potyautasság ellen küzdeni. Nem az a fontos, hogy a kormánynak van-e külön környezetvédelmi minisztere, és azt gondolom, nem kellene mindent agyonszabályozni. Én éltem olyan világban, amikor vágtuk a disznót a szőlőhegyen, mint a Tanú című filmben – akkor négyéves voltam –, most pedig meglepődve látom, hogy a disznóvágás filmtörténeti érdekesség lett. Nem érdemes egy olyan világot létrehozni, amilyet nem szeretnek az emberek. Hagyni kell jobban élni a kínaiakat is, meg az indiaiakat is, meg az afrikaiakat is, és tudomásul kell venni, hogy nem biztos, hogy a klímaváltozás miatt azok között a politikai határok között tudunk fennmaradni, amik között jelen pillanatban élünk és szeretnénk maradni. Könnyen meglehet, hogy mint régen is voltak, megint lesznek népvándorlások. És akkor elmegyünk és belakjuk Szibériát, Kanadát, és elhagyjuk azokat a részeket, amik élhetetlenek lesznek. A különböző népek mindig is gyilkolták egymást – ez rosszul hangzik, de ilyen a történelem. A világ valami miatt olyan, amilyen. Most elmagyarázzuk, hogy holnaptól ne legyen olyan. Biztos, hogy nem fog menni, hiába is akarjuk. És nagyon fontos lenne, hogy ne kövessük a mainstream őrületet. Lehetnek zöld diktátorok is, meg vörös diktátorok is, meg fasiszta diktátorok is, meg bölcs diktátorok is, amilyen annak idején Szingapúrnak jutott. Hagyni kell, hogy a sokféle ember sokféleképpen próbálkozzon. Lesz, ami sikerül, lesz, ami meg nem. És akik hülyeséget csinálnak, azok sikertelenek lesznek. Az emberiség egy nagyon sikeres faj, 8 milliárdan vagyunk, és elérjük körülbelül a 9–10 milliárdot is, aztán pedig csökkenni fog a világ népessége. Mert aki iskolába jár és okos lesz, az rájön, nem lehet tizenkét gyereke, mert nem tudja őket eltartani. Elfogadom, hogy nem tudunk mindent, de nagyon sokat tudunk. Tudjuk, hogy mivel lehetne gyökeresen megváltoztatni a világot: technikailag, gazdaságilag. Azt pedig nem tudjuk, hogy az embereket és a döntéshozókat hogyan lehet meggyőzni erről? A döntéshozók azt csinálják, amire felhatalmazzuk őket. Egy demokráciában azt választjuk meg, aki azt mondja, amit szeretünk hallani.

Kiss Károly:
Sanyi, amit a GDP növekedéséről mondasz, az félrevezető. Mint magad is tudod, azt a növekedést kritizáljuk, ami több erőforrás felhasználásával jár, de ami a hatékonyság javulásának köszönhető, azt elfogadjuk, és fejlődésnek nevezzük. Az pedig, hogy hadd rohanjon a vesztébe a világ, ha neki úgy tetszik, az már ízlés kérdése.

Lukács András:
Mondok egy konkrét példát arról, hogyan függ össze a változtatás szükségessége az emberek tudatával. Még a járvány előtti évben voltam a belgiumi Gentben (vonattal utaztam). A közlekedésért felelős alpolgármester elmondta, hogy hogyan alakította át a város közlekedését úgy, hogy sokkal kevesebb szennyeződéssel jár. Amikor az elképzeléseit ismertette, akkor egy ideig rendőri védelem alatt kellett hogy álljon, mert halálos fenyegetéseket kapott. Miután átalakította a közlekedési rendszert, tényleg sokkal kellemesebb lett az egész város. Most mindenki őt dicséri, ő a legnépszerűbb ember Gentben. Tehát politikai bátorság kellett hozzá. Említhetem továbbá Enrique Peñalosa

polgármester esetét Bogotában vagy Ken Livingstone.ét Londonban– mondhatok még akár tíz hasonló példát is.

Kiss Károly:
A klíma egy rendkívül bonyolult, összetett, komplex rendszer. A komplex rendszereknek az egyik tulajdonsága az, hogy nem lehet megmondani, hogy bizonyos jelenségeknek mi az okuk, és azok milyen ok-okozati folyamatokat indítanak el; bizonytalan a kauzalitás. Ebből kifolyólag az is lehet, hogy egy teljesen jelentéktelennek tűnő változás – valahol például egy egysejtű kihal –, el tud indítani egy olyan folyamatot az ökoszisztémákban, ami számunkra kedvező eredményt hoz. A klímaváltozásról közkeletűen azt tartják, hogy emberi (antropogén) okai vannak, de ez nem teljesen bizonyított, inkább nagyon valószínű feltételezés. Minden mérvadó nemzetközi intézmény ezzel számol.

Kerekes Sándor:
Nevelni kell az embereket. Legyenek okosabbak, és hozzanak olyan döntéseket, amik értelmesek. És amint például Csutora Marcsi is elmondta, legyenek egészségesek, egyenek olyat, ami egészséges, jöjjenek rá, hogy nem jó, amit most esznek. Én például minden reggel nézem a pocakomat, és szégyellem, hogy megeszek még egy lekváros kenyeret.

Kiss Károly:
Sanyi, akkor lenne igazad, hogy hagyjuk, hogy az emberek csináljanak, amit akarnak, és ne kényszerítsük őket, ha nem lenne kényszerhelyzet. De a tudomány mai állása szerint kényszerhelyzetben vagyunk. A tudomány mai állása szerint a klímaváltozást antropogén tényezők okozzák, ezzel valamit kezdeni kellene.

Bozóki László:
Én közel vagyok ehhez az álláspontho, amihez Sándor is, szerintem is tudunk változtatni a jövőnkön, tehát tudunk cselekedni is. De sok mindent nem ismerünk. Az elmúlt évtizedekben készültek a jövőre vonatkozó előrejelzések, becslések, amelyeknek nagy része, szerintem sem is igazán jött be. Egyszerűen azért, mert nem korlátlan a tudásunk, tehát nem vagyunk olyan tudás birtokában, hogy mindent előre tudjunk jelezni. Összetettebb a valóság, mint ahogy mi gondoljuk.

Kiss Károly:
Nagyon szépen köszönjük Major Gyöngyivel együtt, hogy részt vettetek ebben az érdekes és értékes beszélgetésben.

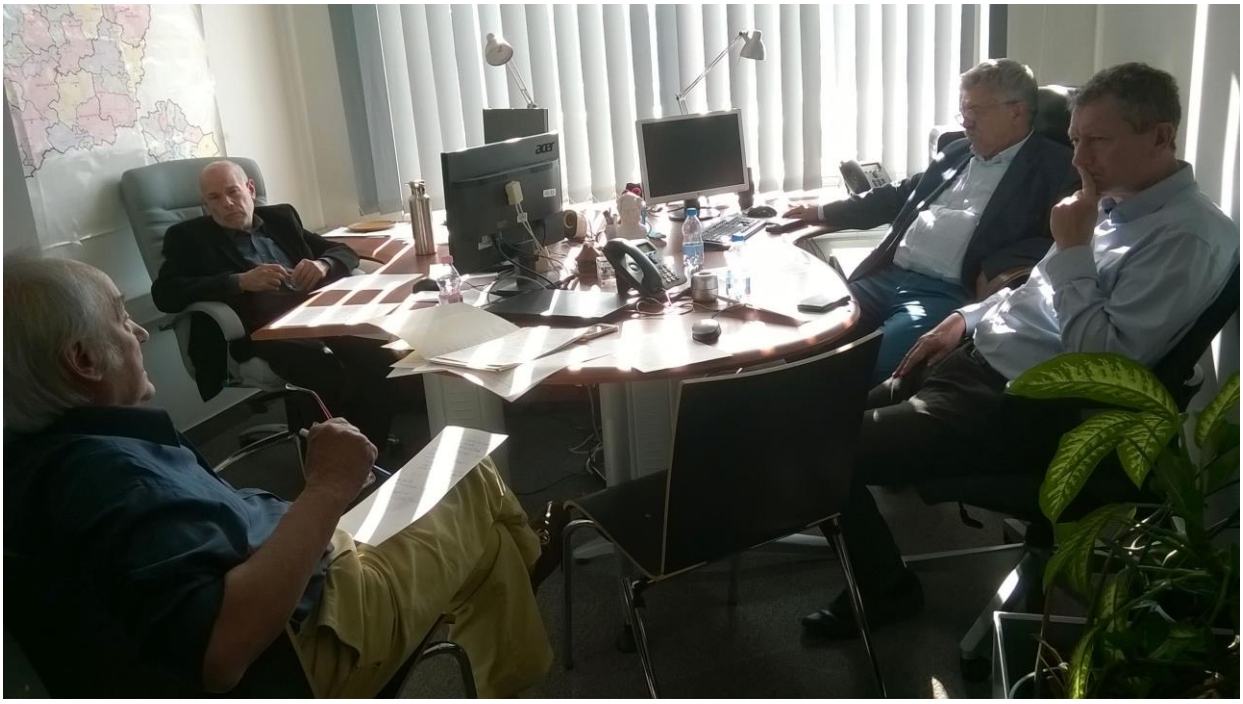

MAGYARORSZÁG ÚJ ORSZÁGGYŰLÉSI
EGYÉNI VÁLASZTÓKERÜLETEI

Nyelvértelmezések és létezés

(kerekasztal-beszélgetés)

2022. november 23.
Örmény Kulturális Központ

Résztvevők:
Havasiné Schultz Mária (Miskolci Egyetem), online részvétel
Láng Benedek István (ELTE), online részvétel
Prószéky Gábor (MTA, Nyelvtudományi Kutatóközpont)
Moderátor:
Józsa György Zoltán (KNRF)
Hozzászólók:
Fabó László (Filozófiai Vitakör) és ***Major Gyöngyi*** (KNRF)

Józsa György Zoltán:
Köszöntöm vendégeinket, akikkel a nyelvről, a kommunikációról fogunk ma este beszélgetni. Kiindulási pontnak Umberto Eco *A tökéletes nyelv keresése* című könyvét választottuk.

Kezdjük azzal, hogy a „tökéletes nyelvről" alkotott fogalom már az archaikus tudatban is létezik. Gondoljunk a „kezdetben vala az Ige" fordulatára, illetőleg a bábeli zűrzavar

létrejöttére, ami tulajdonképpen a Bibliában az isteni kreatív, teremtő elvnek egyfajta destruktív elvvel való szembehelyezkedést jelenti. Ez mindenképpen a nyelvnek tulajdonított jelentőséget mutatja.

Más szempontból, a megismerés, az önmegismerés egyetlen perspektívája a tudás jelenkori szintjén a nyelvi alapú oktatás, ami az egyéntől határozott nyelvalapú kompetenciákat kíván. Tökéletes nyelvet keresve pedig a nyelvek között, részben alkalmazott nyelvészeti, részben műveltségi szempontok vetődnek fel. Láng Benedek professzor urat kérdem, aki egy recenziót szentelt Umberto Eco szóban forgó könyvének, hogy az annak megjelenésétől eltelt idő távlatában hogyan szemléli ezt a problematikát?

Láng Benedek István:

Nagyon köszönöm a kérdést és a meghívást is!

Azért megemlíteném, hogy ez egy több mint 30 éves recenzió. Nagyon régi írás, és ha valaki elolvassa, láthatja, hogy kissé kritikus voltam annak idején. Ennek több oka van. Nagyon nagy Umberto Eco-hívő voltam, szerettem a regényeit, írásait általában nagy tisztelettel olvastam. Nem mellesleg, Eco a recenzió írásakor még életben volt. Erről a könyvéről azonban úgy éreztem, hogy összecsapta, pedig borzasztóan fontos téma, ami mindannyiunkat érdekel. Ráadásul sokszor úgy éreztem, hogy kedvenc szerzőimet még le is kezeli némiképpen. Részben ezért volt kritikus ez a recenzió, részben pedig azért, mert az ember 22 évesen nagyon kritikus mindenkivel, és így próbál helyet foglalni a tudományos palettán. Ma már biztosan megbocsátóbb lennék.

A tökéletes nyelv keresése a legrégebbi történet, éppen ahogy Eco mondja, s ahogy itt a felkonferálásban is elhangzott. Isten összekeverte a nyelvet, s azóta keressük az eredetit, amelyen Ádám megnevezte a dolgokat. Vagy lehet, hogy nem is az eredetit, de egy olyan közös nyelvet, amelyen tudhatnánk egymással kommunikálni. Nem akarok erről hosszan beszélni, csak megemlítem, hogy különböző irányzatok jöttek létre az eredeti, vagy legalább egy praktikus nyelv keresésére, mint pl. az eszperantó. De találtunk jól használhatót is mint a latin, vagy manapság az angol, de lehet, hogy kitalálható lenne egy új is, amely nemcsak praktikus, hanem le tudná képezni a dolgok – a világ – igazi szerkezetét. Rengeteg szerző foglalkozott ezzel. Sőt, inkább megfordítanám: nagyon kevés szerző nem foglalkozott ezzel valamilyen formában. Férfiak és nők egyaránt. Az egyik legkorábbi tökéletes nyelvpróbálkozás például Hildegard von Bingentől származik. Egy női szerzőtől, ami a középkorban egyáltalán nem tipikus.

Különféle irányú, különféle célú, és innen nézve akár kuriozitásnak is tekinthető kísérletek bukkannak fel jelentős értelmiségiektől. Sorolhatjuk a neveket: Newton, Leibnizig, Wilkinson, majd eljutunk a téma örököseihez, tulajdonképpen a mai számítógépes nyelvekhez. Jól látható, hogy a tárgy aktualitása ma is kétségbevonhatatlan.

Józsa György Zoltán:

Svedenborg megtapasztalása jut eszembe, aki önkívületi állapotaiban tulajdonképpen angyalokkal és szellemekkel, túlvilági lényekkel, ezeknek a lelkeknek a nyelvén tud társalogni, s mindez számára érthető. Ebben valamiféle misztikus testvériség utópiáját lehet érzékelni.

Schultz tanárnőnek mi az elképzelése az elhangzottakkal kapcsolatban? Illetőleg gondolhatunk-e arra, hogy a „lingua franca” – aminek a szerepét hosszú időn át éppen a latin töltötte be – a műveltség gyökereit tudja megnyitni a jelenben? Arról is beszélhetünk, hogy a

nyelv mint tudásközvetítő médium hordozza-e azt a fogalmi kötöttséget, ami egyes korokra jellemző, illetve ami koronként változó. A szinkrónia, diakrónia kérdéskörre gondolok. Korunk mennyire nyitott más korok irányába?

Havasiné Schultz Mária:
Köszönöm szépen a szót, és köszönöm szépen a meghívást. A latin sokáig a műveltség nyelve volt, aki latinul tanul, egy olyan ismerettöbbletre tesz szert, amitől megfosztja magát az, aki nem tanul latint. Voltak próbálkozások a latint újra közös nyelvvé tenni. Nem sikerült a próbálkozás, jóllehet felettébb érdekes.
A latin szókincs és felépítés nemcsak az újlatin nyelvekbe került át normális folytonosság során, hanem gyakorlati szempontból több más európai nyelvbe is.

Például a spanyol nyelvet magas heti óraszámban tanítom, és figyelembe veszem, hogy a hallgatóim 90 százaléka már tanult angolul. Be szoktam vetni az első órán egy furcsa dolgot annak megmutatására, hogy csupán az általános műveltségükből adódóan már *vannak* előzetes ismereteik a spanyolban is. Elolvasunk egy ötödik leckéhez tartozó szöveget például Barcelonáról, és megnézzük, hogy mit lehet az angol ismeretekből áthozni a spanyol szöveg megértésébe. Reménytelennek tűnhet a helyzet, mégis, ha figyelembe vesszük az angol szókincs 60 százalékának latin eredetét, akkor egy ilyen leírást szinte érteni lehet. Köztudomású, a magyar nyelv is tele van latin szavakkal.
Így a latin nem is nevezhető holt nyelvnek, hiszen benne van nemcsak az újlatin nyelvekben, de az angolban is, amit a világon mindenki ismer. Ha megnézzük a latin nyelv felépítését, láthatjuk, hogy logikus rendet alkot, mivel az azt beszélők egész létezése a „renden" alapult, amit meg is fogalmaztak: *Ordo est anima rerum* (Rend a lelke mindennek). Ha valaki egy ilyen nyelvi rend alapjaival rendelkezik, a többi nyelvet bizonyosan könnyebben tanulja.
Pusztán gyakorlati megközelítésben is van jelentősége a latin nyelv elsajátításának. Szaknyelvek alapoznak a latinra, de általános értelemben, magára az emberi gondolkodásra is van hatása. A Római Birodalomban a művelt rétegek nyelveként élt. Aki pedig az anyanyelvén kívül ezen a nyelven is tudott tájékozódni, annak ez valószínűleg a kreatív képességeire is hatott.
Visszatekintve, Rómában kétféle latin nyelv létezett. A vulgáris latin, amit a szélesebb néprétegek beszéltek, és az emelkedett latin stílus, amit a versekből ismerünk. Az előbbit nem annyira írták, mint inkább csak beszélték. A ránk maradt irodalomban csak nyomokban található – pl. Plautusnál a rabszolga nyelvezetében, vagy idézett feliratokban. A vulgáris latin egyébként az újlatin nyelvek alapja.
Az emelkedett latin művelői akkor is könyvtárakba jártak. Ovidius panaszkodik, amikor száműzetését tölti Tomi városában (a mai Konstancában), a Földközi-tenger partján, hogy „még egy könyvtár sincs ezen a vad vidéken".
A középkorban – lévén a latin az egyház nyelve lett – Magyarországon is a misét kb. az 1960-as évekig latinul celebrálták. Bár a szaknyelvekben a jelentősége csökken, mégis az új tudományos fogalmak megalkotásánál a nemzetközi érthetőség még mindig a latin használatát teszi indokolttá. Az orvosi és egészségügyi terminológia tele van latin és görög szavakkal. Nem alábecsülendő, hogy az ógörög ismerete hatalmas logikai készséget mozgósít. A szóösszetételeknek mindig rendkívül érdekes háttérmagyarázata van.

A tökéletes nyelvvel szemben pedig éppen a nyelvromlás jelenségét említeném. Az emberek közötti megértést veszélyeztetik azok az irányzatok, amelyeknek egyáltalán nincs szándékuk az írásbeliségben a szabályokat követni. Kiejtés alapú leírást alkalmaznak, amiben nincs *érvényes* helyesírás.
Sok spanyol és latin-amerikai ismerősöm írott üzenete tele van hibával, sőt még újságcikkek is. Nyilván sok rövidítést használnak, de a helyesírással egyáltalán nem foglalkoznak. Ilyesmi nálunk azért remélem, nem fordulhat elő.

Fabó László:
Józsa tanár úr azzal indított, hogy megemlítette *A Tökéletes nyelv keresése* című könyvet, amiről annak idején Láng professzor úr kritikát írt. Bennem rögtön felvetődik az a kérdés, hogy egyáltalán mi a „tökéletes nyelv" fogalomnak a tartalma.
Sokféle dolgot lehet olvasni ezzel kapcsolatban, de bevallom őszintén, számomra ez egy rejtély. Azért rejtély, mert arról már nem igazán lehet olvasni, hogy mi a szónak és a fogalomnak az egymáshoz való viszonya. Azonos-e a kettő, vagy nem azonos? Mit jelent a két szó, mi a tartalmuk? Azért tartom fontosnak a beszélgetés eme fázisában megemlíteni ezt, mert úgy ítélem meg, hogy a tökéletes nyelv keresésével kapcsolatos törekvések ennek a megválaszolása nélkül egyszerűen értelmezhetetlenek, és felvetődik bennem a gondolat, hogy ennek a megválaszolása nélkül egyáltalán értelmes-e a tökéletes nyelv keresését, mint törekvést felvetni. Nagyon érdekelne, hogy erről mit gondolnak.

Major Gyöngyi:
Sepsi Enikő tanárnő sajnos nem tudott bekapcsolódni a beszélgetésbe. Ő fordította Valerij Novarina írásait magyarra, Novarina kísérletező színháza pedig éppen a nyelvre mint kommunikációs médiumra helyezi a hangsúlyt. Fabó úr felvetésének megfelelően lehetett volna izgalmas Novarina nyelvértelmezése a gondolat és a kifejezés közötti lehetséges átfedés vonatkozásában.

Láng Benedek István:
Szívesen reagálnék. Tehát a szavak és az általuk megjelölt fogalmak között valami szükségszerű, előre elrendelt kapcsolat van, vagy pedig ez puszta megegyezés. És ha szükségszerű, előre elrendelt, vagy Ádám által megnevezett, vagy valamilyen alapvető kapcsolat van, akkor persze kérdés, hogy melyik nyelv szavairól beszélünk. Itt természetszerűen az ókorban fölmerült a héber, fölmerült persze a görög is. Vicces, hogy van egy XV. századi szövegünk – egy magyar prédikációs szövegben – arra nézve, hogy ez a magyar volt, tehát a magyar az a nyelv, amelyik tökéletesen fejezi ki a dolgok valóságát. Minden más nyelv az persze fordítás, és ez volt az, amin annak idején Ádám elnevezte a dolgokat. Manapság ezt nyilván nem így gondoljuk, de a tökéletes nyelv keresésében annak a nyelvnek a megtalálási szándéka jelölte ki az egyik irányt, amelyik nyelvben mélyebb kapcsolat van a szavak és a fogalmak között, mert ez a mélyebb kapcsolat volt a keresés tárgya. És egy teljesen másik irány az, hogy nem érdekel bennünket a mélyebb kapcsolat, nem is gondoljuk, hogy van, de hogyan lehetne mégis találnunk egy transzparens nyelvet. Transzparenset, mert tökéletesen, szépen fejezik ki a dolgok között lévő igazi kapcsolatokat, és annyira átlátszó, annyira áttetsző, annyira érthető, hogy ha bárki elé odatesszük, azonnal

érteni fogja. – Hát ennek nagyon mókás következményei vannak: odatették valaki elé és lényegében titkosírásként funkcionált.

Józsa György Zoltán:
Közben nagy tisztelettel üdvözöljük Prószéky Gábor professzor urat, aki a Magyar Tudományos Akadémián tartott előadásáról érkezett meg.

Prószéky Gábor:
Köszönöm szépen. Nyilván, amivel foglalkozom, azt szívesen mantrázom tovább. Persze, igyekszem elég óvatosan fogalmazni, nehogy valami nagyképűség kicsússzon, mert egyébként valóban – létrejött a magyar nyelv első neurális modellje. Az Akadémián most ezt mutattuk be. Ez bulvárosan bizonyosan szenzációs hír – mivel nem értik az emberek. Azonban valóban nagyon különleges dolog az, ami létrejött egy számítógépes reprezentációban. Méghozzá az utolsó tíz, illetve öt, illetve két év folyamán, időben éppen ilyen exponencialitást mutatva.

Egészen megdöbbentő. Mi magunk is állunk a saját modellünk előtt, és valami olyant vélünk megtalálni a nyelvben, amiről bizonyosan senki nem gondolta, hogy benne van. Az írott szöveget egymás után fűzött karakterekként gondoltuk el, amelyet mi, emberek interpretálunk. A fejünkben van egy sokdimenziós valami, majd azt lineárisan kibocsátjuk, tehát egy egydimenziós lénnyé tesszük olyan szabályok mentén, aminek segítségével aztán a fogadó fejében összeépül majd újra – ha szerencsénk van, akkor éppen az, mint ami a kibocsátó fejében volt. Persze, ez a tartalom megütközik azzal a világismerettel, ami a fogadó fejében ott van, ráadásul egyéb inkompatibilitások is vannak, de a lényeg, hogy az átküldött jel tulajdonképpen buta, végül is csupán karakterek sorozata. Én tudom interpretálni, mivel én hoztam létre, de a többiek is tudják, mert ők értik majd meg. Az egymás utáni karakterekre mint alapeszközre tekinthetünk, amiben nem a leírt karakter a fontos, hanem a benne lévő kód. Tehát ezek a nagyon erős neurális modellek, a transzformerrendszerek, amik 2-3 éve vannak, olyasminek a jelenlétére utalnak, ami felettébb különleges.
Azt sajnálom, hogy az egész társaság nem volt ott, az élő bemutatón. A közönség próbálkozott mondani dolgokat, és megnéztük, hogyan reagál rá ez a neurális modell.
Az eredmény mögött azt kell elképzelni, hogy ez a magyar nyelvű modell nyers szövegeken tanul, mindenféle annotáció, vagy egyéb beadott tudás nélkül, csak nyers karaktersorozatokat kap. Viszont hatalmas adagot, esetünkben 32 milliárd szóból álló korpuszt. Illusztrálásként: Az *Egri csillagok* mintegy százezer szóból áll össze, tehát el lehet képzelni 32 milliárdból az *Egri csillagok* megfelelőjét. Ennyi szöveggel találkozott irodalomból, webről, mindenhonnan, ahonnan szerezni tudtunk olyan tartalmat, amit össze tudtunk rakni, majd megetettük ezzel ezt a matematikai apparátust. Ezt egyébként egy olyan szuperszámítógép ette meg, amelyiknek az alapmemóriája 2 Tbyte, és mondjuk egy hónapig, másodpercenként milliárd művelettel, folyamatosan futott, hogy ezt földolgozza.
Utána csinált egy „szám-izét", amit senki nem tud interpretálni, csak a szoftver, és utána ezzel már el lehetett kezdeni kísérletezni. És az derült ki, hogy olyan reakciókat adott, amikről fogalmunk sincs, hogy miképp épülnek fel a rendszerből. Tehát mi azt a matekot, azt az informatikát nagyon tudjuk, amiből a rendszert összeraktuk, de fogalmunk sincs, hogy abban

a nyelvben, ami ott betűk sorozatából áll, hol van az a tartalom, ami azután finom stílus vagy világismeret.
Szerintem ez most filozofikusan is elkezdi majd foglalkoztatni az emberiséget: Vajon mitől jelenik meg ez a tudás? És ez nem a technikát érintő kérdés, hanem azért fontos, mert meg voltunk győződve, hogy ez a „többlet" nincs ott, ezeket csak betűknek gondoltuk. Ezzel szemben ez a rendszer olyan érzékenységgel reagál a beadott mondatokra, olyan szöveget generál, amire nem számítottunk.
Beadunk neki egy mondatot, és ír róla valamit. És amit ír – nyilvánvalóan nem feltétlen van valóságtartalma –, nyelvileg, és a fejünkben lévő logika szerint szépen formázott. Tehát mondhatni, kis esszét ír róla. Persze, egy picit veszélyes a dolog – nem véletlenül nem engedték ki pár éve ennek az angol nyelvű verzióját. Képzeljük csak, ha a világ újságírói innen kezdenének meríteni. Merthogy a hír, az szent, a tények pedig alig számítanak –, végül is írunk, amit akarunk.
Tehát van benne veszély, de hát az atomhasadásban is van veszély, és azt is lehet jól használni. Szóval, én azt gondolom, hogy döbbenet, hogy ez a modell működik, és ezt a „lineáris valamit" – lineáris rendezést, amit nyelvi kommunikációnak hívunk, azt arra is ki tudja használni ez a rendszer, hogy tartalmat rendeljen azokhoz a dolgokhoz, amit mi nem mondtunk meg neki. Pusztán a szövegek megtanulásával kiderül, hogy a „piros pöttyös" az azt jelenti, hogy az egy kendő vagy egy szalvéta. – De mégis honnan tudja ezt a rendszer? – Nem mondtuk neki!
Tehát innentől a számítógépnek már nem csak az a haszna, hogy például jól fordít, vagy jó szövegeket generál, hanem olyan ismeretekre is szert teszünk általa, amit mi sem tudtunk, és nem mi tápláltuk be. Nagy üzenet ez az egész filológiának, mert akkor most mi is van valójában? Nincs maping az általunk összerakott nagy numerikus „valami" és a valóság között. A végeredmény azonban nagyon jó. Tehát ilyen gyengén ekvivalens a dolog. Ugyanarra a bemenetre ugyanolyan kimenetet generál, röhögve átmegy a teszten, miközben nem azt csinálja, amit mi tennénk.
– Kérdés, hogy a nyelvnek inherens tulajdonsága az, hogy úgy kell használni, ahogy mi használjuk, vagy elég csak inputra kötni, és máris megkapjuk az outputot?
– Fontos-e nekünk az, hogy mindezt nyelvnek tekintsük, vagy ez csupán egy eszköz arra, hogy a fejünkben levő tartalmat átadjuk a másiknak? Tehát hogyan tekintünk arra, hogy menet közben a számítógép is tud valamit kezdeni a bevitt tartalommal?
Ezért remélem, hogy a mai bemutatónak lesz visszhangja, és már jelezték, hogy különböző fórumokon erről tovább kell beszélni.

Major Gyöngyi:
Nekem lenne egy kérdésem Prószéky tanár úrhoz. Úgy tudom, hogy akkor, amikor divatba jöttek a fordítóprogramok, akkor Ön dolgozott a magyar nyelvű fordítókon. Sokat bosszankodtunk akkortájt, mert éppen a magyar nyelvi fordítások voltak a leggyengébbek. Sokkal jobban lehetett németről angolra fordítani például. Nos, ennek az oka a piac szűkösségével függ össze, tehát azzal, hogy kis nyelv vonatkozásában nem volt annyira gazdaságos ezeket a fordítókat fejlesztgetni, vagy éppen a magyar nyelv sajátossága miatt voltak szükségesek bonyolultabb és hosszabb fejlesztések?

Prószéky Gábor:
Mindig azt mondtam, hogy a magyarban olyan tulajdonságokat kell megfejteni, amiket ha megfejtünk, sokkal jobban járunk, mint az angolok, akiknek nem ad ilyen leckét a nyelvük. Tehát a magyar nyelv sokkal jobb nyelv technológiai szempontból, mert nekünk azokat a feladatokat is meg kell oldani, amit nekik nem, és így hosszabb távon mégis lépéselőnyhöz jutunk, mert nekünk már lesz olyan tudásunk, ami nekik azért nincs, mert az ő nyelvük egyszerűbb rendszer – formailag legalábbis. Szeretjük mondogatni, hogy milyen sok rag van a magyarban, mennyire bonyolult a sorrend. Nem is érti senki első közelítésben, részben tehát igaz az összetettség, de ezt előnyünkre változtathatjuk.
A fordítóprogram előtt mindenféle egyszerűbb helyesírási programot készítettünk, és a világcégek azt látták, hogyha ezek megoldották magyarra, akkor csinálják meg románra, csehre, lengyelre, mert az sokkal egyszerűbb, mint az angolt bonyolítani ezeknek a szláv nyelveknek a tulajdonságai felé. Tehát a világ számára is kiderült, hogy akik magyarral dolgoznak, az egy szerencsésebb dolog, mert nekik olyan feladatokat adott a nyelvük, amivel már jókora előnyük van.

Másik oldalról nézve, a fordítás problémája egyébként abból adódik, hogy a magyar strukturálisan is sajátos. – Viszont, ha olyan absztrakt szintre el tudom vinni a magyar reprezentációját, ahol már nem különböznek a nyelvek, akkor ha nem is az Eco-féle tökéletes nyelvet találtuk meg, de egy olyan reprezentációra tettünk szert, amivel egy fordítást le lehet bonyolítani. Akkor pedig azt tudom mondani, hogy nincs különbség abban, hogyan jutunk el odáig, viszont azt mi már megoldottuk. Ez az álom az interlingua, ami a gépi kvalitásban olyan súlyú volt, mint a tökéletes nyelv keresése a történelem hosszú folyamatában. – Létezik-e olyan absztrakt reprezentáció, ami minden nyelv fölött áll?
Valaki kitalálta, hogy az eszperantó lesz egy ilyen nyelv, persze lehurrogták, szakmai és mindenféle emocionális okokból. Végül minden javaslatot elvetettek azzal indokolva, hogy ilyen nincs és nem is lehet. Azután az 1950–60-as évek számítógépes nyelvészetétől eljutottunk a mai, neurális reprezentációhoz, aminek semmi nyelvi tulajdonsága nincs, mert az egész tiszta matematika. Ez azonban egy pontba sűríti össze azt a tudást, ami az egyik nyelvben van, majd kibontja azt egy másik nyelvben. Tehát találtunk egy „tökéletes nyelvet” – metaforikus értelemben mondom –, hiszen bármely nyelvre le lehet fordítani azt a „valamit”, amit a magyarból kivontam, még akkor is, ha én azt nem tudom értelmezni magamban. Van azonban egy eszközöm, ami kibontja nekem örményül, vagy magyarul, vagy németül, vagy angolul, ha kell. Tehát az nagyon érdekes, hogy ez a reprezentáció nem olyan, mint amilyennek a nyelvet gondoljuk, és amilyenben a tökéletes nyelvet kerestük. Szerintem abban a tévedésben volt sok ezer éven keresztül a világ, hogy az az absztrakt dolog, ami tökéletes, az nyelvszerű. Mert a nyelv az esetlegességeivel olyan, amilyen. És ez a „tökéletes” dolog pedig valahogy másmilyen.

Láng Benedek István:
Én érdeklődéssel hallgattam, és nincs is túl sok megjegyzésem, csak egy apróság. A tökéletes nyelv keresői általában valami nyelvszerű dolgot kerestek. Fura módon nem mindig. Leibniz, de már Lullus is furcsa kódokat próbált találni, ami persze ma naivnak tűnik, de annyiban mégis nagyon érdekes, hogy el tudták engedni azt a gondolatot, hogy valami nyelvszerű képződményt keressenek a nyelvek mögött. Leibniz bináris logikát keresett, és a kínai

gondolkodásnak is nagyon nagy hatása volt ebben a tekintetben, amivel ő valamilyen szempontból mégiscsak úttörő. Akkor ügyetlenségnek tűnhetett, utólag pedig előremutató absztrakciónak. Ennyi a megjegyzésem, egyébként érdeklődéssel hallgattam az eredményeket.

Havasiné Schultz Mária:
Jók és előremutatók ezek az eredmények. Nagyon jó, hogy tudunk használni fordítóprogramokat, amelyek egyébként nem csoda, hogy különböznek egymástól. Viszont hangsúlyoznám annak fontosságát, hogy az embernek mindig át kell néznie azt, amit a géptől kap. És természetesen az is igaz, hogy sohasem lehet tökéletes a fordítás, és különböző emberek is különbözőképpen fordítanak.

Prószéky Gábor:
A dolog visszaharap a saját farkába, mert ezek a mostani rendszerek már elég jók, és relatíve nem sokat kell javítani. És megtanulják azt is, hogyan javítanak azok, akik javítanak, és ezzel egy kört megspórolnak az embereknek.
Szerintem azokkal a szövegekkel, amiket így jól le lehet fordítani, kár lenne profi fordítónak foglalkoznia. Műfordítást pedig nem lehet géppel végeztetni, ahhoz kell az ember. Ráadásul azokat a mintákat is embereknek kell előállítani, amely mintákból ezek a rendszerek ilyen jól tudnak fordítani. Tehát szó nincs arról, mintha ez mesterséges intelligencia lenne. A ’60-as években, amikor ezt kitalálták, akkor hittek abban, hogy tényleg az emberi intellektus fog így, mesterségesen megjelenni. Neumann is az agyról mint számítógépről írt. Már rég tudjuk, hogy az ilyen szofisztikált programok az inputból villámgyorsan előállítanak egy outputot, de nem tudnak fölvenni egy kabátot, nem tudják elzárni a vízcsapot. A gép tudja a szavakat egymás után rámolni, jobban, mint én. A másik gép tud go-t játszani, és megveri a go világbajnokot. 25 éve már Kaszparovot megverte sakkban a gép. Ezekkel a példákkal azt szokás mutogatni, hogy le lehet győzni az embert. A fordításnál azonban semmiképpen sem ez a cél. Sokkal inkább az, hogy segítsük az embert. Ezek a ravasz programok egy nagyon szűk szegmenst megtanulnak, de egy más gondolati területre egy másik szoftvert kell írni, a harmadikra egy harmadikat, meg másik tízmilliót, mert semmi intelligencia nincs bennük. A szövegeken belüli nyelvi adaptációra van egy kedvenc példám.
Stephen Hawkingnak van egy mondata: *Intelligence is the ability to adapt to change*. Ezt a mondatot egy számítógép el tudja olvasni. De ha így teszem elé,

1N73LL1G3NCE
15 7H3
4B1L17Y
70 4D4P7 70
CH4NG3.
-573PH3N H4WK1NG

ahhoz szüksége lenne nyelvi adaptációs képességre, amivel nem rendelkezik. Az embernek viszont nem jelent akadályt. Aki egy kicsit tud angolul, el tudja olvasni azt, ami ide van írva.

Úgy viselkedünk, ahogy egy embertől elvárható. A gép erre képtelen, egyáltalán nem így viselkedik. Ezért nem mesterséges intelligencia az, amit tud. És én ezért nem félek attól, hogy Szaúd-Arábiában személyiségi jogokat adtak egy robotnak.

Fabó László:
Tekintettel arra, hogy a beszélgetés ötlete tulajdonképpen a „fenntarthatóságból" indult ki. Ebben a kontextusban érdekes, hogy megmarad-e az ember lépéselőnye a géppel szemben.

Havasiné Schultz Mária:
Pontosan ezzel kapcsolatban merült fel kételyem. Méghozzá az, hogy vannak ezek az intelligens gépek, amik elvileg átveszik a feladatokat. Azok az emberek viszont, akik foglalkoztatva voltak azzal, hogy szövegekből rövid idő alatt olvasható, használható formákat gyártsanak, ezt a tudást vajon hogyan fogják átadni? Mert a gép biztosan nem fogja tudni megtanítani.
Vagy talán fontosabb szempont – nem biztos, hogy ha egy fordító a saját készletéből, a saját identitásából indul ki, akkor képes lesz-e egyáltalán ezeket az intelligens gépeket kvázi a saját intellektusával összemérni. Az a szomorú következménye is lehet, hogy kinevelünk egy olyan generációt, amelyik azt gondolja, hogy tulajdonképpen nem is képes feladatokat önállóan megoldani, hiszen nincs, aki előzőleg megtanítsa ezt neki.

Prószéky Gábor:
Szerintem az, hogy egy neves szobrásznak nem széklábakat kell faragnia, nem egy rossz dolog. Szóval ő tud olyasmivel foglalkozni, amivel csak ő tud.
A 20. század legfontosabb matematikai eredménye szerintem az, hogy nem az a kérdés, hogy lehet-e, vagy nem, hanem, hogy mennyibe kerül, mennyi idő alatt jön létre, és ha nagyon hosszú idő alatt jön valami létre, az nekünk olyan, mintha nem lenne megoldható. A filozófusoknak ez ég és föld. Igen, vagy nem? Igen, de mennyiért? A 20. század óta van ez a kérdés, és ez nem egy gazdasági kérdés. Az én életemben meglesz-e, vagy tényleg hétmilliárd év kell rá, mert annyi időm nincs erre. Mennyi idő alatt jön létre valami, és mennyit kell abba befektetni. A kedvenc bicikliüzletemben van kiírva, hogy mi **gyorsak** vagyunk, **olcsók** vagyunk és **tökéletes** minőségben dolgozunk, ön bármelyik kettőt választhatja.

Fabó László:
Mindenesetre Prószéky professzor véleménye nagyon megnyugtató a felvetésnek arról az oldaláról, hogy amiről szó van, az mesterséges, de semmiképpen sem intelligencia, következésképpen az ember nélkül fabatkát sem ér.
Tehát ugye ez a furcsaság, hogy az aszimptotikus dolgok, amik tetszőlegesen megközelítenek valamit, bármily kicsi is lesz tőle a távolság, attól még nem érik el.

Prószéky Gábor:
A fenntarthatósághoz még csak annyit, hogy tegnap írtuk alá Freund Tamás elnök úrral az akadémiai nemzeti programban a „Magyar nyelv digitális fenntarthatóságáért"-programot.

Major Gyöngyi:
Igen. Nyelvében él a nemzet…

Józsa György Zoltán:

Ezért folytatja a KNRF is a nyelvi-kerekasztalokat, mert ahogyan Prószéky professzor úr is jelezte, most a filozófusokon a világ szeme. A formalisták egyik képviselője rámutatott, hogy Shakespeare azért tartozik a legfontosabb írók közé, mert az átlagot lényegesen meghaladó szókincset tartalmaz egy-egy drámája. Ezáltal a nyelv és a műveltség továbbélését biztosítja. A továbbélést.

Szemle

KÉZÉR Gabriella[1]

Carmen női szemmel

Rajkó 70 – jubileumi koncert a Pesti Vigadóban, 2022. október 21.
Carmen-fantázia (Georges Bizet: Carmen)
Koreográfia: Sziráky Tímea
Táncosok: Boldizsár Blanka, Galambos Viktória, Jávor Lili, Kékesi Diána, Kékesi Kitti, Philipp Noémi, Ragcsák Patrícia, Gyugos Dominik, Szabó András, Szabó Áron
Zene: Rajkó Zenekar

Carmen története 1845-ig nyúlik vissza, amikor Prosper Mérimee fergeteges novellája a szalonokban járt kézről kézre az urak között.

1875-ben Georges Bizet zeneszerző és librettistái operává alakították át a történetet. Abban az időben a kritikusok felháborodtak, akik a művet a szexualitás kendőzetlen látványának tartották a spanyol folklór formájába álcázva. Ennek ellenére Bizet szerzeménye fokozatosan egyre nagyobb elfogadottságot kapott. Manapság a valaha írt legnépszerűbb operaként ismert.

A Rajkó zenekar kiváló tolmácsolásában csendültek fel Bizet *Carmen* című operájának ma már slágerként ismert dallamai; a Liszt Ünnep keretein belül, 2022. október 21-én a Pesti Vigadóban, a zenekar fennállásának 70 éves jubileumi műsorában.

A barátaim meghívására érkeztem az előadásra. A Magyar Táncművészeti Egyetem mesteroktatójaként azonnal felcsillant a szemem, amint belepillantottam a műsorfüzetbe, és amikor láttam, hogy a táncművészet is teret kap ezen az ünnepi eseményen.

Sziráky Tímea táncművész, koreográfus alkotásaként volt feltüntetve a Carmen élő zenével kísért feldolgozása. Sziráky Tímea pályafutása során sok évet töltött külföldön, Európa számos országában, az USA-ban és Ázsiában. Talán ezért is, széles rálátása van a különböző kultúrák női-férfi kapcsolatának viszonyrendszerére. Emlékeim szerint – a korábban látott munkái kapcsán – szereti különféle nézőpontokból kutatni a szerelem kérdését és annak mozgatórugóit.

[1] A szerző a Kézér Ballée művészeti vezetője és koreográfusa, a Magyar Táncművészeti Egyetem tanára, a Gödöllői Táncszínház művészeti vezetője, koreográfusa.

Már az indító képsorok, a mozgás formanyelve kapcsán megfogalmazódott bennem, hogy mit látok: Carmen újragondolását. A koreográfus lineárisan építette fel az ismert cselekményt; hangulatot teremtett és érzelmi szálakon vezette a nézőket.
A darab egy néma jelenettel indul, ami már önmagában figyelemfelkeltő. Feltettem a kérdést: miért is? Erre a választ az előadás folyamatában leltem meg. A darab során a szereplők belső zűrzavarába keveredünk. Táncuk a bőrünk alá kerül, időnként szándékosan nyugtalanít. A táncosok minden mozdulata, minden gesztusa csak egy pillanatig tart, folyamatosan vibráló, nyugtalanító. Miközben nézzük, elképesztő kinesztetikus kapcsolatot érzünk a táncosokkal, a szenvedéllyel, amit képviselnek. A férfiak erőteljesen uralják a teret, annak minden centiméterére rányomják lenyomatukat. Őket nézve a veszélyes kiszámíthatatlanság fogalmazódik meg a nézőben.

A második jelenet az első zeneszámra indul. Tiszta képet kaptam, teljesen egyértelmű volt számomra az alkotó dohánygyári képe, ahogy a munkásasszonyok elhagyják a gyárat, és a férfiak várnak rájuk. A mozgásanyag egy késő délutáni életképbe varázsolja bele a nézőt.

Az ezt követő torreádor-zeneszám, a férfiak bevonulása, körbejárva a képzeletbeli arénát, a küzdelem színterét ábrázolja. A versengés mellett azonban megjelenik a gesztusok által a „fair play" szellemisége is. A másik elismerése, de mellette a levegőben izzik a vezérhím-cím elnyerésének lehetősége, a társadalmi szerepben bekövetkező pozitív irányú, elismertségből fakadó változások esélye.

Majd megszólal a „Kártya ária", és itt, mintha két szálon futna a cselekmény. Egyrészt ott van a három férfi között megjelenő Carmen, ahogy érzékiségével és lényével behálózza őket. Úgy tűnik, kézben tartja a kialakult helyzetet, eszközként kezeli és manipulálja a férfiakat, egyszerűen visszautasíthatatlan vonzerővel rendelkezik. A táncosnő mozgását figyelve a magabiztosság mögött kétségbeesés is tükröződik, a vágyakozás, valakit szeretni és hozzátartozni érzés megismerése iránt. Lelke mélyén sóvárog a szerelemre, de döntésképtelensége megakadályozza őt, hogy bármelyik férfinak is odaadja magát. Nem választ. Ezt igazolja a jelenet vége is, amikor Carmen középen áll, és mind a három férfiba kapaszkodik. A férfiak szerepe egyben szimbolikus is. A siker, szerelem, gyökerek jelentéstartalmát, azok fontosságát hordozza, ami talán megmagyarázza a főhősnő döntésképtelenségét: hiszen számára ezek a legfontosabb értékek. Másrészt a cselekmény fő vonulata mellett megjelenik a többi nő is legyezővel a kezében, eltakarva arcukat, mintegy sugallva arctalanságukat. Talán a végzet különböző masszajellegű formája öltött volna testet?

A legyező a tarot-kártya jóslására utalna? A látvány hatására ezek a kérdések merültek fel bennem. Azonban, amikor a női táncosok Carmen mögé sorakoznak fel, egy olyan pillanatban, amikor a néző érzi, hogy Carmen nem kerülheti el a végzetét, úgy érzem, választ kaptam a bennem felmerült kérdésre. Igen, a legyezős táncosnők a végzet testet öltött alakjai.

A következő jelenetet a Habanera, a kubai eredetű spanyol tánc zenéje indítja. Hirtelen a valóságba csöppenek vissza. Abba a valóságba, amely a nőiességről szól, a csábításról, könnyedségről, vonzerőről, a nők rivalizálásáról, hogy megszerezzék a férfit. S mindez, fűszerezve Carmen szerepével. Izzik a levegőben, ahogy a többi nő felett érzi magát, hogy

szinte egy csettintéssel veheti el kedvesét a másik nőtől. A Carment megtestesítő táncművész testéből az érzelem egy megfoghatatlan őserőre utaló energiát vált ki, folyamatosan annak minden rezdülésében, megmozdulásában. Carmen kaméleonként képes ráhangolódni a férfira, annak legbensőbb vágyára.

Izgalommal tölti el, hogy nem a kultúrája elvárása szerint mint a férfi követője van jelen, hanem irányítóként. Ez a kettősség belső drámát idéz elő benne. Ha saját kultúráján belül követő lehet, akkor milyen módon tudna lenni önmaga? Itt kezdem el megérteni a legelső néma jelenetet, néma képet. A természetes érzékiség minden nőben és férfiban is benne van. Minden nő szeret szeretni, és szereti, ha felfigyelnek rá, áhítoznak érte. A harmóniák érzékisége, a ritmusképletek, a dallamvezetés és a színes zenekari hatás is ezt sugallja. Ezért fizetni kell. Mi is az ára? Mivel fizet Carmen?

A kocsmajelenet beszélő életképéből tudjuk meg. Jelen van a boldog, örömteli táncban, nők-férfiak párokat alkotó képe, és Carmen, aki ahogy már az előző jelenet is sugallta, itt is felette akar állni az őt körülvevő embereknek. Eleinte ő is felveszi az impulzív hangulat tempóját, majd folyamatosan lassul és elidegeníti önmagát a szórakozó emberektől. Áll középen egyedül, nézi, de nem látja a körülötte mozgó tömeget. Elmerül gondolataiban, rádöbbenve, hogy döntésében egyedül maradt, tettéért csak ő vállalhat felelősséget. Amit nem lát, az már előre sejteti a végkifejletet.

Eközben elindul a táncosok, a körülötte lévő tömeg felvonulásszerű mozgása – bemutatva Carmen elé érve azt, amit a legjobban tud – elköszönés lenne ez tőle, búcsútánc neki?

A koreográfus nyitva hagyta a történet végkifejletét, egy merevített fotóképpel zárta az utolsó jelenetet. Megállt az idő, így az alkotó a nézők képzeletére bízta, hogyan fejezze be Carmen történetét.

Végiggondolva a látottakat, Sziráky Tímea súlyos kérdéseket vet fel és ad egyben választ is rá. Megfogalmazásában érzékelteti, hogy minden nőben él, jelen van egy 'Carmen'. Az, hogy felszínre kerül-e vagy sem, kizárólag élethelyzeteken múlik. Az élet ok-okozati mátrixa jelentősen befolyásolja a Carmen-érzés felszínre törését. Valószínűsíthetően azért nem kergette zárásként – követve lineárisan az eredeti történetet – Carment végzetbe, mert jelezni akarta, hogy mindenki számára adott a helyzet, hogy megtalálja – tisztázatlan érzéseire, útkeresésére, kérdéseire – önmaga számára a választ, még akkor is, ha nehéz és küzdelmes, göröngyös úton kell végighaladnia érte.

A koreográfus nőiessége is jelen lehetett a színpadon, hiszen minden alkotó merít a saját élettapasztalatából. A mű férfiakkal és nőkkel kötött barátságainak lenyomata is lehet egyben.

Milyen Carmen személyisége Sziráky Tímea alkotásában? Végzetes, szerethető, erősnek tűnő, de introvertált is egyben. Álarc mögé bújt nő, aki leplezi saját érzelmeit, ebből fakadó gyengeségeit. A felszín alatt nem célja, hogy domináns személyiséggé váljon, inkább a maga egyszerűségében keresi a (szociális) helyzetéből kifelé vezető utat.

Carmen saját korának egy újfajta nőtípusa, előfutára, aki szembeszegül korának morális elvárásaival. Ő szabadságra vágyik, nem kér a másodlagos szerepkörből. Egyszerűen csak élni és játszani szeretne, felvállalva, hogy ennek akár halálos következménye is lehet. Egy nő, aki elmélyül saját női mivolta erejében – kincsre lel, és benne önmagára, tiszta tudatára. Szakrális női titkokat, a nőiség közös tudását hordozza. Végiggondolva, minden nő birtokosa ennek a tudásnak, mindenkinek lehetősége van az őserőt visszahívni, újraaktiválni. Minden nő képes a múltat önmaga által feloldani, így képessé válhat – mint ahogy Carmen is – saját vágya szerint lenni, élni. A darab a mai nők számára fontos üzenetet rejt. Figyelemfelkeltő, elgondolkodtató előadás volt.

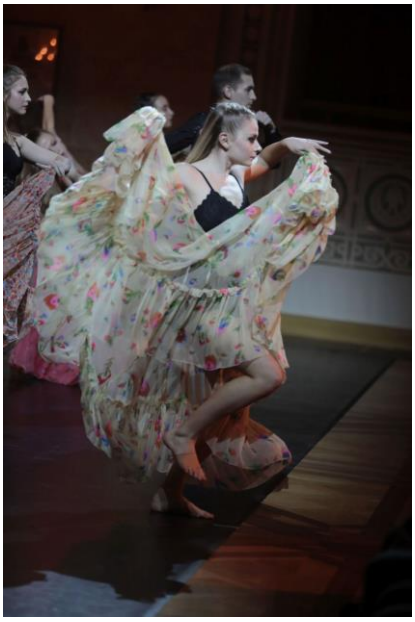

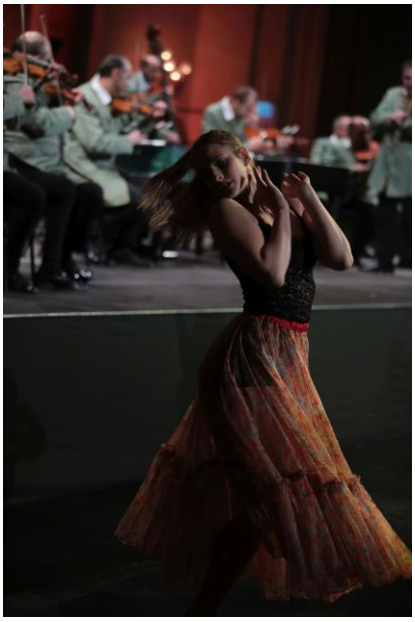
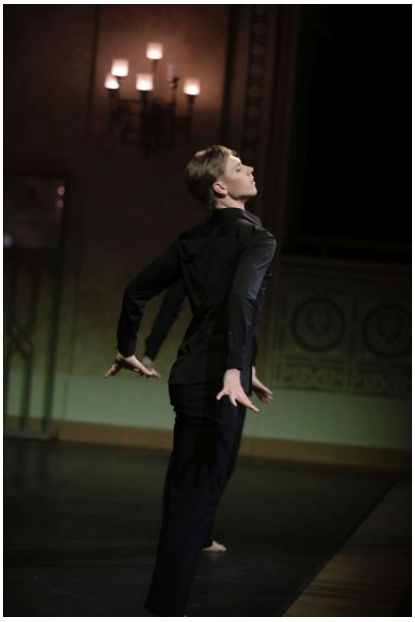

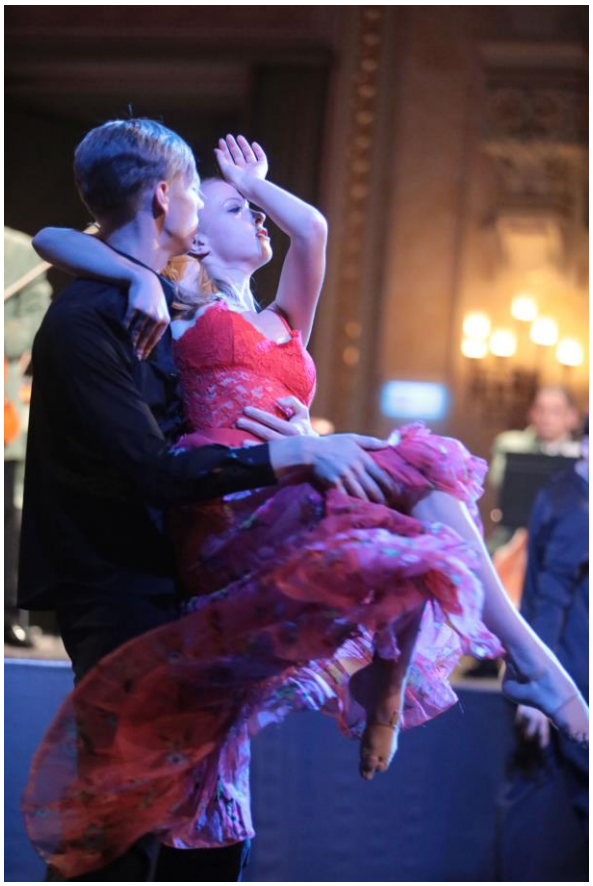

(A fotókat készítette: Dr. Rontó Attila)

Farkas Beáta[1]

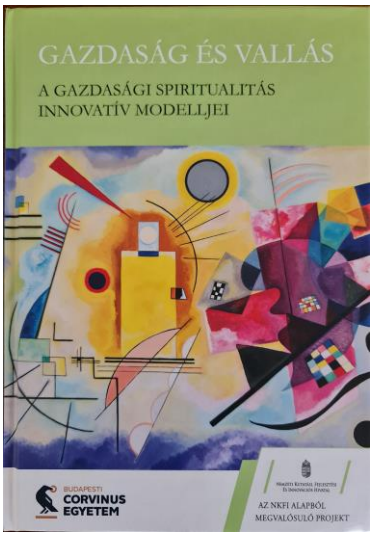

Gazdaság és vallás

A gazdasági spiritualitás innovatív modelljei

Szerkesztette: Zsolnai László, Kovács Gábor, Ócsai András, Gazdaságetikai Központ, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 2022, 243 o.

A *Gazdaság és vallás* címmel megjelent kötet a Budapesti Corvinus Egyetem Gazdaságetikai Központjában két évtizede folyó kutatómunka újabb fontos állomása. Közvetlen előzménye egy 2019-es, a kötet címével megegyező konferencia volt, amelyen mintegy száz kutató vett részt a keresztény, a zsidó, a hindu és a buddhista vallási-spirituális hagyományok képviseletében.

A klímaváltozás, az állandósult időjárási anomáliák közepette nem kell hosszasan érvelni, hogy a mai életmódunk, gazdálkodási modelljeink súlyos környezeti válságot generálnak. Noha ez a felismerés ma már széles körben elfogadott, mégis alig vagyunk képesek változtatni rajta. Zsolnai László, Kovács Gábor és Ócsai András olyan tanulmányokat szerkesztett egy kötetbe, amelyek az anyagias, rövidlátó megoldásokkal szemben különböző spirituális források által ihletett újításokat, alternatív modelleket mutatnak be.

A kötet kiemelkedő eredménye, hogy a gazdasági realitást nem elvont valláserkölcsi normákkal állítja szembe, hanem az egyes vallások gazdasággal kapcsolatos elgondolásait, szemléletét a gyakorlatban megvalósított kezdeményezésekkel együtt ismerheti meg az olvasó. Ennek megfelelően a kötet szerzői is változatos szakmai háttérrel rendelkeznek, egyetemi kutatók, szerzetesek és gyakorló vállalkozók egyaránt találhatók közöttük, és többüknél a személyes életükben is van átjárás az elmélet és a gyakorlat között. Tanulmányaik számot tarthatnak mind az elmélet, mind a gyakorlat szakembereinek az érdeklődésére.

A kötet első fele keresztény gazdasági modellekkel foglalkozik. Turisztikai vonzereje miatt Magyarországon valószínűleg a leginkább ismert keresztény kísérlet a pannonhalmi bencés

[1] A szerző egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar.

közösségé, amely a saját működése fenntartására a keresztény tanítással összhangban álló gazdálkodást szervezett meg. Bokros Balázs Márk a szerzetesi közösség tagjaként avat be a benedeki szellemiségben gyökerező szervezeti kultúrába. Baritz Sarolta Laura domonkos nővér, korábban maga is menedzser, a hagyományos keresztény filozófiából, Aquinói Tamástól indítva vezet el az erényetika alapján álló gazdaság koncepciójáig. Kiss Ulrich a L'Oréalnál töltött be menedzseri pozíciókat, mielőtt jezsuita szerzetes lett volna. Azóta is foglalkoztatja, hogyan lehet a vezetéstudományt összekötni a katolikus vezetés küldetésével. A „Management by Jesus" szemináriumain ezeket a gondolatokat át is adja a résztvevőknek. Héjj Tibor a katolikus társadalmi tanításból kiindulva érvel az emberi méltóságon alapuló menedzsment mellett, és kitér a katolikus egyház egy Olaszországból induló lelkiségi mozgalom, a Fokoláre prófétikus modelljének, a közösségi gazdaságnak a bemutatására. Tanulmánya igényes elméleti megalapozású írás, amelyben az üzletember-szerző nem említi, de egyik vállalkozása már két évtizede mintegy 150 hátrányos helyzetű embernek biztosít munkát. Kovács Gábor, a kötet egyik szerkesztője magyarországi mintán vizsgálja a keresztény vállalkozók értékorientációját, és azonosítja ezek mögött az emberi méltóság, az igazságosság és a szolidaritás alapvető értékeit.

Eszter Elemér teljes egészében a gyakorlati oldalt képviseli egyrészt mint üzletember, másrészt mint a Társadalmi Hasznosságú Befektetők Egyesületének az elnöke. Kiindulópontja az a Ferenc pápától származó felhívás, hogy a keresztények fedezzék fel a profit és szolidaritás közötti eredeti egységet. A szerző írásában a társadalmilag hasznos befektetéseket mutatja be nemzetközi szinten, valamint a magyarországi helyzetet. Balassa Bernadett egy átfogó tanulmányban megismertet a protestáns szociáletika Lutherre és Kálvinra visszanyúló gyökereivel, és eljut a kortárs protestáns teológia gazdaságetikai műveiig. Saját kutatásai alapján elemezi a hazai protestáns egyházak gazdasági szerepvállalását, valamint a hazai protestáns vállalkozók üzleti hitvallását.

Balázs Gábor, az Országos Rabbiképző tanára azt emeli ki, hogy a zsidó hagyomány több ezer éves szövegei közvetlenül természetszerűleg nem szolgálhatnak útmutatóul az üzleti élet szereplői számára, és újraértelmezésükre folyamatosan szükség van. Ugyanakkor a vallási meggyőződés fontos motivációs erő lehet a döntési helyzetekben. Rostoványi Zsolt mint kiváló iszlámkutató izgalmas és alapos képet ad az iszlám gazdaság filozófiájáról. Miután az iszlám vallás valamennyi életszférát befolyásolni akarja, nagyon régi az igény, hogy megfogalmazzák, mit jelent az iszlám renden belül az iszlám gazdaság. Egy normatív jellegű gazdaságetikán túl a pénzügyekben jutottak el leginkább a gyakorlati megoldásokig. A kamatfizetés tilalma mellett a hitelező bank és a vállalkozás részesül mind a nyereségből, mind a veszteségből.

A három nagy monoteista vallás után egy védikus ihletettségű hazai gazdasági rendszert is megismerhetünk, a somogyvámosi Krisna-völgyben élő közösséget. Egyrészt Mérő Mátyás, a Magyarországi Krisna-tudatú Hívők Közösségének lelkésze vezeti be az olvasót a védikus gondolkodásba és annak önfenntartó gazdasági modelljébe, majd az 1993-ban alapított Krisna-völgy gazdasági adottságait, jellemzőit írja le. Másrészt ugyanezt a közösséget megismerhetjük a szociológus kutató, Kamarás István írásából. Arra a következtetésre jut, hogy a sikeres ökofalu az inkulturáció jegyében születő párbeszédes misszió helye lehet.

A kötet szerkesztői közül Zsolnai László a buddhista közgazdaságtanról ad összefoglalást. Nem nehéz belátni, hogy a mai ökológiai, gazdasági krízisek közepette különös jelentőséget kap a buddhizmus alapállása, amely a vágyak önkéntes korlátozását hirdeti. Ma már buddhista közgazdaságtanról is beszélhetünk, ami a mi fogalmaink szerint inkább gazdaságetikai rendszernek nevezhető, amiből egy gazdasági stratégia levezethető. A konfuciánus gazdaságszemlélettel Stefan Messmann tanulmányából ismerkedhetünk meg. A szerző jogászként német vállalatoknál, köztük a Volswagen AG-nál került kapcsolatba kínai üzleti partnerekkel, majd egyetemi tanárként fejezte be a pályafutását. Érdekes adalékokkal világítja meg, hogy milyen kihatással van a konfucianizmus a kínai üzletemberek tárgyalási technikájára.

Szellemi kalandozásunk zárásaként Ócsai András és Zsolnai László olyan filozófiai, ökológiai irányzatokat sorakoztatnak fel, amelyek az ökológiai világszemlélet spirituális alapjai lehetnek.

A kötetet végigolvasva a sok érdekes részlet mellett számomra a legmeghatározóbb élmény az volt, hogy a vallási-világnézeti sokféleségben mennyire közös értékek mentén keresik a közösségek a mai gazdálkodási modelleket, gyakorlatokat meghaladó megoldásokat. Ma az autokratikus, diktatórikus rendszerek vezetői rendszeresen megkérdőjelezik, hogy lennének univerzális emberi jogok, értékek, és ezeket pusztán nyugati ideológiának minősítik. A különböző vallási tradícióra épülő gazdaságetikák közös alapértékei, a másik ember tisztelete, a közjó keresése, a javak egyetemes rendeltetése, a mértékletesség és a környezet védelme mutatják, hogy globális közös nevező megtalálása nem reménytelen vállalkozás.

BERNÁD Rita-Magdolna[1]

Pálos rendtörténeti kiállítás a Maros Megyei Múzeumban

A Pálos rend az egyetlen középkori magyar alapítású és máig működő férfi szerzetesrend, amely az 1200-as évek közepén jött létre. Alapítója Boldog Özséb, aki esztergomi kanonokból vált remetévé, és látomását követve gyűjtötte össze első rendtársait, akikkel kezdetben barlangokban éltek. Közösségének névadójául Remete Szent Pált választotta, szabályzatot kért számára és jóváhagyást a pápától. A rend legfőbb jellemzője Szűz Mária tisztelete, valamint a hazáért történő engesztelés.[2]

A marosvásárhelyi vármúzeumban augusztus 28-án nyitották meg a Budapestről érkező Pálos rendtörténeti kiállítást. A Magyar Nemzeti Múzeum és a Pálos rend által közösen létrehozott kiállítás első erdélyi vándorhelyszíne Marosvásárhely, ahol év végéig látogatható. A Pálos rend 750 éves történelmén végigkísérő tárlat 2023. február elejétől Székelyudvarhelyen is bemutatásra kerül. A kiállítás kurátorai Pető Zsuzsa (Magyar Nemzeti Múzeum) és Bencze Ünige (Maros Megyei Múzeum) régészek.

A nemcsak tartalmával gyönyörködtető, de állományvédelmi eszközökkel (klímastabilizáló berendezéssel ellátott tárlókkal) is színvonalasan, igényesen felszerelt Pálos-kiállítás az épület emeletének teljes felületét tölti ki. Egy Remete Szent Pál legendáját érzékeltető barlang-installációval indít, majd több helyiségen keresztül követi végig a rend kibontakozását, a hét és fél évszázadon keresztül zajlott alakulását, betekintést nyújtva a kolostori életbe, lelkipásztorkodásukba, gazdasági és kulturális tevékenységükbe.

A Boldog Özséb által a tatárjárás után nem sokkal alapított rend középkori kolostorait főként régészeti kincsekből ismerhetjük meg a tárlaton. Az első teremben láthatjuk a Remete Szent Pált ábrázoló festett, boltozati zárókövet, amely Budapesten, a Széna tér közelében végzett ásatásból származik, a toronyaljai kútban talált leleteket (fargerendák, kések, halászhorgok, szerszámrészek), valamint a további termekben, egyéb építészeti elemek között a balatonszemesi pálos kolostor ritkaságnak számító feliratos alapkövét is. Az archeológiai tárgyak egyik legérdekesebb darabja az a parányi méretű, csontból készült, néhány centiméteres napóra, amelyet a pogányszentpéteri pálos kolostor feltárásakor találtak meg 1967-ben.

A rend középkori történetéhez kapcsolható Gyöngyösi Gergely (1472–1531) egykori pálos generális Zöld Könyve *(Liber Viridis),* amely szintén az első kiállítótérben kapott helyet.

A hivatalosan még el nem ismert Pálos Nővérek kézműves munkáinak, akik 30 éve önellátóan tevékenykednek Erdőkürtön, külön tárlót szenteltek.

[1] A Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség igazgatója.
[2] Pető Zsuzsa szerk.: *Pálosok. Kiállítási katalógus*. Budapest, 2022. 11.

A liturgikus életet megjelenítő vitrinben megcsodálható az 1460 körül készült Szucsányi/Nyári-kehely Remete Szent Pál ábrázolásával.

A Fekete Madonna 20. század elején készített pécsi másolata egy gótikus szentélyt imitáló installációban került bemutatásra, amely elé térdeplő is került az ájtatosság gyakorlása céljából.

A katolikus restauráció a pálos rend újjászületését is eredményezte, melynek külön egy tárlati szakaszt szántak a kurátorok. 18. századi festett kegyképek tekinthetők meg a múzeum egyik legszebben díszített helyiségében, köztük egy Piéta a sasvári kolostorból (1750 körül), a máriavölgyi kegyszobor két ábrázolása fa címerpajzson (1748) stb. Ugyanitt látható a nagyváradi katolikus püspökségtől kölcsönzött, Martinuzzi Fráter György (1482–1551) pálos szerzetes, erdélyi politikai személyiség 17. században, ismeretlen festő által festett portréja is.

A tárlaton haladva láthatjuk a pálos irodalom, iskolák és könyvkultúra emlékeit külön vitrinekbe sorakoztatva. A pálosokhoz köthető középkori kódexek, köztük a magyar nyelvemléknek is minősülő Festetics-kódex virtuálisan látható, akárcsak az 1765-ben épült, máig érintetlen épségű, barokk pesti könyvtár, amelybe digitális kukkerek segítenek betekinteni.

Az 1950-ben feloszlatott pálos rend tagjai közül harminchárom szerzetes szenvedett el üldöztetést a kommunista államhatalom részéről. A meghurcoltatás éveit páter Homonnay Miklós villanyvezetékből készített rózsafüzére szemlélteti a leghatásosabban, amely a börtönidőszak alatt készült.

Az egyik tárló különleges darabja az a 2011-ben készült motorbicikli-tank, amelyet a pálos rend címerével díszítettek.

A gótikus kerengőt utánzó installáció a tárlat utolsó helyszínéhez vezeti a látogatót: egy játékvonatokkal működő maketthez, amely a ma is működő pálos rendházak egyes állomásain kíséri végig „utasait”: Częstochowa, Pálosszentkút, Márianosztra, Pécs, Sziklatemplom (Budapest).

A bemutató záró része a jelenlegi pálos rendházakat ismerteti országok szerint pannók által.

Az összesen 26 intézménytől kölcsönzött mintegy 150 tárgyat felvonultató tárlaton a Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség részéről 10 tárgy kapott helyet (levéltári dokumentumok és könyvek a tövisi és az illyefalvi pálos rendházak gyűjteményeiből). Az erdélyi gyűjtemény között a magyar nyelvű barokk prédikációirodalom egyik kiemelkedő személyiségének, Csúzy Zsigmondnak a *Zengedező sip-szó* (Pozsony, 1723) című könyve is bemutatásra került, valamint XIV. Kelemen pápa búcsúengedélye a tövisi templom részére 1771-ből.

Gyöngyösi Gergely idézete a *Vitae Fratrum*ból méltán szemlélteti a pálosok lelkiségét: *„Én nem az ökröknek és a birkáknak, hanem a rám bízott lelkeknek vagyok a pásztora…”*

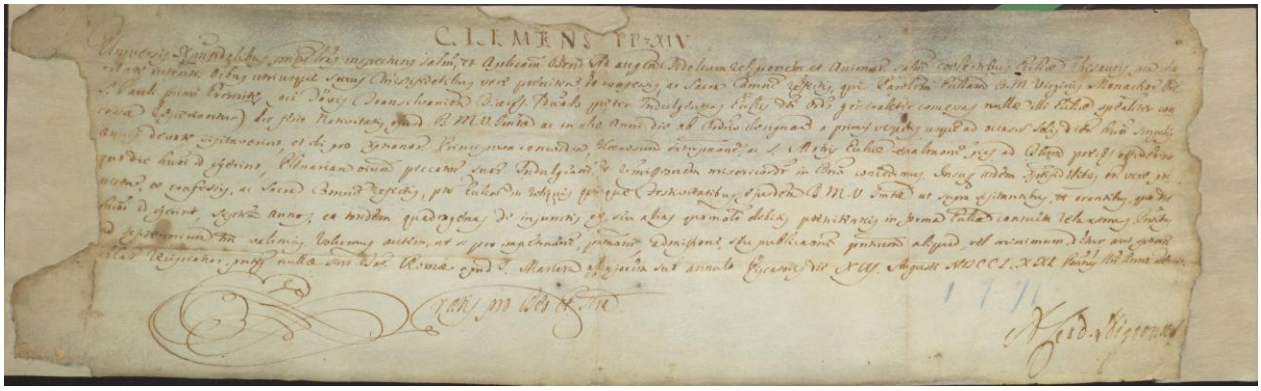

Descoperire unică, o piatră de fundaje cu inscripția OSOP din săpăturile Mănăstirii de la Balatonszemes, din exteriorul sanctuarului bisericii.
Egyedülálló lelet, egy alapkő OSOP felirattal a balatonszemesi kolostor feltárásáról, a templom szentélyének külső oldaláról.
Unique find, foundation stone with the inscription OSOP uncovered during the excavation of the monastery in Balatonszemes from outside the sanctuary of the church.

INCIPIT
CONSTITUTIONES
RELIGIONIS
PIO XI

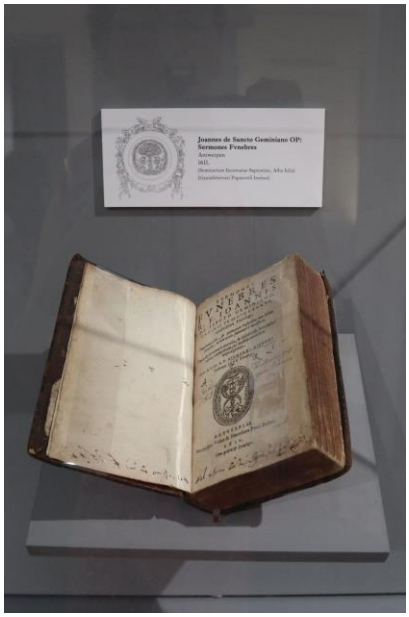

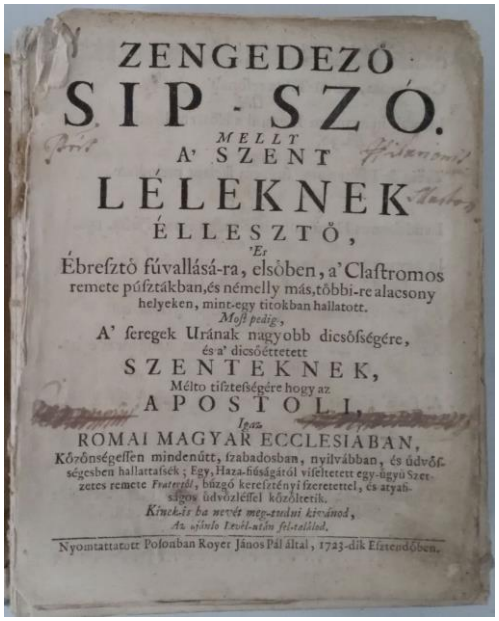

ZENGEDEZŐ
SIP · SZÓ.
MELLT
A' SZENT
LÉLEKNEK
ÉLLESZTŐ,
'Es
Ébreſztő fúvallásá-ra, elsőben, a' Claſtromos
remete púſztákban, és némelly más, többi-re alacsony
helyeken, mint-egy titokban hallatott.
Moſt pedig,
A' ſeregek Urának nagyobb dicsőſségére,
és a' dicsőéttetett
SZENTEKNEK,
Mélto tiſztеſségére hogy az
APOSTOLI,
Igaz
ROMAI MAGYAR ECCLESIÁBAN,
Közönségeſſen mindenütt, ſzabadosban, nyilvábban, és üdvöſ-
ségesben hallattaſsék; Egy, Haza-fiúságától viſeltetett egy-ügyü Szet-
zetes remete Fratertől, búzgó kereſztényi ſzeretettel, és atyafi-
ságos üdvözléſſel közöltetik.
Kinek-is ha nevét meg-tudni kivánod,
Az ujánlo Levél-után fel-találod.
Nyomtattatott Poſonban Royer János Pál által, 1723-dik Eſztendőben.

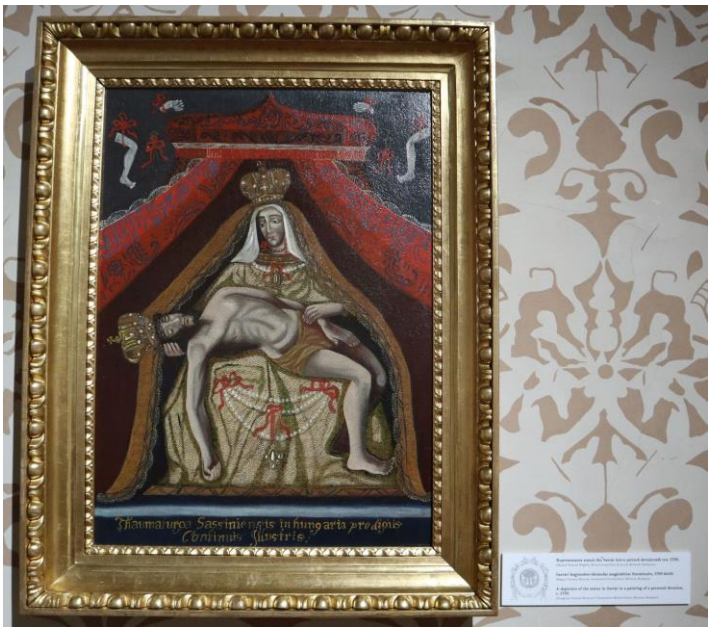

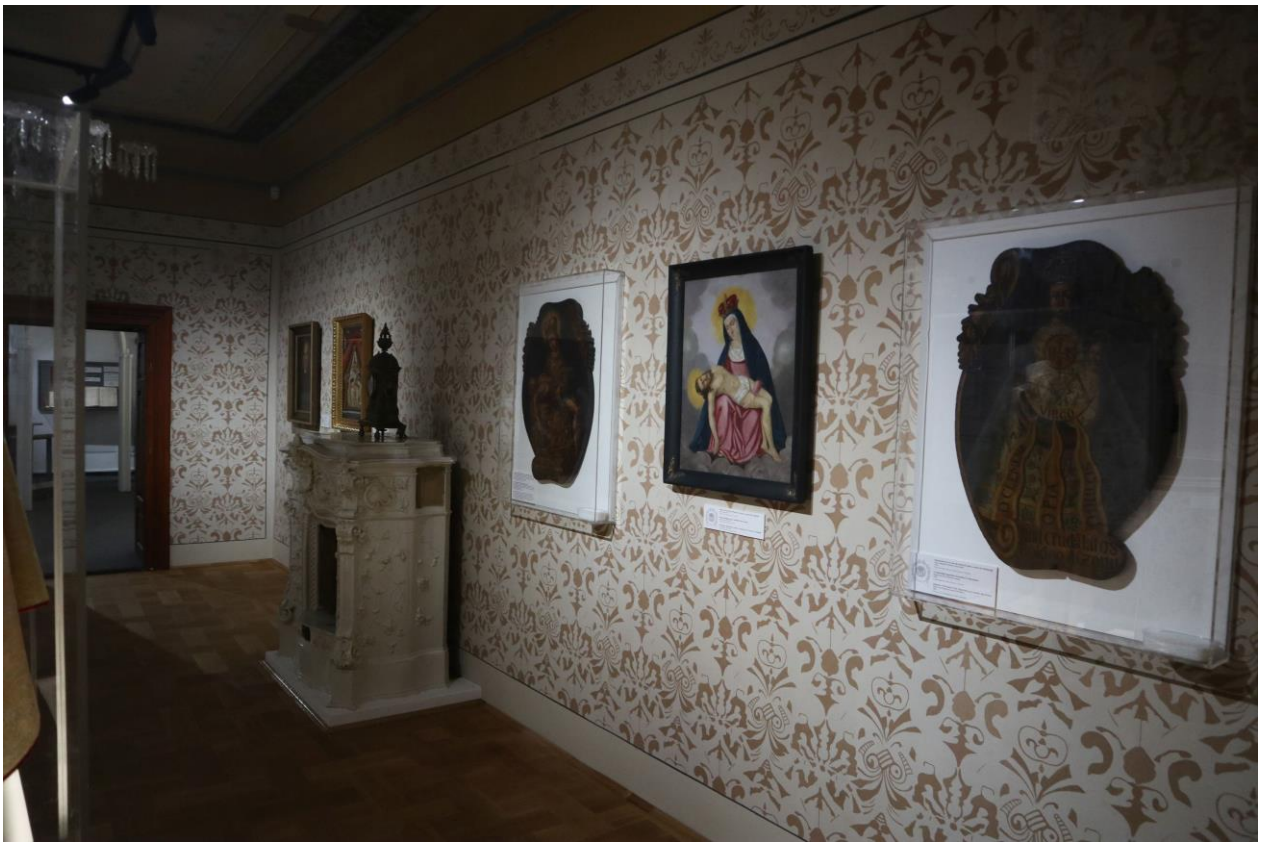

Selecție din lucrările surorilor
Válogatás a nővérek munkáiból
Selection from the works of the nuns

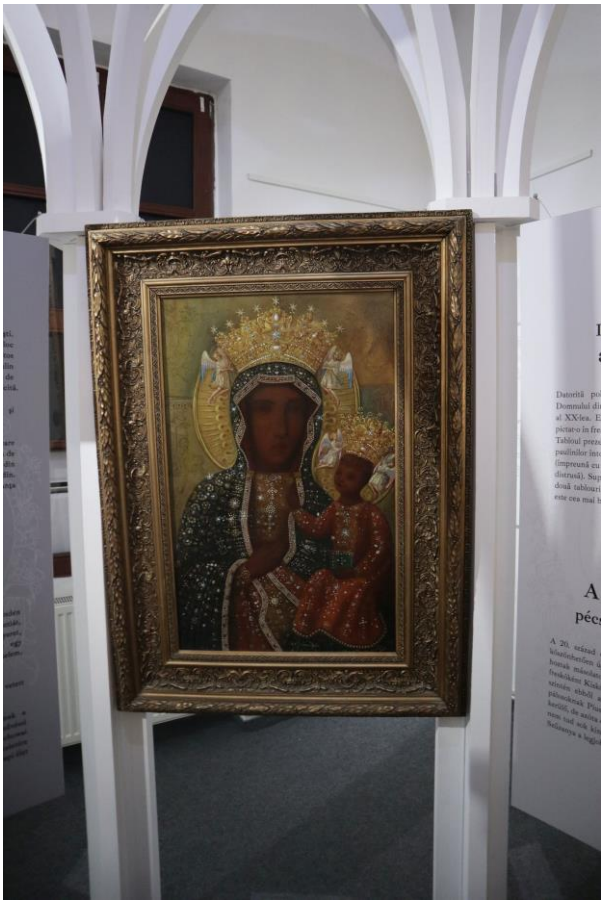

(A fotókat készítette: Bernád Rita-Magdolna)

Ismeret-Szerző

MAJOR Gyöngyi

Filozófia és labdarúgás – Mateo Bošnjak portréja

Érhetik meglepetések az ember lányát, ha Horvátországban egy szállodában reked néhány napra a labdarúgó-vb idején. A horvátok lelkesültsége a valós tét körül emelkedik napról napra, s ezzel arányban nő nyitottságuk és kommunikációs készségük. És ha valaki nő létére érdeklődve áll meg a szálloda közösségi terében elhelyezett képernyő előtt, nem lepheti meg, ha szóba elegyednek vele, és a következő meccsen már ismerősként, a következőn már barátként kap pontos információkat a horvát csapat taktikájáról, formaidőzítéséről, aktuális szerepléséről. Ráadásul – mint az később kiderült – Mateo Bošnjak véleménye ténylegesen szakértőinek számított, amit nem fukarkodott megosztani senkivel, aki 20 méteres sugáron belül a közelébe került. Egy 78 éves szikár, sportembert kell elképzelni, aki meglepően kommunikatív, barátságos, bárkivel talál közös témát, és nem hagyja ki egy jó beszélgetés esélyét. Ismeretei a csapatokról naprakészek, esélylatolgatásai rendre beválnak, s egyedül kora miatt nem gondolhatni valahol a válogatott környékén aktív, bennfentes funkcióban. Egy ilyen egyszerű megfejtésnél azonban egy sokkal összetettebb életpálya rajzolódik fel az eleinte szűkszavúbb, azután egyre oldottabb elbeszéléséből.

– Aktívan futballozott?

– Igen.

– Melyik csapatnál? – …ettől a kérdéstől vált bonyolulttá a beszélgetés. Mindez 4 évvel ezelőtt történt, amikor a horvát válogatott a döntőig verekedte be magát. Most hasonlóképp vele együtt volt módomban nézni a horvát szereplést – ezúttal az elődöntőig –, már mint régi barátok.

Időközben nemcsak 4 évvel lettünk idősebbek, hanem sok részletet megtudtam Mateo kalandos pályafutásáról, aminek utóbbi fordulataiban helyett kapott folyóiratunk is, melynek fejlődését nemcsak nagy szimpátiával figyeli, hanem kapcsolatain keresztül támogatni is igyekszik.

Régi horvát nemesi családban látta meg a napvilágot. Felmenői között nem akármilyen magyar ág is található. Dédapja (Juraj Bosnyak) ugyanis 1865-ben Budapesten vásárolt magának egy palotát, majd nem sokkal később feleségül vett egy az Erdődy és Eszterházy családból származó hölgyet.

Ő maga fiatal éveit Zágrábban töltötte. Eredetileg a Zágrábi Egyetem Bölcsészettudományi Karán, filozófia–szociológia szakon tanult, miközben a HNK Rijeka csapatában futballozott. Erre az időszakra tehető, amikor a Rijeka felkerült az akkor még egységes Jugoszlávia I. osztályába.

Miután filozófiából lediplomázott, kiutazott testvéréhez Hannoverbe, aki már egy ideje ott élt. Kézenfekvő volt szerencsét próbálnia a hannoveri futballklubnál, tekintettel az otthoni I. osztályú minősítésére – és próbálkozása nem volt hiábavaló. Németországban az idő tájt alakult a Bundes Liga, amibe a Hannover 96 szintén Mateoval együtt került be 1964-ben. (Érdekességként, a Bayern München is csak később, a szintén horvát Zlatko Čik Čajkovski vezetésével került fel az első osztályba.)

Németországban a foci akkor már jól fizetett, így egyéb megélhetési forrás után nem kellett néznie, viszont igénye volt a szabadidejét értelmesen eltölteni, és elkezdte hallgatni Jürgen Habermas előadásait Frankfurtban. Ami érdeklődésnek indult, azt érdemessé vált hivatalossá tenni, s végül a Göttingeni Egyetemen ledoktorált. Disszertációját *Mit tudunk Arthur Schopenhauer filozófiájáról* címmel prof. Friedrich Lehmannál védte meg.

Élete rendezett mederben folyt, és ahogy a közmondás is tartja – akkor megy a medve a jégre táncolni, mikor a legjobban megy dolga –, egy szemre való amerikai menyecske képében meglátogatta a szerelem. Mindent hátrahagyva, a vonzerő egészen Amerikáig szippantotta, ahol a leányhoz fűződő kapcsolat szertefoszlott, valós egzisztencia nélkül maradva pedig megint csak valahogy meg kellett kapaszkodni. És hát lássuk be, az élet azért a tenyerén hordozta.

Akkor kísérleteztek először Amerikában az angol típusú futball meghonosításával, és a siker garanciájához leszerződtettek néhány ismert klasszist a NY Cosmosba – köztük Pelét. S mivel Mateo is éppen arra járt, mi sem természetesebb, mint hogy megint a focival próbálta megoldani életét. És megint és ugyanúgy szerencséje volt, mint Hannoverben. Bekerült a Cosmosba, és együtt játszott Pelével (1975-től), vagy a nálunk is ismert nevek közül még Beckenbauerrel (1977-től).

Pelé és Mateo

Eddigre azonban az idő már kezdett eljárni fölötte, és napirendre került a professzionális sportkarrier befejezése.

Visszajött Európába, és Franciaországban teniszedzői oklevelet szerzett. Beszél angolul, németül, olaszul, spanyolul és franciául, kevéssé még magyarul is – meglévő hírneve, műveltsége és új foglalkozása pedig továbbra is tág mozgásteret nyitott számára. Nem

mondhatni, hogy 82 éves korára visszavonultan élne. Lendülete bizonyosan nem akkora, mint akár 10 évvel ezelőtt, de most is aktív tagja a horvát szenior teniszválogatottnak. Sportol, rengeteget olvas, aktív társadalmi életet él, idejét felváltva tölti ausztriai otthonában és egy horvát tengerparti nyaralóban.

Kitűnő edző- és társasági partner, a környezetében mindenki ismeri, szereti, mindenki a barátja. Senkinek sem kívánhatunk szebb, tartalmasabb életet, mint az övé. A tengerparton napozva, vagy hidegebb napokon valamelyik padon üldögélve módja van filozofálni a világ változásáról, a relativizmus romboló hatásáról az általános emberi értékekben, de gondolatai az átsuhanó árnyékokkal együtt is mindig napsütöttek.

Kívánunk neki hosszú életet és lankadatlan érdeklődést folyóiratunk iránt!

Személy az intézményben

„Mert önmagunk értékelése önértéket tételez fel; és oly személyben, aki igaz értéke tudatában van, vagy nincsen büszkeség, vagy igaz és nemes büszkeség él benne. Hasonlóképpen, az önmegvetés önnön alantosságunkat vagy fogyatékos voltunkat tételezi fel; s lehet vagy jogos szerénység, vagy jogosulatlan alázat. Ám annyi bizonyos, hogy bárki legyen is büszke, valamire kell büszkének lennie."

(Lord Shaftesbury)

Egy társadalom szervezettségével összefüggésben épülnek ki azok a rendszerbe foglalt intézményei, amelyek a társadalmi működés akadálymentességét és folyamatosságát hivatottak biztosítani. Azonban az intézményi szándék éppen ellene hat az egyéni kezdeményezőkészségnek és felelősségvállalásnak, mert amely ügy megkapja a maga intézményét, azt a társadalom tagjai, a személyek saját felelősségi körükből kivontnak, illetőleg lényegében „elintézettnek" tekintik. Az intézmények pedig nagy általánosságban igyekezetüket nem kis részben szokták volt arra fordítani, hogy minimumra szorítsák aktivitásukat a felelősségre vonhatóság határain. Ez azután gyakran üt vissza a konkrét megoldások terén, lerontva a hatékonyságot azokon a pontokon, ahol nem ritkán a kívánt eredmény még egyéni találékonyságot is igényelne.

Van azonban bármely ország intézményi rendszerének egy jelentős tagja, amelyiknél talán nem elvárt, de mindenképpen remélt, hogy az intézményi működés sem az egyéni találékonyságot, sem a felelősségvállalást nem öli ki, s minden aktivitás a hozzá illő gondossággal kerül kifejtésre. Ez az intézmény pedig az egészségügy. És az uralkodóvá váló modellhez képest, melyben a finanszírozási szempont már felülírja a gyógyítási koncepciót, egészségügyünk maradékából még mindig sok kiemelkedő példáról lehet hallani, amelyek egyetlen motivációja már csak a személy lelkiismerete. Egy ilyen történet vette kezdetét még 1975-ben, amikor Katona Ferenc professzor megbízást kapott saját kutatási eredményeinek felhasználásával egy új kórházi osztály alapítására.

Katona Ferenc professzor kutatása gyermekek fejlődésneurológiai problémáira fókuszált, s az idő tájt nemcsak úttörőnek számított, de tárgyában mindannyiunk érintett. – Mert a betegségek elleni küzdelem általában közügy, de amikor egy kisgyermek, esetleg egy csecsemő betegségéről van szó – a szív meghasad. – Ugyan ki tudna érzéketlenül elmenni egy újszülött mellett, aki képtelen légzését és nyelését koordinálni?

Az akkor alapított osztály fordulatos történeteket követően ma már a Szent Margit Kórház Fejlődésneurológiai Osztályaként működik, és még mindig az eredeti elhivatottsággal vállal felelősséget az egész ország területén a kóros idegrendszeri fejlődéssel születettekért.

A régi szellem jelenlétének legújabb eredményeként könyvelhető el annak a 61 742 US$ értékű műszernek a beszerzése, ami akár állami, akár informális kapcsolatokon keresztül lehetetlen lett volna. A műszerre azonban a munka minőségi emeléséhez – amin bizony az egészségügyben életek múlnak – szükség volt, és ez a közösség addig kereste a megoldást, míg október 26-án az új diagnosztikai eszköz átadásra került, és azóta már munkába fogva látja el feladatát: szemmozgás alapján, csecsemőkortól diagnosztizál idegrendszeri rendellenességeket, amivel bizonyos betegségek korai feltárása ad lehetőséget akár azok teljes gyógyítására is.

Bátran nevezhetjük ezt az eredményt „sikernek". Sőt, örömteli lenne, ha általában a társadalomban az ilyen eredmények lennének sikernek nevezve.
– Mi kell ehhez?
– Lelkiismeret, találékonyság, kitartás. Csupa olyan tulajdonság, ami nem az intézményben, hanem a személyben van meg.

Azután persze kell még hozzá szakmai kompetencia, a felmerült igény fontosságának közérthető demonstrációs készsége, és kétségtelenül szükség van azokra, akik megfelelő érzékenységgel és nem utolsósorban megvalósítási potenciállal rendelkeznek az üggyel kapcsolatban. Itt minden összeállt. A kopogás jó ajtón hangzott fel, a Rotary Club Budapest-Sasad szervezeténél, ahol nagyon pontosan megértették a feladat súlyát, és ha saját erőből nem is tudtak teljes eredményt szolgáltatni, a társszervezetekkel összefogva az álom megvalósulhatott.

Az eszköz átvételekor beszédében köszönetet mond dr. Berényi Marianne osztályvezető főorvos, az orvostudományok kandidátusa

Együttműködés és Siker

Ilyen az, ha az ember nem alkatrésszé válik egy intézményben, hanem személy marad

A képek forrása: https://rotary-club-budapest-sasad.hu/gyermekszem-figyelo-projekt/

- Országh -

Luca – virtuális kiállítás

A Kortárs Női Reflexiók Fóruma a válságokkal terhelt jelenben küldetésének tekinti az egyensúly – vagy tágabb értelemben a harmónia – lehetőségének megtalálását és reprezentációját úgy személyes, mint társadalmi viszonylatban. Ennek alapfeltétele a harmónia megtalálása saját gyökereinkkel, azzal a hagyománnyal, ami évszázadokon, vagy akár évezredeken át öröklődött apáról fiúra és anyáról leányra, mígnem most, az információrobbanás korában háttérbe szorul és kikerül a tudatokból, lassan kikerül a kultúrából. Ugyanakkor remek alkalom a még meglévő ünnepeink alkalmával lefejteni a felszíni ismereti rétegeket, és kissé a mélyére nézni annak, ami a hagyományos ünnepkörben rendszert alkotott, szervesen belesimulva az éves ciklusok által szabályozott életbe.

Ilyen – nagyon is sokrétű – ünnepünk a Luca-nap, aminek megvannak a speciálisan magyar motívumai, de egyébként egész Európában ismert. Önmagában már az is rendkívül érdekes, hogy milyen átváltozásokon ment át egy kereszténység előtti korból megörökölt ünnep, míg eljutott mai formájáig. Ennek bizonyosan az is oka, hogy ez az ünnep a nőiséghez kötődik, s valljuk be, a technika leglenyűgözőbb csodái közt is tudattalan tartományaink még mindig adnak le bizonyos jelzéseket, ha olyan fogalmak kerülnek szóba, mint a boszorkányság. Jelenthet ez a fogalom akár jót, akár rosszat – amint majd a kiállítás anyagában mindkettőre lesz példa –, a hagyományban ez az ünnep szorosan kapcsolódik az év legrövidebb napjához, amikor leghosszabb a sötétség, legkevésbé kínálkozik kézzelfoghatónak a jövőbe vetett hit, amikor csak a sötétet is otthonuknak megélő lelkek maradnak szilárdak és állhatatosak. – Hát ezek a boszorkányok. Ők kísérnek át bennünket a növekvő fénybe, s intéznek el helyettünk fontos dolgokat a sötétségben, amikről nem is tudunk. Mindez mára, a tudomány fénytörésében sajátságosan feltárhatóvá vált, s bár bizonyosan átértelmeződnek elődeink fogalmai, az egyensúly és a harmónia igénye mit sem változik.

Ennek az állandóságnak kínáljuk itt némi áttekintését, annak reményében, hogy lesz, akinek mélyebb érdeklődését is felkelti.

(Szerk.)

Luca kiállítás: https://lucanap.hu/

Tóbiás Klára tűzzománc munkái

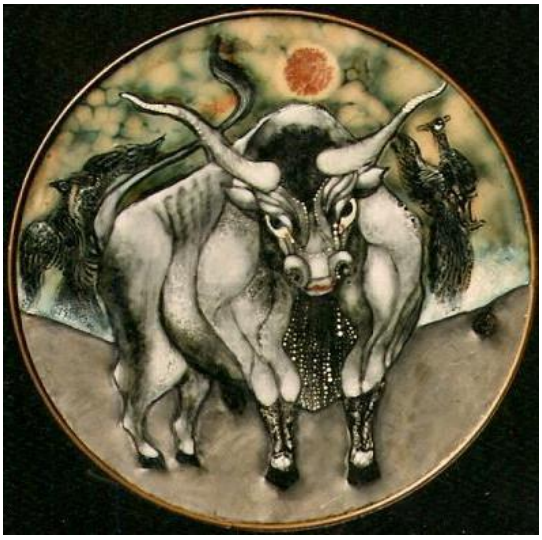

Földi bika

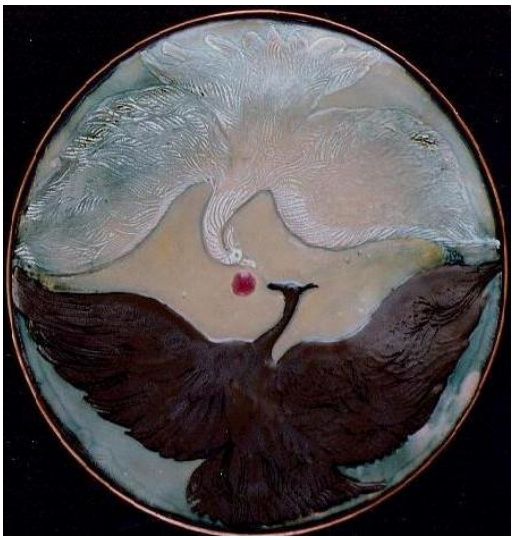

Égi-földi madár

Emese álma

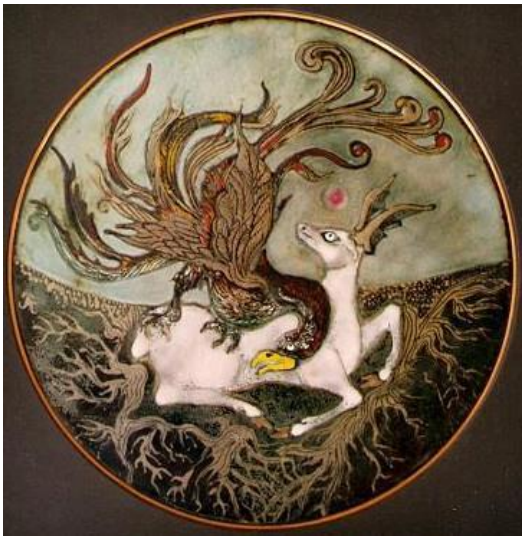

Gyökeret eresztett szarvas

Alvilági bika

In memoriam

Kóthay Katalin[1]

Liptay Éva emlékére[2]

Liptay Éva
(1966–2022)

(Fotó: A KNRF által szervezett A női vonal című konferencián 2017. október 24-én)

„A jó cselekedet emléket állít."
Neshor teophor szobra (Ermitázs 2962)

Sok idő kellett ahhoz, hogy az ember igazán megismerje Évát. Zárkózott volt, sokszor szótlan, néha félénk. Az egyetemi órákon, amelyeket együtt látogattunk, többnyire lehajtott fejjel ült, de szüntelenül figyelt: fáradhatatlanul halmozta a tudást. Akkor még nem voltunk közeli barátok, és bár nap mint nap találkoztunk, alig tudtam róla valamit. Az viszont nyilvánvaló volt, hogy komolyan veszi a tanulást és a pályára való felkészülést, mint ahogy később a szakmájában is elkötelezett volt. Pedig nem sok esély volt arra, hogy az egyetem után egyiptológusként találja meg a hivatását. Professzorunk, Kákosy László az első óránkon egyértelművé tette, tehetségünktől függetlenül nincs sok – szinte semmi – reményünk arra, hogy ebben a szakmában majd állást találjunk. Tudomásul vettük és nem kergettünk ábrándokat. Mégis maradtunk: a tudásért tanultunk, lelkesedésből, de vágyálmok, tervek nélkül.

Aztán kiderült, az élet egyiptológusnak szánt mindkettőnket, és a pályánkat is összefonta. Neki az egyetem elvégzése után a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményében ajánlottak állást. Én először egyetemen tanítottam, majd évekkel később én is az Egyiptomi Gyűjteménybe kerültem – ő hívott. Akkor bízták rá a gyűjtemény vezetését. Soha nem vágyott

[1] A szerző egyiptológus, egyetemi tanár, muzeológus Szépművészeti Múzeum.
[2] A nekrológ a Szépművészeti Múzeum Közleményeinek 2021-es, 125–126. számában megjelent szöveg újraközlése kisebb változtatásokkal.

arra, hogy vezető legyen, de elfogadta, hogy végigjárja a sors által számára kijelölt utat abban a szerepben, amelyet nem maga választott. A tudományos kutatásban addigra már jelentős eredményeket ért el, hozzájárulva az egyiptomi halotti ikonográfia és halotti kultusz megértéséhez. Vezetőként pedig a hozzá tartozó gyűjtemény sorsáról, jövőjéről való gondoskodást is hivatásának tekintette és tudatosan átgondolt, hosszú távra tervezett program alapján irányította azt több mint másfél évtizeden keresztül. Saját korának egyiptológiai, muzeológiai, technikai tudását, lehetőségeit minél teljesebben a gyűjtemény hasznára akarta fordítani, amelyet a legmodernebb szempontok szerint rendezett és feldolgozott állapotban vezetett, és akart továbbadni a következő nemzedék számára.

Munkáját és beosztását szolgálatnak tekintette, de nem csak a tudományt szolgálta. Tudását az ókori Egyiptom iránt érdeklődőkkel is fontosnak tartotta megosztani. Szeretett kiállításokat rendezni, fáradhatatlanul, az új ötletekből soha ki nem fogyva. Kétszer rendezte újra az egyiptomi állandó kiállítást és több alkalommal volt nagy sikerű nemzetközi időszaki kiállítás társkurátora. Mindezzel párhuzamosan éveken át szervezte a gyűjtemény vándorkiállításait, amelyek segítségével az ország különböző múzeumaiba vitte el az ókori egyiptomi kultúra Magyarországon őrzött emlékeit. Ismeretterjesztő cikkek és könyvek segítségével is tanította a közönséget – hozzáértő, világos, gördülékeny stílusa erre különösen alkalmassá tette. Bár a szereplés vágya távol állt a személyiségétől, önmagát legyőzve előadásokat és kiállításvezetéseket tartott, interjúkat adott, amikor hívták – és sokszor hívták, mert jó előadó volt, aki értő és élvezetes módon tudott közönségéhez szólni. Ismerték és szerették.

A múzeumi és tudományos munka mellett Évának volt egy másik, a szakmainál is fontosabb elhivatottsága: lányai nevelése. Az ő életükben is ugyanolyan teljességgel volt jelen, mint amilyen áldozattal és elkötelezettséggel a munkáját végezte. Ritkán találkozni a szakmai és anyai hivatás összeegyeztetésének olyan fokú harmóniájával, mint amit ő volt képes megvalósítani.

Nem tudtuk, hogy beteg, és nem tudta ő sem. Látszott rajta, hogy fáradt, és egyre többször ült szótlanul, lehajtott fejjel, mint annak idején az egyetemen. De ugyanúgy végezte a munkáját, mint addig. A halála előtt néhány nappal még konferenciaelőadást tartott, és élete utolsó előtti napjáig dolgozott. Aztán nem jött be a múzeumba; nem is telefonált, ahogy szokott, amikor távol marad. Másnap reggel érkezett a megdöbbentő hír, hogy már nincs közöttünk. Fiatalon, váratlanul ment el, mégis teljes életet hagyott maga mögött: jó cselekedeteivel emléket állított, beteljesítve azt az általa kedvelt és gyakran idézett óegyiptomi aforizmát, amelyet egy szaiszi kori szobor felirata őrzött meg, s amely nekünk, akik közelről ismertük őt, most már a rá való emlékezés mottója. Anyaként, muzeológusként és egyiptológusként (számára ebben a sorrendben) is kiemelkedőt alkotott. Élete szinte minden pillanatában az emberi létezés értelmét és benne saját életének helyét, lényegét kutatta. Mi, akik itt maradtunk, hisszük, hogy „jó cselekedetei”, kitartása és áldozatos élete jutalmaként rálelt erre az értelemre és eljutott oda, ahol az örök világosság fényeskedik neki.

Baltási Nándor[1]

Búcsúztató beszéd Bráda Tibor temetésén

Olvasmány a Teremtés könyvéből! (1Móz 1,1–4.31; 2,1–4)

„Kezdetkor teremtette Isten az eget és a földet. A föld puszta volt és üres, sötétség borította a mélységeket, és Isten lelke lebegett a vizek fölött. Isten szólt: „Legyen világosság”, és lett világosság. Isten látta, hogy a világosság jó. Isten elválasztotta a világosságot a sötétségtől.

(…)

Isten látta, hogy nagyon jó mindaz, amit alkotott. Este lett és reggel: a hatodik nap. Így készült el a föld és az ég minden benne levővel együtt. Isten a hetedik napon befejezte művét, amit alkotott. A hetedik napon megpihent munkája után, amit végzett. Isten megáldotta és megszentelte a hetedik napot, mert azon megpihent egész teremtő munkája után. Ez a története az ég és a föld teremtésének, ahogy az lefolyt.”

Ez az Isten igéje!

A művész önarcképe a dunaújvárosi Krisztus Király Plébániatemplom üvegablakán

[1] A szerző plébános, esperes, Dunaújvárosi Krisztus Király plébániatemplom.

Kedves család, kedves rokonok, barátok, tisztelők!

Művésztől búcsúzunk földi életének végén. Művészembertől, aki teremtő ember volt. A hétköznapi anyagból csodát hozott létre. Teremtett.

Ezért választottam a teremtéstörténet szavait olvasmányul. Azt olvassuk benne: „Isten szólt." Ebben az isteni szóban benne volt a világ, de még csak szóként. Azután a szó anyagba rendeződött. Teljességében hordozta magában a szót. De az ember elhomályosult látásával csak töredékesen tudja meglátni benne ezt az isteni szót. A formát látja, a tartalmat nem teljesen. Ebben van segítségére a művész.

Ő is teremt. Meglátja a teremtés művét, és azt a maga eszközével: a zenész a hanggal, a szobrász a szilárd anyaggal és a térrel, a költő a szóval, a festő a színnel próbálja megmutatni a világnak. A benne megfogalmazódott isteni szót megmutatni, hogy az is hitelesebben láthassa, aki homályosan lát.

Bráda Tibor is teremtő volt. Az Isten első teremtő szavát próbálta nekünk megidézni: „Legyen világosság." Először a festményein jelent meg a fény: A természetről készült képein, amint megmutatta a Gyimesekbe vezető út kanyaraiból felbukkanó hegyoldalakat egy-egy fenyővel, kazallal. Ez mindkettőnknek élménye volt. Én csak őrizni tudtam az emlékeimben, ő megfestette, és a műtermében viszontláttam.

Majd az ólomüveg ablakok eszközével még közelebb lépett az első teremtő szóhoz: „Legyen világosság!" Ezt a világosságot jelenítette meg üvegablakain. A templomokba készülő ólomüveg ablakok elvezették őt az angyalokhoz és a szentekhez.

Az az ember, aki ennyire az Úr csodáját kereste, és mutatta meg, közel volt az Úrhoz. Az ő nyelvén beszélt. Akik a műveit nézhetjük, az Isten világába kapunk bepillantást.

Amikor a temetésén együtt imádkozunk Istenhez, hogy mielőbb fogadja országába testvérünket, akkor az egész Egyház imádkozik. Mindenki, aki itt van, és akiben megvan a remény – a második isteni erény – azért fohászkodik velünk az Istenhez.

De Tibor testvérünk, talán mondhatom, barátunk, nemcsak minket, kortárs földi halandókat mondhatja barátjának, hanem mindazokat a szenteket is, akiket művészete során ábrázolt. Láttam, milyen gonddal próbálja megismerni azt a szentet, akit éppen ábrázolni akar. Szinte már személyes kapcsolatot alakított ki velük. Többször átrajzolta, átfestette, és ha a megrendelőnek nem tetszett, akkor megint újrafestette, aztán a végén nekem odasúgta, teljesen benne van az eredeti. Mert ő az igazból nem akart engedni. Ezek a szentek is mind közbenjárnak érte. Mi, a zarándokegyház, és a szentek: az üdvözültek egyháza.

Imádkozzunk testvérünkért az Úrhoz, hogy bocsássa meg botlásait is, adja meg neki a kegyelmet, hogy mielőbb az Úr színelátására eljuthasson. Ott már csodálhatja azt, amit műveivel ki akart fejezni.

Köszönjük meg neki, amit tanított a képeivel.

Életének az odaadása és őszintesége legyen mindannyiunknak példa és erő.

VÉGH András[1]

Bráda Tibor festőművész emlékére

(1941–2022)

Drága jó Tiborka!

A festő angyalok ma szomorú, borús színekkel festették be az eget, földet és a mi lelkünket.

Ezek a sötét tónusú, mély hangzású színek, mint az ultramarin, a kobaltkék, a króm-oxid tüzes zöld a krapplakkal együtt, a fény ébredésével kórusban énekelnek most a Krisztus Király templom üvegablakaiban.

A fény által életre keltett üvegfestészetben az a csodálatos, hogy az üvegablakok együtt ébrednek a nappal, és vele egy időben hunyják be szemüket. Színeket a hajnal kelti életre, a naplemente borítja homályba, amikor beköszönt a Jóisten estéje. Napnyugta sötétedésében benne van a hajnali fény születésének reménye.

A nap újra fölkel, az üvegablakok újrateremtődnek. Ebben a szimbolikában átéljük az ember földi életének útját, virágzását, kiteljesedését, küzdelmét és fájdalmát.

A végtelen szépség erős hitében, a szeretet röpülésével vagyunk képesek a fájdalmat feloldani, elviselni. Üvegablakaid szakrális tere csöndet kér, egy belső-táguló-elmélyült csöndet, ahol az értelem beszél, a szeretet és igazság dalol, ami a legnemesebb szárnyalások forrása.

Fényszimfóniáid, érzéki derűvel, hittel, művészettel díszítve, átlelkesített gyönyörűséggel, tágasság érzését keltik lelkünkben.

Júniusban a barátaid, szeretteid körében még volt szerencsénk jelen lenni a dunaújvárosi templomban, ahol láthattuk a több éves munka után elkészült üvegablakaid ünnepi felavatását.

Felejthetetlen látványban, transzcendens fényfürdőben virágoztak monumentális ablakaid. Tréfásan meg is jegyezted nekünk, ez a megvalósult „üvegablakpompa" a párizsi Saint Chapelle magyarországi kis testvére.

E hatalmas munka során festő angyalaid sugallatával, érzelmekbe sűrített tapasztalattal, biztos szakmai tudással, hittel, nagyot álmodtál, teremtettél mindnyájunk örömére, a művészet szakrális univerzumában.

[1] A szerző Munkácsy-díjas festőművész.

Jó volt ott lenni.

Barátságunk még a múlt század közepére esik, tanulmányainkat a budapesti Művészeti Gimnáziumban kezdtük. Mint vidéki tizenéves fiatalok az ország különböző tájairól, a híres Somlói úti kollégiumba kerültünk. Magunkkal hozott neveltetés és a kollégiumi közösség ereje csiszolta ízlésünket, tudásunkat, szellemi és érzelmi háztartásunkat, kíváncsiságunkat. Életre szóló barátságok, kapcsolatok szövődtek, ami a művészi pályánk során spirituális erővel bírt.

Bráda Tibor barátunk Dionüszoszi alkatából, szellemi derűjéből végtelen vitalitás, a teremtés elevensége sugárzott. Olyan lelki kvalitással áldotta meg a sors, hogy csak szeretni, elfogadni lehetett az ő vonzó életszemléletét. Éljünk, dolgozzunk, szeressünk, reméljünk, ez lehetett a mindennapi megújulás motorja. *Először az élet, aztán a filozófia!*

Társaságában egy-egy pohár vörösbor felhörpintésével a határtalan horizonton képzeletünket élénkítettük, hogy továbbiakban hadd dolgozzon bennünk, vérünkben az idő, a véletlen és az élet. Nem ismert semmilyen akadályt, amit jó ösztönnel kitalált, végig tudta vinni a megvalósulásig. Festészeti Napokra gondolok többek között, amit az ő nevéhez köthetünk, és most közelítünk a 20. évfordulóhoz.

A Tihanyi Baráti Kör, aminek egyik élesztője Tiborunk volt, több évtizedes hagyományra tekint vissza. Minden év végén szilveszterkor a Képzőművészeti Főiskola tihanyi rezidenciáján jöttünk össze, búcsút inteni az óévnek és köszönteni az újévet, a fény növekedését, új művek születésének reményét.

Ezek a barátságok, közös együttlétek biztos pontokat jelentettek számunkra.

A Tihanyi Baráti Kör nevében is búcsúzom tőled. Pótolhatatlanul hiányozni fog egy láncszem ebből az összetartozásból. Vigaszként mondhatjuk, feltöltöttük magunkat üvegablakaid szakrális fényével, néhány sugár megmaradt szemünkben, amit magunkkal viszünk emlékezetünkben.

Örökkévalóság számára múlt nem létezik!

Halottat gyászolunk, halhatatlant üdvözlünk!

Isten veled, Tiborka!

Budapest, 2022. szeptember 22.

Magyari-Beck Istvánra,

az MKT Kultúragazdaság Szakosztályának alapító elnökére, professor emeritusra emlékezünk

(1941–2022)

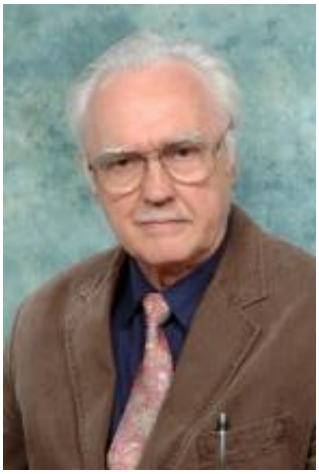

Magyari-Beck István egyedülálló módon végzett kutató és alkotó tevékenységet a gazdaságpszichológia, kreatologia területén a kultúra és a gazdaság összefüggéseinek feltárásában hazai és nemzetközi elismerést szerezve, amilyen az Alex Osborn oklevél is. Egyik alapítója volt a MKT keretein belül 1999-ben létrejött Kultúragazdaság Szakosztálynak, érdeme az újraindítás 2013 szeptemberében. Professzor úr fontosnak tartotta, hogy a gazdasági folyamatokat komplex társadalmi jelenségként csakis kulturális beágyazottságukban értelmezzük. Ezen a ponton válik meghatározóvá folyóiratunk szellemi kapcsolata úgy a Kultúragazdaság Szakosztállyal, mint az általa érvényesített, és Magyari-Beck Istvántól megörökölt szemlélettel, melynek lényegi összetevője a beágyazódás irányának értelmezése, hogy semmiképpen se fordulhasson elő egy olyan pozíciócsere, mely esetén a kultúra válik beágyazottá a gazdaságba. Egy ilyen fordulat lenne a kultúra vége és az új barbárság kezdete.

Monostoriné Bacsó Anna, az MKT Kultúragazdaság Szakosztály titkára visszaemlékezése (részlet):
Olvasva a gyászhírt, idézem professzor úr szavait a 2013. 10. 28-án megtartott első koncepcióalkotó ülésről:

> „Nos, mivel bennünket kultúrának nevezett program irányít, lehetőségünk van arra, hogy olyan programokat hozzunk létre, amelyekben egymás szeretete – vagy legalábbis elviselése – van bekódolva, vagy annak ellenkezője."

Kőrösi Mária egyetemi docens visszaemlékezése (részlet):
Kutatásai számos területében kiemelt téma volt a nő szerepe a családban, társadalomban, azaz a nő helyzete az ÉLETBEN. Az ő tanításaiban, kiemelt téma volt az általa képviselt gazdaság pszichológiai szempontú, valamint a kultúra gazdasági szempontú elemzése, egy merőben új koncepció, a kreatológia kritikai módszertanával.

MKT Kultúragazdaság Szakosztály II. kerekasztal-konferencia
2014. június 13.
Magyari-Beck István bevezető gondolatai:

https://www.femmeharmone.com/ii-evfolyam-3-szam/in-memoriam/magyari-beck-istvanra-az-mkt-kulturagazdasag-szakosztalyanak-alapito-elnokere-professor-emeritusra-emlekezunk/